

Vlado Đ. Duletić

B U D V A

Od mita do stvarnosti

Vlado Đ. Duletić

B U D V A

Od mita do stvarnosti

Recenzija:
Prof. dr Rade Ratković

Lektor-korektor:
Svetlana Ivanović

Dizajn korica:
Spec. Sci Arh Svjetlana Duletić

Izdavač:
Vlado Đ. Duletić
Tel: +382 33 402 630
Mob: +382 69 060 415
E-mail: maini@t-com.me

Štampa i kompjuterska obrada:
„IVPE“, Cetinje
ivpe@t-com.me

Tiraž:
500 kom.

Prednja korica: fotografija Starog grada Budve dopunjena prikazom amfore oslikane motivom Kadma i zmaja (560. god. stare ere, Luvr, Pariz)

Zadnja korica: fotografije Svetog Stefana i Miločera, zlatni nakit iz budvanske nekropole, detalj sa kvrgama Velje masline i rimski mozaik u Petrovcu

Vlado Đ. Duletić

B U D V A

Od mita do stvarnosti

STUDIJA O RAZVOJU BUDVANSKOG TURIZMA

Budva, 2010. godine

Sadržaj:

Recenzija.....	7
Predgovor.....	11
Uvodne napomene.....	15
1. OCJENA VRIJEDNOSTI TURISTIČKIH RESURSA BUDVANSKE RIVIJERE.....	21
1.1. GEOGRAFSKO-SAOBRAĆAJNI POLOŽAJ	21
1.2. INFRASTRUKTURNA OPREMLJENOST.....	26
1.3. PRIRODNO-TURISTIČKI RESURSI.....	31
1.4. KADROVI U TURIZMU.....	54
1.5. KULTURNO-ISTORIJSKO NASLJEĐE.....	60
2. RAZVOJ TURISTIČKE PONUDE I TURISTIČKOG PROMETA NA BUDVANSKOJ RIVIJERI.....	121
2.1. TURIZAM BUDVE - OD MITA DO STVARNOSTI.....	121
2.2. GLOBALNA PERIODIZACIJA TURISTIČKOG RAZVOJA.....	124
2.3. RAZDOBLJE POJAVA ANALOGNIH TURIZMU DO PRVOG SVJETSKOG RATA.....	126
2.4. RAZVOJ TURIZMA IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA (1918-1941).....	136
2.5. RAZVOJ TURIZMA POSLIJE DRUGOG SVJETSKOG RATA (1945-2000).....	153
2.6. RAZVOJ TURIZMA U POČETNIM GODINAMA XXI VIJEKA (2001-2009).....	192
3. STRATEŠKI CILJEVI BUDVANSKOG TURIZMA DO 2020. GODINE.....	207
3.1. STVARANJE I OČUVANJE BUDVANSKOG IDENTITETA.....	209

3.2.	ZAŠTITA I ODRŽIVO KORIŠĆENJE PRIRODNE I KULTURNE BAŠTINE	212
3.3.	INOVACIJA STRATEGIJE I OKONČANJE PROCESA PRIVATIZACIJE U HOTELSKO-TURISTIČKOJ PRIVREDI.....	215
3.4.	PODIZANJE NIVOVA KVALITETA SVIH SMJEŠTAJNIH KAPACITETA.....	216
3.5.	PRESTRUKTURIRANJE MASOVNOG PLAŽNOG TURIZMA.....	218
3.6.	ULAZAK POZNATIH MEĐUNARODNIH HOTELSKIH BRENDOVA.....	220
3.7.	RAZVOJ KULTURNOG TURIZMA.....	221
3.8.	IMPLEMENTACIJA I RAZVOJ KONCEPTA UMJERENOG TURIZMA.....	222
3.9.	RAZVOJ SAOBRAĆAJNE INFRASTRUKTURE.....	224
3.10.	EDUKACIJA MENADŽMENTA I SVIH ZAPOSLENIH U TURIZMU.....	226
4.	RIJEČ NA KRAJU.....	229
	LITERATURA I IZVORI.....	233

Recenzija

Tranziciono vrijeme u balkanskom izvođenju, ne ljubi naročito knjige, a posebno ne ako su one objektivne, analitične, naučno fundirane i pisane domaćim jezikom i od domaćeg autora. Ono, kao i svako vrijeme sa nasilnim revolucionarnim elementima, guta ogoljene kritike i negiranja svega prošlog i postojećeg i lansira senzacije i glorifikacije, prije svega, najnegativnijeg tuđeg iskustva i uzora kojima revolucionarne snage žele usmjeriti tranziciju vlastite zemlje. Tako se umjesto političkog pluralizma protežira partijski monopolizam i dirizizam, umjesto tržišta sa elementima tržišne regulacije tržišni fundamentalizam, umjesto strateški osmišljene privredne privatizacije privatizacija svega i svačega...

Knjiga uvaženog diplomiranog ekonomiste sa dugogodišnjim aktivnim iskustvom u turističkom menadžmentu na raznim nivoima (preduzetničkom, destinacijskom, državnom), prevazišla je stranputice tranzicionih skretanja i doima se kao knjiga pisana u normalno, posve regularno vrijeme. Ostati pribiran i normalan uprkos raznim neverama i masovnim skretanjima, jeste dar samo rijetkih i rijetko nadarenih. Takav je, van svake sumnje, i Autor ove vrijedne i zanimljive monografije, o čemu zorno svjedoči i ona sama.

Autor je predmet razvoja budvanskog turizma kompetentno razmatrao sa više aspekata: geografskog, historijskog, kulturološkog i, naročito, ekonomskog, što je i normalno imajući u vidu njegovu profesionalnu vokaciju.

Prvi dio je posvećen evaluaciji fiksnih elemenata receptivnih faktora Budve. U žiži interesovanja su: geografsko-saobraćajni položaj, infrastrukturna opremljenost, prirodno-turistički resursi, kadrovski potencijali i kulturno-istorijska baština. Autor se ne zadržava samo na deskripciji markiranih aspekata, već umješno izdvaja identifikovane

probleme i daje smislene prijedloge za njihovo rješavanje. Stavljajući poseban akcenat na kadrovsku problematiku, autor podvlači veliku disperziju zanimanja u turizmu i ukazuje na potrebu njihove permanentne formalne i neformalne edukacije. Ovdje je Autor pažljivo razmatrao pitanje kulturno-istorijskog nasljeđa, počev od antičkih vremena pa do srednjovjekovne kulturne riznice. U ovom djelu su veoma umješno umetnute istorijske priče i legende, što je od velikog značaja za konverziju bogate riznice kulturnog nasljeđa u svojevrsnu turističku robu, koju savremeni turistički nomadi konzumiraju sa posebnim zadovoljstvom i senzibilitetom. Ova monografija pokazuje način i daje oruđa za jednu veoma prijemčivu interpretaciju kulturnog nasljeđa, i daje adekvatne alate za razvoj kulturnog turizma.

Drugi dio knjige ispunjava dominantno ekonomska analiza razvoja turizma u Budvi počev od prvih začetaka turizma, odnosno, kako kaže Autor, pojava analognih turizmu, pa do naših dana, odnosno početaka trećeg milenijuma. Razvoj turizma se posmatra u kontekstu istorijskog vremena, gdje Autor pokazuje visok nivo razumijevanja problema i gdje se spretno služi validnim naučnim parametrima i metodologijom. Prati se razvoj fizičkih struktura, odnosno turističke infrastrukture i korišćenje tih struktura preko naturalnih i finansijskih pokazatelja. U poseban fokus se stavlja razvoj turizma u Budvi poslije Drugog svjetskog rata, a iz razloga što je u tom periodu faktički formirana turistička fizionomija Budve. Autor je napravio validnu periodizaciju razvoja turizma u Budvi, pri čemu, savim ispravno, razlikuje četiri razvojna perioda: početni (1945-1962), period intezivnog razvoja na bazi državnog kapitala (1963-1978), period post-zemljotresne obnove i razvoja na bazi sredstava jugoslovenske solidarnosti u vrijeme SFRJ (1979-1990) i period razvojne stagnacije i regresije (1991-2000).

Posebno poglavlje, treće po redu, Autor posvećuje tekućoj deceniji ovoga vijeka. Tu prezentira lapidarnu i fundiranu kritičku analizu, precizno identifikujući aktuelne karakteristike turističkih struktura i turističkog prometa na Budvanskoj rivijeri. Autor argumentovano ukazuje na strukturne i tržišne disproporcije budvanskog turizma, čime markira glavne, odnosno težišne tačke jedne validne turističke politike u budućnosti.

Potonje četvrto poglavlje se bavi razmatranjem strateških ciljeva razvoja budvanskog turizma. Na početku ovog poglavlja Autor

je istako deset razvojnih ciljeva, odnosno, kako Autor figurativno nominira, „Deset Božijih zapovijesti“ za razvoj turizma u Budvi. To su veoma smisljeni razvojni ciljevi, sračunati na ispravljanju stvorenih disproporcija i na daljem razvoju visokokvalitetnog turizma zasnovanog na savremenim principima ekološke, ekonomske i socijalne održivosti. U veoma korektnim strateškim razmatranjima, Autor posebno poentira kulturni turizam ističući da „umjesto kulture spektakla, Budvi više - čini se - treba kultura identiteta zašto ona ima veoma bogato i raznovrsno kulturno i duhovno nasljeđe, kao malo koji drugi grad na Jadranskoj obali.“ Iz ovih razmatranja nadležni dobijaju veoma jasnu inspiraciju i putokaz za donošenje seta mjera ekonomske i urbanističke politike koji bi podržali ostvarenje predloženih strateških razvojnih ciljeva.

Na kraju, Autor s pravom ukazuje na nedostatak sveobuhvatne informativne baze o turističkom razvoju Budve. Ova vrijedna studija je veoma dobar konkretni prilog u tom pravcu.

Zastupana monografija, koja ima sve bitne atribute naučnog rada, ima višestruku upotrebnu vrijednost. Ona će poslužiti kao vrijedna literatura istraživačima različitih interesovanja. Studenti će u njoj naći puno informacija i smjernica za izradu njihovih diplomskih i drugih istraživačkih radova, turističkim poslenicima će proširiti vidike, saznanja i kulturni doživljaj Budve i njenog turističkog razvoja, nosiocima turističke politike će pružiti smjernice za donošenja adekvatnih razvojnih politika, a turističkim informatorima će pružiti adekvatno štivo za prezentaciju turistima različitog nivoa interesovanja. Sami građani Budve, pa i obični čitaoci, dobiće priliku da bolje upoznaju svoj grad, shvate svoj identitet, upoznaju i zavole svoj kraj i postanu oduševljeni nosioci njegove turističke i opšte promocije i zaštite.

Zbog svega toga zdušno preporučujem ovu vrijednu monografiju javnosti, a Autoru čestitam na ovako kvalitetnom i značajnom javnom prilogu.

Prof. dr Rade Ratković

Koristim priliku da se najtoplije zahvalim recenzentu monografije, uvaženom univerzitetskom profesoru i turističkom ekspertu, prof. dr Radu

Ratkoviću sa Fakulteta za internacionalni hotelski i turistički menadžment u Miločeru. (Prim. autora)

Predgovor

Na samom početku zastupane monografije (studije), koja ima za cilj da na jedan sintetički i lapidaran način osvjetli razvoj turizma Budve i njenog primorja kroz minule vjekove i milenijume, želim da objasnim otkuda moje zanimanje za predmetnu problematiku, odnosno kako sam se našao u ovoj „priči“.

U smislu stručne elaboracije, sa budvanskim turizmom prvi put sam se susreo kao maturant Cetinjske gimnazije, koju sam završio 1971. godine. Na prijedlog mog uvaženog i cijenjenog profesora geografije i tada direktora gimnazije Dušana J. Martinovića, kasnije poznatog i afirmisanog naučno-istraživačkog radnika i crnogorskog akademika, prihvatio sam da za maturski rad obradim temu „Budva“ (geografski prikaz). Razumije se, pored geografskog tretiranja budvanskog područja, u samom fokusu maturalskog rada našao se razvoj turizma na ovom dijelu našeg primorja, koji je u tim godinama ovdje doživljavao munjeviti uspon. Moje gimnazijsko doba (1967-1971) poklopilo se sa razdobljem u budvanskom turizmu, kojeg su karakterisala značajna i opsežna investiciona ulaganja u razvoj cjelokupne turističke infrastrukture, a posebno hotelske strukture kao kičme svakog turističkog privređivanja.

Nakon završene gimnazije upisao sam se na Ekonomski fakultet u Titogradu, na kome sam diplomirao 1975. godine. Za diplomski rad sam odabrao temu opet blisku turizmu i hotelijerstvu. Naime, naslov diplomskog rada je glasio „Analiza poslovnog uspjeha HTP „Montenegroturist“ Budva“. Kroz pripremu i odbranu diplomskog rada ponovo sam se susreo sa širokim spektrom poslovanja „Montenegroturista“, u to vrijeme najvećeg jugoslovenskog hotelsko-turističkog giganta.

Poslije diplomiranja zaposlio sam se, upravo, u Sektoru za razvoj u Zajedničkim službama (direkciji) ovog preduzeća. Kasnije sam, od

1979. do 1981. godine, radio u OOUR „MontenegroExpress“ Budva, turističkoj agenciji u sastavu „Montenegroturista“. Nakon toga, baveći se profesionalno bankarstvom i obavljajući neke odgovorne društveno-političke funkcije u budvanskoj opštini, turizam je stalno bio predmet mog radnog, poslovnog i društvenog angažmana. To me je na neki način preporučilo da za Naučni skup „Turizam Crne Gore u drugoj polovini XX vijeka“, koji je održan na Cetinju 2002. godine, priprelim separat „Razvoj turizma na Budvanskoj rivijeri u drugoj polovini XX vijeka“. Da u svemu tome ima neke simbolike i zanimljive koincidencije, ukazuje i činjenica da je predsjednik Organizacionog odbora za održavanje ovog naučnog skupa bio moj poštovani gimnazijski profesor, a sada akademik dr Dušan J. Martinović. Nakon promocije „Zbornika radova sa navedenog naučnog skupa“ (2004), akademik Martinović mi je, kao rođenom Budvaninu, a nekadašnjem njegovom cetinjskom đaku, sugerisao da svoj rad proširim, da osvjetlim dodatne aspekte turističkog razvitka na budvanskom primorju i objavim knjigu na tu temu.

I tako je nastala ova turistička monografija posvećena razvoju budvanskog turizma - od mita do stvarnosti, na kojoj sam intezivno radio nakon završetka turističkog ljeta 2009. godine. U kreiranju zastupane studije mnogo mi je pomogao moj dobri drug, kum i prijatelj prof. dr Rade Ratković, koji je nedavno objavio kapitalno djelo iz oblasti crnogorskog turizma „Razvoj hotelijerstva u Crnoj Gori - geneza, stanje i perspektive“. Podržavajući moju namjeru da osvjetlim razvoj budvanskog turizma, koliko to - razumije se - dozvoljavaju raspoloživi podaci i poznate činjenice, počev od Kadma i Harmonije (mitskih osnivača grada Budve negdje iz XV vijeka stare ere) pa sve do današnjih dana, profesor Ratković mi je posebno sugerisao da prikupim i u monografiji objavim što više legendi, narodnih predanja i priča iz tri i po hiljade godina duge, bogate i nemirne istorije Budve, jer one doprinose konstituisanju budvanskog identiteta kao svojevrsnog brenda i posebnosti ove destinacije.

Legende i istorijske priče iz prošlosti Budve, posebno o njenim helenskim korijenima, kao i one koje su kasnije nastale, svojim koherentnim oblikom daju smisao anarhiji savremene istorije, kako bi rekao pjesnik i nobelovac Tomas Eliot. Nesumnjivo, mitovi i predanja su osobita dopuna budvanske istorije i kulture, i mogu da predstavljaju

poetski odsjaj i duhovno nadahnuće za brojne turiste ako im se na pogodan način prezentiraju i saopšte.

Radeći na predmetnoj studiji, posebno sam želio da skrenem pažnju našoj svekolikoj javnosti na raskošni civilizacijski mozaik i izuzetno raznovrsnu kulturnu baštinu ovog dijela našeg primorja, koje treba što potpunije integrisati u turističku ponudu Budve, kako bi se na njihovom prožimanju i simbiozi, pored ostalog, gradio destinacijski brend budvanskog turizma. Osnovni zaključak proizašao iz te elaboracije jeste da Budvi i njenom turizmu više treba kultura identiteta, nego kultura spektakla (mada ni dobro osmišljene spektakle ne treba ignorisati i zapostaviti).

Na kraju želim da još jednom ponovim da ovog skromnog priloga o razvoju budvanskog turizma kroz minule epohe i vjekove ne bi bilo da nijesam imao podsticaj od mojih poštovanih prijatelja - akademika dr Dušana J. Martinovića i profesora dr Rada Ratkovića, kao i punu podršku i razumijevanje svoje porodice.

Predajući zastupanu monografiju zainteresovanoj javnosti, izražavam uvjerenje da će je svaki ljubitelj Budve i njenog piktoresknog primorja pročitati sa posebnim zadovoljstvom. Pri tome se unaprijed zahvaljujem za sve konstruktivne primjedbe, predloge, savjete i sugestije, koje će možda isprovocirati ova studija, kako bi neko njeno, eventualno, buduće izdanje bilo kvalitetnije, zanimljivije i inspirativnije.

Budva, na novo ljeto 2010. godine

AUTOR

Uvodne napomene

Kao u rijetko kojoj drugoj crnogorskoj sredini, turizam je u budvanskoj opštini, u proteklom pedesetogodišnjem periodu, bio motorna, generička snaga koja je izazvala dinamične i duboke promjene u njenom svekolikom socio-ekonomskom biću, što je rezultiralo krupnim razvojnim učincima i značajnim ekonomskim vrijednostima. Intezivni turistički razvoj u naznačenom razdoblju, sa svim - razumije se - pratećim zastoјima, osekama i stagnacijama, Budvu je od izrazito pasivne i ekonomski zaostale sredine učinio jednom od najrazvijenijih opština ne samo u Crnoj Gori, nego - štaviše - i u onoj drugoj Jugoslaviji, koja, kao što je poznato, više ne postoji.

Čitavo naše primorje od Herceg-Novog do Ulcinja je neobično lijepo. Divni su upravo ovi naši krajevi, pravi dragulji, sve ljepši jedan od drugoga. Bez sumnje, jedan od najljepših je svakako Budva, kraj pun mediteranske romantike i izuzetno rijetkog prirodnog diverziteta, grad duge i burne istorije, riznica neprocjenjive kulturne baštine, metropola turizma u savremenom smislu.

Po svojim prirodnim karakteristikama budvansko područje predstavlja svojevrsni geografski ansambl i pejzažni dragulj. Na veoma malom prostoru susrijeće se obilje raskošnih prirodnih raznolikosti. Otuda i toliko nadahnutih opisa Budve. „Zbilja bih rekao da se ovdje priroda igrala, kada je svoje čudesno djelo na mahove stvarala“ - pisao je sa oduševljenjem Stefan M. Ljubiša o svom rodnom kraju. Odista, priroda i istorija na ovom prostoru tkali su od pamtivijeka do današnjih dana brojne piktoreskne pejzaže, koji, po Jovanu Cvijiću, poznatom srpskom geografu, čine „jedno od najlepših primorja, sa intimnim i skrivenim lučnim zatonima, pod čistim peskom i šljunkom, s bujnom vegetacijom, sunčan kraj“. U jedinstvenoj igri prirode, u susretu mora i kopna, nastalo je 37 većih i manjih pješčanih plaža, po kojima se

Budvanska rivijera nadaleko proćula. Zbog svega toga, s razlogom se moće reći da svi putevi ljepote vode u Budvu.

Budva nije poznata samo po svojim atraktivnim prirodnim vrijednostima i raznolikostima. Brojni tragovi materijalne i duhovne kulture svjedoće o kontinuitetu civilizacije u ovoj sredini od praistorije, preko ilirskog perioda, grćko-rimskog doba i srednjeg vijeka, pa sve do naših vremena.

U društveno-istorijskim mijenama, svaka epoha i svako stoljeće utisnuli su neki pečat svog trajanja. Zub vremena, ratna razaranja i prirodne katastrofe uništili su mnoga kulturno-istorijska dobra, ali ostalo je puno toga što Budvu i njeno primorje i danas ćini prvorazrednim kulturnim centrom.

Posebnu ćar ovog kraja ćine skladni i slikoviti primorski gradići - stara Budva, Sveti Stefan i Petrovac, koji su postojano i ponosno odolijevali mnogobrojnim istorijskim iskušenjima i vjetrometinama. Zaista, more, kamen i ćovjek pomagali su zdušno jedni drugima kada je trebalo graditi prave filigranske medaljone izuzetne venecijanske ljepote.

Pored pomenutih starih gradskih naselja, osam srednjovjekovnih manastira, brojni ćivopisani sakralni objekti, znaćajni arheoloćki lokaliteti, mozaici, muzeji i joć mnogo toga, ćine drevni ambijent, bogatu riznicu romantike proćlosti budvanskog primorja u kojoj je sublimisan kulturni odsjaj prohujalih vjekova i civilizacija.

U višemilenijumskom civilizacijskom hodu naprijed, Budva je, mećutim, tek od poćetka šezdesetih godina proćlog vijeka doćivjela duboki preobraćaj i istinski preporod u ekonomskom, kulturnom i općtedrućstvenom napretku. Nije pretjerano reći da je budvanska općstina u tom razdoblju postigla na razvojnom planu toliko da je preskoćila vjekove. Iz krajnje ekonomske i kulturne nerazvijenosti snaćno je zakoraćila na put savremenog razvitka.

Treba reći da je upravo turizam bio i ostao glavni generator brzog i svestranog drućstvenog i materijalnog prosperiteta na Budvanskoj rivijeri u proteklih pet decenija. Oslanjajući se na ovdje izrazito atraktivne prirodne uslove, raznovrsno kulturno-istorijsko nasljeće, izgraćene receptivne kapacitete, relativno dobru saobraćajnu savladanost prostora i stvoreni kadrovski potencijal, Budva, Bećići, Sveti Stefan i Petrovac - kao turistićki centri prvog reda - svrstali su se mećdu

najposjećenija ljetovalista na ćitavoj jadranskoj obali. Zato se i kaće da svi turistićki putevi vode u Budvu i na njenu raskoćno lijepu rivijeru.

Osnivanje Budve u XV vijeku stare ere

Turizam na budvanskom primorju nije samo fenomen sadašnjosti. I samo mitoloćko utemeljenje grada Budve vezano je za jedno putovanje, tj. za dolazak tebanskog kralja Kadma i njegove ćene Harmonije u ove naće krajeve. To se dogodilo negdje u XV vijeku stare ere, odnosno „pet generacija pre nego što je Herakle, Amfitrionov sin, roćen u Grćkoj“.¹ S tim u vezi, poznato je da je Herakle ućestvovao u pohodu Argonauta u Kolhidu (u antićkoj geografiji predstavljala je regiju izmećdu Kavkaza i istoćnog primorja Crnog mora). Predvoćeni Jasonom, oni su imali za cilj da preotmu Zlatno runo od kralja Ejeta i vrata ga u Grćku. Ovaj pohod dogodio se „pre Trojanskog rata, negde u trinaestom veku pre naće ere“.²

U uvodnom dijelu svog ćuvenog istorijskog romana „Zlatno runo“ Robert Grevs navodi: „Grci, u celini uzev uravnotećen narod, smatrali su to putovanje kao istorijski dogaćaj koji se desio otprilike dve generacije pre pada Troje - što su stavljali pod razloćan datum god. 1184. p. n. e.“³ Ovakvo Grevsovo mićljenje potkrepljuje i ćinjenica da je ćerka Argonauta Autolika rodila Odiseja, koji je ućestvovao u Trojanskom ratu od 1194-1184. godine stare ere. Dakle, i u kontekstu priće o Odisejevom djedu, argonautski pohod se najvjerovatnije zbio dvije generacije prije Trojanskog rata (oko 1250. godine stare ere - prim. autora). To znaći da je Herakle, kao jedan od sudionika potrage za Zlatnim runom, roćen oko 1280. godine stare ere. Poćto je Kadmo, ćija je sestra Evropa, ćivio pet generacija prije Heraklovog roćenja (radi se o nekih 150 godina razlike izmećdu njih), na osnovu svih ovih istorijskih podataka logićno se nameće zakljućak da je Kadmo osnovao grad Budvu negdje u drugoj polovini XV vijeka stare ere.

Prema tome, ako se moće vjerovati drevnom grćkom mitu i Robertu Grevsu kao nespornom autoritetu za grćku mitologiju, odnosno naćem raćunanju vremenskih koordinata naznaćenih istorijskih dogaćaja i validnih ćinjenica, Kadmo je osnovao Budvu gotovo prije tri i po milenijuma. Ovim se kulturno-civilizacijski horizont budvanske istorije proćiruje sa dosadašnjih dvije i po na tri i po hiljade godina, dakle, za skoro dodatni milenijum.

1 Robert Grevs: Grćki mitovi, Beograd, 2002, str. 159.

2 Robert Grevs: Grćki mitovi, Beograd, 2002, str. 450.

3 Robert Grevs: Zlatno runo, Beograd, 1966, str. 10.

Što se tiče razvoja samog turizma, neki njegovi pojavni oblici i kroki naznake u, doduše, nerazvijenoj i društveno-ekonomski neartikulisanoj formi, mogu se na budvanskom primorju konstatovati i pratiti još u antičkom dobu (od VI i V vijeka stare ere kada je Budva bila grčki emporijum, pa nadalje), kao i u srednjem vijeku, a sasvim određenije i konkretnije u 23-godišnjem periodu između dva svjetska rata XX vijeka.

O budvanskom turizmu u periodu do kraja Prvog svjetskog rata, međutim, ne može se govoriti u savremenom značenju riječi, ali se mogu prepoznati neke simbolične pojave analogne turističkim aktivnostima.

Nakon Prvog svjetskog rata, sa ubrzanim razvojem saobraćaja, posebno drumskog, u svijetu započinje tzv. epoha masovnog (savremenog) turizma. Što se tiče Budvanske rivijere, između dva svjetska rata imamo samo simbolične naznake masovnog turizma, kada, prije svega Evropa počinje da otkriva prirodne ljepote i turističke mogućnosti ovog kraja.

Tek početkom šezdesetih godina prošlog vijeka počinje pravi organizovani i masovni turizam kod nas, prvenstveno vezan za izgradnju receptivnih kapaciteta i razvoj avionskog saobraćaja. Uz sve tržišne oscilacije i padove, učinci turističkog razvoja su bili superiorni i progresivni, tako da se Budva i njeno primorje i danas ubrajaju u najprivlačnije destinacije na Mediteranu.

U tom kontekstu, osnovni cilj zastupane monografije jeste da istraži, osvjetli i prikaže turistički razvoj Budve kroz minule vjekove i milenijume, a - prije svega - u XX i XXI vijeku, kako bi se na tim spoznajnim koordinatama mogla projektovati, optimalnom kombinacijom različitih razvojnih faktora, što potpunija i efikasnija ekonomska valorizacija turističkih resursa ovog područja. Drugim riječima, na analizi i iskustvima prošlosti može se kreirati i uspostaviti kvalitetna strategija konkurentnosti i efikasni scenario budućeg održivog razvoja turizma na našem primorju.

Posebna pažnja u eksplikaciji zadate teme biće posvećena bogatoj kulturnoj baštini i raznolikom civilizacijskom mozaiku budvanskog kraja, na čemu treba - uz raskošne prirodno-pejzažne karakteristike - graditi identitet i brend ove turističke destinacije. Sticanje i jačanje samosvijesti o tome da se mora, prije svega, brižljivo

njegovati sopstveni, mediteranski kulturni identitet i višemilenijumski civilizacijski kontinuitet, objektivno je najveća šansa našeg daljeg održivog turističkog razvoja. Budući da turistička destinacija sa svojim resursima predstavlja razlog putovanja, kulturni sjaj koji ovdje isijava iz prohujalih epoha i vjekova može da ima magnetnu snagu u privlačenju turističke tražnje koja preferira tzv. kulturni turizam. A taj vid turizma iz godine u godinu postaje sve zastupljeniji i izazovniji za „savremene nomade“.

Pri tome, iz drevne prošlosti Budve, Svetog Stefana i Petrovca sačuvane su brojne autohtone legende, narodna predanja i zanimljive istorijske priče, koje su sastavni dio kulture i tradicije našeg naroda. Te čarobne „medaljone“, u vidu posebno uokvirenog i izdvojenog teksta, inkorporirali smo u monografiju kako bismo pojedine tematske oblasti učinili zanimljivijim i atraktivnijim za čitaoca. Presentacijom ovih priča i legendi namjera nam je bila ne samo da ih sačuvamo od zaborava, već da ih učinimo djelatnim faktorom nematerijalne kulturne baštine, naročito na planu dodatne promocije budvanskog turizma. Jer, one se veoma rado slušaju, lako pamte i plijene pažnju turista, postajući tako svojevrsna duhovna spona između njih i određene destinacije. Pošto ove legende na posjetioca ostavljaju upečatljiv utisak, posebno ako mu se na pogodan način saopšte, on stiče simpatije i želju za ponovnom posjetom.

U cjelini uzeto, predmetna studija predstavlja - figurativno rečeno - kratak vremeplov kroz istoriju budvanskog turizma od antičkih vremena do danas. Tom putovanju prethodi analiza prirodnih, antropogenih i drugih uslova za razvoj turizma na Budvanskoj rivijeri, a putovanje se završava markiranjem najvažnijih zadataka koje treba prioritetno realizovati u budvanskom turizmu do 2020. godine. Koliko se u obradi postavljene teme uspjelo, prepuštamo da o tome sude budući čitaoci i korisnici ove monografije.

1.

Ocjena vrijednosti turističkih resursa Budvanske rivijere

1.1. GEOGRAFSKO-SAOBRAĆAJNI POLOŽAJ

Područje opština Budva (čije se primorje, u turističkom pogledu, alternativno naziva Budvanska rivijera) zahvata priobalni pojas u središnjem dijelu Crnogorskog primorja i - po svim svojim prirodnim i ambijentalnim svojstvima - predstavlja njegovu najraskošniju fasadu. Ova opština obuhvata prostor od oko 122 km², ukupne dužine od oko 27 km (od čega duž morske obale oko 22 km) i promjenljive širine koja se kreće od 3,5 do 9 km. Osnovna orijentacija njene konture je paralelna sa obalom i pruža se u pravcu sjeverozapad - jugoistok. Bez obzira što zahvata samo 0,88 procenata ukupne teritorije Crne Gore, prirodne i geografske karakteristike budvanskog primorja čine neprocjenjivi pejzažni diverzitet raznolikih pogodnosti i motiva od fundamentalnog značaja za njegov društveno-ekonomski, a prvenstveno za kvalitetni i održivi turistički razvoj.

Teritorija budvanske opštine je određena koordinatama: 42° 10' - 42° 20' sjeverne geografske širine i 18° 48' - 19° 00' istočne geografske dužine, računajući po Griniču. Sa sjeverozapada se graniči

sa kotorskom, sa sjevera i sjeveroistoka cetinjskom, a sa jugoistoka sa barskom opštinom. Južni kopneni dio opštine je obala sa ostrvom Sveti Nikola i nekoliko drugih, manjih školjeva.

U odnosu na Crnogorsko primorje kao širu geografsko-turističku regiju, Budvanska rivijera predstavlja posebnu teritorijalnu cjelinu ili subregiju, uokvirenu - prije svega - prirodnim granicama, i sa dominantno turističkim karakterom.

Budući da zauzima središnji dio Crnogorskog primorja, treba reći da je saobraćajna pozicija budvanskog područja relativno povoljna iako kvalitet izgrađene saobraćajne infrastrukture ne zadovoljava potrebe savremenog turizma. Svakako, Jadranska magistrala predstavlja okosnicu drumskog saobraćaja na Crnogorskom primorju. Ona se pruža čitavom obalom, od granice sa Hrvatskom do granice sa Albanijom. Posredstvom nje, područje Budvanske rivijere je povezano sa saobraćajnim sistemima navedenih država, a - preko uspostavljenih poprečnih saobraćajnih veza - povezana je sa bližim okruženjem (Bokom, Cetinjem, Podgoricom i Barom), kao i daljim emitivnim turističkim tržištima. Njenim puštanjem u saobraćaj sredinom šezdesetih godina XX vijeka, snažno su dinamizirani turistički tokovi na ovim prostorima. „Tek njenom izgradnjom turizam ovdje dobija karakter masovne pojave“⁴

Međutim, za turizam XXI vijeka saobraćajne mogućnosti Jadranske magistrale veoma su skromne i ograničene (dvije kolovozne trake, mali radijusi, velike krivine i usponi, ograničene brzine, neposredni prolazak kroz urbana naselja, nedovoljni kapacitet u turističkoj sezoni i dr.). Loša prohodnost Jadranske magistrale donekle je ublažena izgradnjom treće i ponegdje četvrte trake (u Budvi, Bečićima i Buljarici). Međutim, strateški problem time nije riješen, jer tehno-eksploatacione karakteristike ne samo Jadranske magistrale, nego - isto tako - i cjelokupnog drumskog saobraćajnog sistema naše zemlje su nezadovaljajuće. Ovakvo stanje u drumskom saobraćaju Crne Gore predstavlja jedan od glavnih limitirajućih faktora ukupnog društveno-ekonomskog napretka, a posebno održivog turističkog razvoja. „Jer, za turiste iz zemalja bivše Jugoslavije, kao i iz nekih zemalja Istočne Evrope, drumski saobraćaj (vlastiti prevoz ili autobusi) se javlja kao dominantan vid turističkog prevoza“⁵

4 Mr Borislav Uskoković: Turizam kao faktor privrednog razvoja Crne Gore, Titograd, 1975, str. 48.

5 Dr Rade Ratković: Razvoj hotelijerstva u Crnoj Gori, Budva, 2009, str. 260.

Stoga Crna Gora, a time i Budva, moraju naglasiti vitalni interes izgradnje planiranih modernih saobraćajnih koridora - Jadransko-jonskog autoputa (prolazi kroz sedam zemalja od Trsta u Italiji do Igumenice u Grčkoj), kao i autoputa Bar - Boljare - Beograd, koji se vezuje sa Koridorom 10. Razumije se, poput Jadranske magistrale šezdesetih, odnosno sedamdestih godina prošlog vijeka, tako bi zastupani autoputevi u XXI vijeku bili onaj snažni generator dinamiziranja turističkih kretanja prema našim primorskim ljetovalištima, što bi rezultiralo u osjetnom povećanju ekonomskih vrijednosti od turističke djelatnosti.

Planirani Jadransko-jonski autoput je od ogromnog međunarodnog značaja. On se kod Trsta veže na mrežu italijanskih autoputeva, a preko njih se ostvaruje saobraćajna povezanost sa francuskim, austrijskim i švajcarskim saobraćajnim sistemima. Dakle, preko Hrvatske i Slovenije, Crna Gora bi kvalitetno bila povezana sa zemljama Zapadne Evrope, a preko Albanije i Grčke sa Bliskim Istokom i Crnomorskim basenom.

S obzirom na to da trasa budućeg autoputa od granice sa Bosnom i Hercegovinom prolazi južnim obodom područja Grahova i Čeva (na visinskim kotama od 500-700 m nad morem), pa nadalje u pravcu Podgorice i Božaja, Budva sa svojom bisernom rivijerom ima ne manji strateški interes i za izgradnju nove brze saobraćajnice (sa četiri trake), koja bi podrazumijevala rekonstrukciju postojeće Jadranske magistrale otklanjanjem njenih uskih grla na primorju. U prvom redu prioritet bi imala realizacija dionice na području Budve (na visinskim kotama od 180-250 m nad morem). Generalna trasa ove saobraćajnice iz pravca Kotora ulazi u budvansku opštinu kod Lastve Grbaljske. Ona se u zoni Markovića ukršta sa postojećim magistralnim putem prema Cetinju i Podgorici, a zatim iznad Stanišića i iznad svih ostalih sela u središnjem dijelu opštine (izuzimajući Kuljače) ide sve do ukrštanja sa magistralnim putem Petrovac - Virpazar kod naselja Žukovica. Na rastojanju od oko jednog kilometra od postojećeg magistralnog puta Petrovac - Bar, prolazi iznad Buljarice i potom ulazi u opštinu Bar. Nakon završetka budvanskog dijela zastupane brze saobraćajnice gradile bi se njene dionice oko ostalih gradova na našem primorju, kao i most preko Veriga. Izgradnjom brze saobraćajnice, kao i zaobilaznice od Lastve Grbaljske do Rafailovića, uveliko bi se riješio problem segregacije

tranzitnog od lokalnog saobraćaja na području budvanske opštine. Najzad, ona bi doprinijela boljoj ekonomskoj valorizaciji čitavog vijenca, za turizam interesantnih, ruralnih naselja na potezu kojim bi prošla.

Treba reći da je i autoput Bar - Boljare - Beograd (početak radova na dionici Podgorica - Mateševo svečano je obilježen oktobra 2009. godine), takođe od neprocjenjivog značaja za dalji intezivni razvoj turizma na Crnogorskom primorju, time i na Budvanskoj rivijeri. Osim što se ovim autoputom ostvaruje najkraća i najbrža veza sa Srbijom, njegov značaj se posebno ogleda u tome što se on u Beogradu veže na poznati panevropski saobraćajni Koridor 10 (osnovni pravac pružanja Salzburg - Ljubljana - Zagreb - Beograd - Niš - Skoplje - Solun), odnosno na krak B tog koridora (pravac Beograd - Novi Sad - Budimpešta), kojim se ostvaruje veza sa zemljama Srednje Evrope.

Opredmećenjem zastupanih autoputeva Crna Gora, a time Crnogorsko i budvansko primorje, bili bi neposredno, na najkvalitetniji način, uvezani i integrisani u cjelokupni infrastrukturni saobraćajni sistem Evrope, čime bi se otvorile nove, neslućene perspektive našeg daljeg turističkog i ukupnog privrednog razvoja.

Usljed nepostojanja navedenih autoputeva, a u pogledu na najznačajnija evropska emitivna tržišta (Zapadna Evropa, Srednja Evropa, Istočna Evropa i dr.), Crna Gora predstavlja izrazitu avio-destinaciju. Ovakav karakter naše turističke destinacije će, sasvim je izvjesno, još dugo potrajati. Iz tih razloga je veoma bitno što se u neposrednom okruženju Budvanske rivijere nalaze dva crnogorska aerodroma otvorena za međunarodni saobraćaj - Tivat (sa pretežno sezonskom koncentracijom letova, udaljen od Budve oko 22 km) i Podgorica (sa ravnomjernom godišnjom distribucijom letova, udaljen od Budve oko 65 km).

S obzirom na to da je potrebno dalje jačati i razvijati našu turističku avio-destinaciju, veoma je bitno da se i dubrovački aerodrom Čilipi (udaljen od Budve oko 80 km) što prije uključi u prihvatanje inostranih turista i za naše hotele. Jer, dobro je poznato da je u vrijeme postojanja druge Jugoslavije posredstvom ovog aerodroma, organizovanim čarter-aranžmanima, dolazilo i do 80% inostrane klijentele na Crnogorsko primorje. Ovakvo činjenično stanje nije bilo rezultat ničije volje ili nekog nadređenog političkog diktata, kako se to nerijetko i iz neobaviještenosti mislilo, nego je predstavljalo proizvod djelovanja

objektivnih ekonomskih zakonitosti u tržišnom funkcionisanju međunarodnog turizma.

Željeznički saobraćaj na području opštine Budva nije zastupljen, ali je za turizam na Budvanskoj rivijeri veoma značajna pruga Beograd - Podgorica - Bar (najbliža željeznička stanica u Sutomoru je od Budve udaljena oko 36 km, a od najjužnijih djelova ove rivijere svega oko desetak kilometara), naročito za turističke dolaske iz susjedne Srbije.

Što se tiče pomorskog saobraćaja (izuzev donekle jahting turizma), Budvanska rivijera je, u sadašnjim uslovima, upućena na Luku Bar (udaljena od Budve oko 44 km) kao dominantnu međunarodnu luku na Crnogorskom primorju. S tim u vezi treba reći da putnički feriboti redovno saobraćaju na linijama Bar-Bari i Bar-Ankona, što je posebno bitno u pogledu mogućih dolazaka zainteresovanih turista iz Italije.

Vrlo značajan i atraktivan segment iz širokog spektra turističke saobraćajne infrastrukture predstavljaju savremeno opremljene marine (sa svim pratećim sadržajima) za prihvatanje jahti i razvoj nautičkog turizma, koji postaje jedan od najperspektivnijih oblika savremenog visokokvalitetnog i održivog turizma. Sa postojećom putničko-turističkom lukom (marinom), koja je smještena uz same zidine Starog grada, Budva se sve više promovira kao atraktivna destinacija za jahting džet-set. Međutim, relativno mali kapacitet budvanske marine (sa oko 400 vezova za čamce i jahte i 50 m operativne obale za prihvatanje izletničkih brodova), njena još uvijek neadekvatna opremljenost, kao i postojeći konflikt u korišćenju prostora na relaciji lokalno stanovništvo - nautičari, predstavljaju ograničavajuće faktore u daljem razmahu jahting turizma na području Budvanske rivijere.

Budući da reljef i konfiguracija budvanskog primorja ne omogućavaju izgradnju većih nautičkih centara, kao ekskluzivnih mjesta za prihvatanje luksuznih jahti, jedrilica i drugih plovila, bilo bi uputno da se pristupi brižljivom planiranju, privlačenju potencijalnih investitora i realizaciji projekata specijalnih "eko marina" u Buljarici i Jazu (kapaciteta do 100 vezova), kao i više manjih komercijalnih marina uz turističke komplekse (Sveti Nikola, Perazića do i dr.), što bi doprinijelo oplemenjivanju našeg turističkog proizvoda i povećanju prinosa od ovog, sve atraktivnijeg vida turizma.

1.2. INFRASTRUKTURNA OPREMLJENOST

Za efikasan i nesmetan turistički razvoj veoma je bitan kvalitet infrastrukturne opremljenosti turističkih centara, tj. kontinuirano i pouzdano snabdjevanje vodom i električnom energijom, kao i postojanje razvijenih telekomunikacionih usluga. Da bi se obezbijedio visok nivo prirodnog, biološkog i pejzažnog diverziteta potrebni su - pored navedenih infrastrukturnih udobnosti - ekološko odvođenje otpadnih voda i adekvatno odlaganje (deponovanje) čvrstog komunalnog i građevinskog otpada. Najzad, problem parkiranja velikog broja vozila, naročito za vrijeme turističke sezone, mora biti kvalitetno riješen.

Razvoj zastupane komunalne infrastrukture u budvanskoj opštini nije adekvatno pratio društveni, ekonomski, turistički i urbani razvoj ovog područja. To se, prije svega, odnosi na sektore vodosnabdjevanja i odvođenja otpadnih voda, mada i ostala infrastrukturna udobnost na Budvanskoj rivijeri bi morala biti na znatno većem nivou.

Poseban debalans u razvoju je evidentan kod **vodoprivredne infrastrukture**, odnosno kod tzv. hidrotehničkog sistema (vodovodnog i kanalizacionog). Nastalo zaostajanje prouzrokuje hronični problem vodosnabdjevanja u ljetnjoj turističkoj sezoni, kada je izdašnost na vodozahvatima najmanja, a potrošnja vode najveća. Nedovoljni kapacitet lokalnih izvorišta (Reževića rijeka, Podgorska vrela, Sjenokos, Buljarica, Smokov vijenac, Sopot, Loznica, Vrela pod piramidom i dr.) u kritičnom ljetnjem periodu, koji se poklapa sa vršnom potrošnjom, loše stanje vodovodne mreže sa gubicima koji prelaze 50%, neadekvatna zapremina postojećih rezervoara i uska grla na cjevovodima na pojedinim magistralnim pravcima, glavne su odrednice vodovodnog sistema u opštini Budva, koje ga čine neuralgičnom tačkom daljeg dinamičnog razvoja turizma na njenoj rivijeri. Na sadašnjem nivou razvoja procjenjuje se da u turističkoj sezoni nedostaje najmanje od 60 do 80 l/s.

Izgradnjom postrojenja za desalinizaciju morske vode na Zavali ovaj problem je donekle ublažen, ali se dugoročno stabilno i

efikasno vodosnabdjevanje može očekivati tek završetkom izgradnje i aktiviranjem Regionalnog vodovoda za Crnogorsko primorje, što se očekuje tokom 2010. godine. Kada bude realizovan projekat Regionalnog vodovoda, planirano je da se zadrže sva postojeća izvorišta i režimi rada vodovodnog sistema, s tim da se iz Regionalnog vodovoda preuzimaju samo nedostajuće količine vode koje će se u sistem uvoditi iz distributivnih rezervoara.

Kanalizaciona infrastruktura za otpadne vode na području budvanske opštine, takođe, ne zadovoljava potrebne tehničke standarde koje zahtjeva i postavlja savremeni turizam, tako da je neophodno što prije pristupiti njenoj temeljnoj sanaciji i rekonstrukciji. Sadašnji kolektorski kanalizacioni sistem na Budvanskoj rivijeri čine četiri nezavisna sistema, i to:

- kanalizacioni sistem Budva - Bečići (nakon mehaničke prerade otpadne vode se podmorskim ispustom u dužini od 2.550 m ispuštaju u more na dubini od 40 m);

- kanalizacioni sistem Kamenovo - Sveti Stefan (poslije mehaničkog tretmana otpadne vode se podmorskim ispustom u dužini od 1.750 m izlivaju u more na dubini od 37,5 m);

- kanalizacioni sistem za naselje Perazića Do (nakon taloženja u septičkoj jami otpadne vode se ispuštaju u more bez podmorskog ispusta) i

- kanalizacioni sistem za Petrovac (poslije mehaničkog tretmana otpadne vode se podmorskim ispustom u dužini od 1.350 m ispuštaju u more na dubini od oko 40 m).

Treba reći da navedeni kanalizacioni sistemi ne pokrivaju neke za turizam izuzetno značajne djelove Budvanske rivijere, kao što su naselja i turistička ponuda na području Jaza, Reževića i Buljarice. Na tim područjima otpadne vode se odvede u septičke jame, koje često predstavljaju izvore zagađenja.

Osnovni problem kanalizacije i sanitacije na budvanskom primorju ogleda se u tome što ne postoje postrojenja za prečišćavanje otpadnih voda prije ispuštanja podmorskim ispustima u more, što je vrlo nepovoljno rješenje sa aspekta ekološkog očuvanja kvaliteta plaža i priobalnog mora. Razumije se, i nakon realizacije predmetnih postrojenja treba koristiti podmorske ispuste, čije dispozicije treba postaviti u skladu sa dinamikom kretanja morskih struja, kako bi se

ispušteni otpad našao u zoni tih struja i time se obezbijedilo minimalno zagađenje obalnog područja.

Stanje u kanalizacionom sistemu za otpadne vode je gotovo alarmantno. Već upaljena crvena svijetla ozbiljno upozoravaju i opominju nadležne institucije da se ovom segmentu komunalne infrastrukture mora - što prije - pokloniti dužna pažnja, kako bi se blagovremeno osigurala neophodna investiciona sredstva i pristupilo izgradnji i rekonstrukciji objekata kanalizacione infrastrukture za sva naselja značajna za turizam na području opštine Budva. Uz obezbjeđenje kvalitetnog vodosnabdjevanja u ljetnjem periodu, čije je rješenje na pomolu, otklanjanje i prevazilaženje navedenih problema (kao i svih onih nepomenutih, a evidentno prisutnih) koji se javljaju u funkcionisanju kanalizacionog sistema, predstavljaju *conditio sine qua non* daljeg održivog turističkog razvoja na Budvanskoj rivijeri.

Što se tiče **elektrosnabdjevanja** područja opštine Budva, treba reći da se ono realizuje kroz već izgrađeni sistem napajanja sa međutransformacijom 110/35/10/0,4 kV. Ovo napajanje kroz postojeću elektroenergetsku mrežu 110 kV (trafo-stanica 110/35 kV „Markovići“) u normalnim okolnostima, uglavnom, zadovoljava potrebe turističke privrede, domaćinstava i ostalih potrošača. Daljim razvojem turizma na Budvanskoj rivijeri, u perspektivi se planira izgradnja trafo-stanice 110/35 kV u Buljarici (sa dvostranim napajanjem) koja bi značajno stabilizovala snabdjevanje električnom energijom ovog područja.

Postojeća elektroenergetska mreža 35 kV i izgrađene trafo-stanice 35/10 kV (Lazi, Dubovica, Miločer i Buljarica) ne zadovoljavaju u potpunosti potrebe svih potrošača, a posebno ne u tzv. vršnim opterećenjima (u špicu turističke sezone, u hladnim zimskim danima i dr.). Taj nesklad u ovoj mreži može se prevazići izgradnjom tri nove trafo-stanice (u Bečićima, Perazića Dolu i Budvi - Rozino).

U okviru planiranja daljeg razvoja elektroenergetske mreže na području budvanske opštine treba obezbijediti što veći stepen koherentnosti, uvezanosti i integrisanosti ovog bitnog tehnološkog sistema (mogućnost dvostranog napajanja svake trafo-stanice, uvođenje lokalne automatike i daljinskog upravljanja unutar sistema i dr.), kako bi se time ostvarilo kvalitetno i pouzdano elektrosnabdjevanje turističke privrede, kao i svih drugih potrošača.

U cilju smanjenja potrošnje električne energije potrebno je

da država mjerama razvojne, ekonomske i fiskalne politike stimuliše investitore za korišćenje obnovljivih izvora energije (naročito od mikro hidroenergije, sunca, vjetra, biomase i dr.). Poznato je da je potrošnja struje u Crnoj Gori drastično povećana, posebno zbog bespravno izgrađenih objekata, tako da se godišnji nedostatak od oko 40% nadoknađuje skupim uvozom, jer u posljednjih dvadesetak godina nije izgrađen nijedan veliki izvor električne energije. Na smanjenje deficita, koji će u narednom periodu - zbog ovakve situacije u energetici - samo rasti, može se uticati povećanjem energetske efikasnosti i korišćenjem obnovljivih izvora energije. Drugim riječima, obnovljivi izvori energije su naša energetska budućnost.

S obzirom na to da Crnogorsko primorje, kao i Budvanska rivijera spadaju u najosunčanije krajeve ne samo na jadranskoj obali, već i u čitavoj Evropi, bilo bi uputno i veoma isplativo da se ogromni potencijal sunčeve energije iskoristi za zagrijavanje vode, posebno u ljetnjim mjesecima. Time bi se ublažio postojeći deficit električne energije na nivou naše zemlje i smanjila preopterećenost izgrađenog elektroenergetskog sistema u periodima vršne potrošnje. Isto tako, na budvanskom primorju postoji dobar potencijal i za iskorišćavanje energije vjetra, posebno na brežuljcima iznad Petrovca, ali i na nekim drugim lokacijama duž mora. Najzad, za dobijanje obnovljive energije može se iskoristiti i termička obrada komunalnog otpada (opredmećenjem projekta tzv. spalionice smeća), što se kao mogućnost u opštini Budva već uveliko razmatra. Realizacijom tog projekta bi se, uz adekvatno zbrinjavanje čvrstog otpada, obezbijedila i dodatna energija za potrebe grada.

U odnosu na naprijed navedene infrastrukturne komponente, **stanje u telekomunikacionom sistemu** se može ocijeniti kao veoma povoljno. „To se ogleda naročito u sljedećem:

- izvršena je potpuna digitalizacija telekomunikacione mreže,
- broj uključenih telefonskih priključaka je visok (67,7 telefona/100 stanovnika),
- veoma dobra izgrađenost pristupne mreže (38% zauzeto u mreži),
- dobra izgrađenost spojnih optičkih kablova i
- riješene telefonske potrebe i u zaleđu, a ne samo pored mora“⁶

Stanje u mobilnoj telefoniji na području opštine Budva je, takođe, zadovoljavajuće. Veoma je značajno što se ovaj segment telekomunikacionog sistema stalno razvija, s obzirom na to da u Crnoj Gori postoje čak tri mobilna operatera koji vode bespoštednu tržišnu utakmicu za pridobijanje potencijalnih korisnika.

Tretman čvrstog komunalnog otpada je problem sa kojim se budvanska opština suočava u proteklih četrdesetak godina. Njega je faktički nametnuo i zaoštrio dinamičan razvoj turizma na Budvanskoj rivijeri krajem šezdesetih godina prošlog vijeka. Čini se da je u traženju kvalitetnog i trajnog rješenja za predmetni problem bilo prilično lutanja i nesnalaženja. Pri tome se uspostavila i odomaćila neadekvatna praksa da, koje god rješenje bilo u funkciji, način odlaganja komunalnog otpada bude - po pravilu - u koliziji sa najosnovnijim sanitarnim uslovima i elementarnim principima zaštite životne sredine, što je izazivalo opravdane reakcije i otpore lokalnog stanovništva.

Do sada su u opticaju bile brojne opcije za deponovanje otpada, manje-više sve palijativnog karaktera (deponija iznad Petrovca, Košljun, Topliš, Trešanjski mlin, Lovanja, cetinjska deponija, pogorička deponija, spalionica smeća na Brajićima i dr.), ali za sada nije pronađeno optimalno rješenje koje bi obezbijedilo efikasno upravljanje komunalnim otpadom na savremenim osnovama.

Najnovija orijentacija da ovaj izraziti komunalni problem bude trajno riješen po principu javno-privatnog partnerstva sa jednim njemačkim partnerom na prvi pogled izgleda primamljivo. Naime, radi se o implementaciji projekta termičko-tehničkog postrojenja za sagorijevanje čvrstog otpada i proizvodnju električne energije, koji bi bio lociran na području Brajića. I oko ovakvog rješenja pojavile su se - međutim - određene rezerve i nedoumice, inicirane posebno od domicilnog stanovništva, u smislu kakve sve negativne ekološke posljedice po bližu okolinu može izazvati realizacija naznačenog projekta. Osim toga, izradom „kost benefit“ analize treba provjeriti ekonomsko-finansijsku opravdanost i isplativost zastupanog investicionog ulaganja. Dok se ne razriješe ove dileme i do kraja ne sagledaju ekološki i ekonomski aspekti predmetnog projekta, Budva će i dalje čekati na trajno rješenje adekvatnog zbrinjavanja komunalnog otpada.

Eskalacija broja moto-turista, koja je ovdje evidentna iz godine u godinu, zaoštrila je i dovela faktički do „usijanja“ **problem**

parkiranja u gotovo svim turističkim centrima na Budvanskoj rivijeri. Taj infrastrukturni problem je naročito izražen ljeti u dane vikenda kada veliki broj građana iz unutrašnjosti Crne Gore sopstvenim automobilima dolazi na budvanske plaže radi rekreacije i kupanja. Ovaj ogromni deficit parking mjesta u turističkoj sezoni najefikasnije se može riješiti izgradnjom višespratnih javnih garaža, koje bi bile locirane u najfrekventnijim djelovima turističkih mjesta. S tim u vezi treba naglasiti da su kroz usvojene najnovije urbanističke planove definisani lokaliteti za podizanje spratnih garaža, čijom realizacijom bi zastupani problem bio na zadovoljavajući način razriješen i otklonjen.

1.3. PRIRODNO-TURISTIČKI RESURSI

Prirodni resursi Budvanske rivijere predstavljaju onaj najvredniji potencijal i kapitalni faktor za intezivni i superiorni razvoj turizma u ovoj mikroregiji, kao najkvalitetnijem i najatraktivnijem turističkom prostoru Crnogorskog primorja.

Dramatično razuđen reljef, koji karakteriše - s jedne strane - biserni đerdan od čak 37 većih i manjih pješćanih i šljunkovitih plaža i - s druge strane - goli i sivi crnogorski krš dinamičnog Lovćenskog masiva, azurno plavetnilo mora, blaga i topla mediteranska klima sa obiljem sunčanih dana, raskošni vegetacijski dekor i niz drugih prirodnih pogodnosti, čine jedinstveni pejzažni kolorit Budvanske rivijere.

Ovako raznovrsni i živopisni geografski i prirodni diverzitet, koji se rijetko gdje može vidjeti na obalama Mediterana, Budvu, Bečića, Miločer, Sveti Stefan i Petrovac svrstavaju u red najatraktivnijih i najperspektivnijih turističkih destinacija i odredišta „savremenih nomada“.

1.3.1. Morfološko-reljefne pogodnosti

Geomorfološke pogodnosti Budvanske rivijere spadaju u grupu primarnih prirodnih vrijednosti relevantnih za njenu turističku valorizaciju. Kao što je poznato, one determinišu obim i strukturu turističke ponude i, ujedno, zbog rekreativnih svojstava predstavljaju

jedan od najznačajnijih motivacionih faktora za privlačenje turističke tražnje.

Prema tzv. teoriji navlaka, koja se u geotehtonici pojavila na razmeđu XIX i XX vijeka, Crna Gora je teren izrazite šarijaške strukture. Te navlake u Dinaridima, nastale alpskom orogenozom u tercijaru, izlomljene su u kraljušti kao najveće geostrukturne jedinice. Na teritoriji Crne Gore razlikuje se pet većih kraljušastih struktura. Jedna od njih je i Primorska kraljušt, čiji dio od Boke Kotorske do Bara predstavlja sinklinalno područje. U geomorfološkom pogledu budvansko primorje je „zagorje“ pomenute sinklinale, čije su glavne crte reljefa - pod uticajem spoljašnjih faktora (povremeni pokreti abrazije i erozije) - dobile današnje forme.

Ovo područje, koje se odlikuje raznolikom konfiguracijom terena, u topografskom smislu se dijeli na tri zone, i to:

- priobalni pojas (do 100 m);
- srednje pobrđe (od 100 - 500 m) i
- zona planinskog masiva (visine od 500 - 1.400 m).

U pravcu pružanja, budvansko područje se, takođe, može podijeliti u tri zone: Budva sa Jazom i Bečićima, dio rivijere od Kamenova do Petrovca i Petrovac sa Buljaricom.

Polazeći od prve podjele treba naglasiti da je **priobalni pojas** Budvanske rivijere - nazupčanog izgleda - najinteresantniji za razvoj turizma, s obzirom na to da ga sačinjavaju prirodni obalni dragulji u vidu isturenih strmih odsjeka (klifova) u krečnjačkim stijenama i polukružni zatoni sa žalima u flišu. Svakako, najznačajniji geografski i prirodni kapital ovog kraja čine lučne pješčane plaže, koje su nastale selektivnom abrazijom u mekšim flišnim stijenama.

Posebnu geomorfološku karakteristiku budvanskog primorja predstavljaju prevlake Sveti Stefan i školj na kome se nalazi stara Budva. Turistički gradić „Sveti Stefan“ je smješten na malom ostrvu-školju, koje je pješčanim sprudom spojeno sa susjednim kopnom. „Na taj način ostrvce je pretvoreno u poluostrvo, te je dobijen najljepši primjer prevlake ili tombola na obali Jadrana“.⁷ Prema pomenutom Jovanu Cvijiću, sličan je slučaj i sa školjem na kome se nalazi Stari grad Budva, koji je - isto tako - nasipom vezan za kopno. Djelovanjem morskih talasa i nanošenjem šljunka i pijeska stvoren je i podmorski sprud (pličak) zvani

⁷ Dušan J. Martinović: Budvanska rivijera, Cetinje, 1973, str. 25.

Tunja, koji se od ostrva Sveti Nikola pruža u pravcu Slovenske plaže i tako ometa saobraćaj plovila (sa dubljim gazom) u budvanskom zalivu.

Legenda o postanku spruda Tunja

Za postanak podmorskog spruda Tunje, koji se nalazi ispred Budve, između Slovenske plaže i ostrva Sv. Nikola, vezana je legenda o Rastku Nemanjiću, odnosno o Svetom Savi.⁸

Naime, kada je odlazio u Svetu zemlju da posjeti Hristov grob i druga sveta mjesta u Palestini, Sveti Sava je trebalo da se u Budvi ukrca na galiju. Međutim, bilo je veliko nevrijeme, tako da brod u Budvu nije mogao pristati. Stoga je Sava bacio nekoliko kamenova u more i od njih se stvorio put - pličak. On je potom tim pličakom, sa svojim učenicima i pratnjom, prešao na ostrvo i tamo se ukrcao na lađu, kojom je otplovio za Svetu zemlju.

Iako ova legenda mnogima izgleda nevjerovatno (što ona de facto i jeste), ne treba izgubiti iz vida da se ovdje ipak radi samo o predanju, koje može lijepo da zvuči kao zanimljiva priča za turiste, posebno za one koji dolaze iz Srbije. Jer, kao što je poznato, u tradiciji srpskog naroda kult Svetog Save je ne samo duboko ukorijenjen, nego je gotovo neuništiv. A - s druge strane - turisti iz Srbije su danas, uz goste iz Rusije, najbrojniji strani posjetioci na našoj rivijeri. Stoga je veoma primamljivo da ih legenda o postanku ovog podmorskog spruda podsjeća na vrijeme kada je Sveti Sava u dva navrata (1229. i 1234. godine) iz Budve polazio za Svetu zemlju.

Pored obale, duž Budvanske rivijere nalazi se nekoliko interesantnih ostrvaca (školjeva) - Sveti Nikola (kod Budve), Kršić i Golubinij (kod Svetog Stefana), Smokvica (kod Reževića), Katič i Sveta Neđelja (kod Petrovca) i Vatulja i Mravinjak (uz samu Dubovicu). Oni predstavljaju ostatke stare obale, koja je abrazijom mora pomjerena prema kopnu. Od navedenih školjeva najveći turistički značaj ima, svakako, ostrvo Sveti Nikola (dužine oko dva kilometra), koje predstavlja omiljeno izletišta za Budvane i mnoge turiste. Međutim, posljednjih godina oko ovog ostrva i njegove buduće namjene stvorene su brojne kontroverze, koje su - uz uvođenje određenih zabrana za korišćenje njegovog najatraktivnijeg sjeverozapadnog dijela - na neki način narušile imidž nekada popularnih budvanskih „Havaja“.

U pozadini svih većih plaža nalaze se polja u vidu niskih, uglačanih prostranih ravni (Mrčevo polje, Budvansko polje, Bečići i Buljaričko polje), veoma pogodnih za izgradnju turističkih i drugih objekata.

⁸ Ovu legendu je zapisao Miroslav Luketić u svojoj knjizi Budva - Sv. Stefan - Petrovac, Budva - Cetinje, 1966, str. 136.

Posebnu prirodno-turističku vrijednost Budvanske rivijere čini 12.267 metara njene obale prikladne za kupanje. Od oko 36 km razvijene dužine morske obale (sa ostrvima), jedna trećina otpada na najljepši niz od 37 mediteranskih plaža. Dužina pješčanih plaža iznosi čak 11.607 m, šljunkovih - 245 m, šljunkovito-kamenitih - 235 m, šljunkovito-stjenovitih - 150 m, betonskih i djelimično šljunkovitih - 30 m. Podatke o dužini, površini i vrsti pojedinih plaža (idući od zapada ka istoku) dajemo u sljedećem tabelarnom pregledu:⁹

R. br.	Naziv plaže	Dužina u metr.	Površ. u m ²	Vrsta plaže
1.	Plaža Jaz	850	25.500	pješčana
2.	Jaz - nudistička plaža	460	7.820	pješčana i šljunkovita
3.	Jaz - plaža „Malaji“	105	525	šljunkovito-kamenita
4.	Plaža ispod tunela	150	750	šljunkovita, stjenovita
5.	Plaža „Mogren II“	200	2.400	pješčana
6.	Plaža „Mogren I“	140	2.100	pješčana
7.	Plaža na sjevernoj strani Sv. Nikole	375	2.250	pješčana i šljunkovita
8.	Plaža na zapadnoj strani Sv. Nikole	110	2.200	pješčana
9.	Plaža na jugo-zapadnoj strani Sv. Nikole	90	495	pješčana
10.	Plaža „Richardova glava“ kod hotela „Avala“	150	4.500	pješčana
11.	Plaža „Pizana“ kod Lučke kapetanije	80	480	pjeskovita
12.	Slovenska plaža - plaža kod odmaral. JRB	192	1.800	pjeskovita
13.	Slovenska plaža - plaža „M“	95	1.400	pjeskovita
14.	Slovenska plaža	1.240	24.800	pješčana i šljunkovita
15.	Plaža „Guvance“	95	950	pješčana
16.	Bečićka plaža	1.800	99.000	pješčana
17.	Plaža Rafailovići	280	4.200	pjeskovita
18.	Đevištenje - plaža „Ivan laz“	130	650	šljunkovita, kamenita
19.	Plaža Kamenovo	300	10.500	pješčana
20.	Pržno - plaža Golubinj	40	400	šljunkovita
21.	Plaža Pržno	215	4.300	pjeskovita
22.	Miločer - „Kraljičina plaža“	130	1.950	pješčana
23.	Miločer - „Kraljeva plaža“	270	7.400	pješčana
24.	Plaža Sv. Stefan I	250	3.400	pješčana
25.	Plaža Sv. Stefan II	560	11.200	pjeskovita
26.	Plaža Crvena glavica I	70	700	šljunkovita
27.	Plaža Crvena glavica II	65	650	šljunkovita
28.	Plaža Crvena glavica III	60	480	srednje sitan pijesak
29.	Plaža Crvena glavica IV	150	1.500	pješčana i djelim. kamenita
30.	Plaža među ponte - Galija	70	1.050	šljunkovita
31.	Plaža Drobnji pijesak	200	5.000	pješčana
32.	Plaža Reževići	100	1.000	pjeskovita
33.	Plaža Perazića do	60	540	pješčana
34.	Petrovačka plaža	555	9.525	pješčana
35.	Plaža Bršalj (Petrovac)	30	120	betonska i djel. pješčana
36.	Plaža Lučice	250	4.250	pješčana
37.	Plaža Buljarica	2.350	72.850	pješčana i šljunkovita
	UKUPNO:	12.267	318.635	

⁹ Podaci o plažama na Budvanskoj rivijeri su preuzeti iz studije JP za upravljanje morskim dobrom Crne Gore – Plaže i kupališta na Crnogorskom primorju (Budva, 2002).

Ukupna površina plaža na Budvanskoj rivijeri iznosi 318.635 m², od čega čak 98,5% otpada na površinu pješčanih plaža, što najbolje ukazuje o kakvom se kvalitetu plažnog pojasa ovdje govori. Polazeći od navedene površine i normativa od 6 m² prostora po kupaću, potencijal ovih plaža omogućava istovremeni prihvata oko 53.000 kupaća. Ukoliko se oko 7.000 mjesta-kupača rezerviša za domicilno stanovništvo, primjenom koeficijenta istovremenosti broja turista i kupaća od 1,4 (koji je utvrđen u Regionalnom prostornom planu Južnog Jadrana, Dubrovnik, 1968), dolazi se do podataka od 65.000 mogućeg istovremenog prihvata turista na Budvanskoj rivijeri. To je - nesumnjivo - impresivni pokazatelj, koji na najbolji način ilustruje koliko su plaže, kao osobiti prirodni resurs, značajne za turističku valorizaciju budvanskog primorja.

Legenda o mornaru Mogrenu - podsticaj za obnovu crkvice Sv. Antuna

Za plažu Mogren, koja je svakako jedna od najljepših plaža na Budvanskoj rivijeri, vezuje se legenda o mornaru-brodolomcu čije je ime bilo Mogren, po kome je ova plaža kasnije i nazvana. Pošto su gusari potopili neku špansku galiju, talasi su na plažu odbacili jedinog preživjelog mornara. U znak zahvalnosti, mornar je na plaži sagradio crkvu Sv. Antuna, posvećenu uglednom franjevcu i katoličkom svecu Svetom Antunu Padovanskom, koji je rođen u Lisabonu, a umro u Padovi.

Svake godine na dan Sv. Antuna (13. juna) na ovom mjestu se održavala misa, na koju su vjernici iz Budve dolazili barkama. Pošto je crkva bila veoma mala da primi sve prisutne vjernike, sveta misa se održavala na žalu na kome se spasio mornar Mogren. Treba reći da se i danas neki Starobudvani pridržavaju starog običaja da se ne kupaju u moru prije 13. juna.

U jednom vremenu lijevih skretanja, zbog ljudske nepromišljenosti, na mjestu ove crkvice sagrađen je ugostiteljski objekat. Time su potisnuta sjećanja na predanje o španskom mornaru Mogrenu po kome je ova prelijepa plaža i nazvana. Bilo bi veoma primjereno i društveno odgovorno ukoliko bi se crkvice Sv. Antuna ponovo sagradila i obnovila, onakva kakva je i bila nekada. Time bi se ispravila istorijska greška, a novoobnovljena crkva bi oživjela kolektivno pamćenje na drevnu legendu o mornaru Mogrenu, koji je jedini preživio potapanje španske galije i tako svoje ime „poklonio“ našem izuzetnom prirodnom obalnom dragulju.

Pored imponantnog prostornog kapaciteta, plaže na Budvanskoj rivijeri karakterišu izuzetna ambijentalna svojstva najviše turističke vrijednosti. Naime, to nijesu samo najljepše i najatraktivnije plaže na Crnogorskom primorju, nego su mnoge od njih neponovljive i jedinstvene na cijeloj obali Mediterana. S tim u vezi treba reći da je Bečićkoj plaži 1935. godine u Parizu dodijeljeno prestižno međunarodno priznanje „Grand prix Palme d’or“ (Velika nagrada „Zlatna palma“) kao najljepšoj prirodnoj plaži u Evropi.

Međutim, u posljednjih nekoliko decenija, ekspanzijom stambene i turističke izgradnje (bespravne, ali i one planske), došlo je do devastacije pojedinih plaža na Budvanskoj rivijeri, ovdje - bez sumnje - najvažnijeg prirodnog resursa za razvoj odmorišnog i kupališnog turizma. Negativni erozivni procesi su naročito vidljivi kod najkvalitetnijih plaža, kao što su: Mogren, Slovenska plaža, Bečići, Miločer, Petrovac, Buljarica i dr. Razlozi nastale devastacije i erozije leže u nekontrolisanoj gradnji duž obalnog pojasa, čime se zatvaraju prirodni vodotokovi (rječice, potoci i bujice), koji agregatom „hrane“ i obnavljaju naše plaže. U vezi s tim, poznato je da morski talasi udarajući u obalu takođe odnose pijesak i šljunak sa plaža, koje tako kontinuirano siromaše ukoliko se pri tome prekine i zaustavi obnovljivi dotok novog prirodnog agregata.

„Erozija i devastacija plaža, uz hiperkoncentraciju turista u ljetnjim mjesecima, daleko preko optimalnog kapaciteta plaža, stvaraju neopisive gužve i kontra ugođaj, što drastično obara nivo konkurentnosti crnogorskog kupališnog turizma“.¹⁰ Stoga plaže, kao nezamjenljivi prirodni resurs za turistički razvoj, treba kvalitetno održavati i makar ublažiti, ukoliko se ne može i posve otkloniti, aktuelni problem njihove erozije. To se može, pored ostalog, postići uređenjem vodotokova bujičnog karaktera i kanalisanjem atmosferskih voda, kako bi se omogućio njihov nesmetani dotok u more, a time i bolje znavljanje plažnog agregata. Isto tako, bilo bi uputno razmotriti da se ispred pojedinih plaža, izloženih najjačoj abraziji, podizanjem adekvatnih podvodnih pragova ublaži snaga i negativno dejstvo morskih talasa po plažni pješčani nanos.

U svakom slučaju, plaže su „žila kucavica“ za budvanski turizam, pa se u skladu s tim moramo brižno, ozbiljno i odgovorno odnositi

Plaža Jaz

Plaža Mogren

Velja maslina u Ivanovićima

Bečićka plaža

Kraljičina plaža

Skočiđevojka

Ostrvca Katič i Sv. Nedelja

prema njima. Jer, brojne analize turističke tražnje su - nesumnjivo - pokazale da su plaže od odlučujućeg značaja prilikom izbora turističke destinacije za odmor.

U pogledu vertikalne dinamike prostora, iza zone priobalnog pojasa nastavlja se područje tzv. **srednjeg pobjrđa** (od 100 do 500 m), koje - takođe - karakteriše raznolika konfiguracija terena. Teba reći da geološki sastav zemljišta pretežno determiniše reljefne forme i u ovoj srednjoj zoni budvanske opštine. Budući da ovdje dominiraju uglavnom krečnjačke i flišne strukture, koje se po pravilu, idući od obale prema unutrašnjosti, naizmjenično smjenjuju, u pojasa srednjeg pobjrđa sriječemo vijence brdovitih uzvišenja, flišne udoline, zaravni, blage padine, grebene, okomite vrleti, izbrazdane doline i usjke klisure brojnih primorskih vodotokova (rječica i potoka), kao i druge reljefne oblike. Ovako širok spektar reljefnih formi i oblika uz bujnu vegetaciju, obilje sunca, potpunu ekološku očuvanost životne sredine, relativnu blizinu mora i druge prirodne pogodnosti, ovu zonu čini sve privlačnijom za odmor i rekreaciju kako domicilnog stanovništva, tako i brojnih turista. Raznovrsni pejzažni diverzitet, očuvana priroda, čist vazduh, potpuni mir, samoća i tišina, opuštenost organizma, pješačenje, divni panoramski vidikovci i pogledi, divlji vrletni predjeli i mnogi drugi izazovi, bitni su reperi koji srednje pobjrđe sve više preporučuju za realizaciju koncepta tzv. umjerenog turizma. Osnovna ideja tog vida turizma ogleda se u tome da turisti ne žive u luksuznim getima u izobilju, već da se prilagode boravku u prirodi (koja je oslobođena stiješnjenosti) i domaćim životnim navikama. Razumije se, takvom konceptu turizma treba prilagoditi turističku ponudu u ovoj zoni, putem izgradnje malih hotela, vila za odmor, restorana sa domaćom kuhinjom, sportsko-rekreativnih objekata i panoramskih pješačkih staza, kao i obnovom i infrastrukturnim opremanjem slikovitih ruralnih aglomeracija. Time bi umjereni turizam na području srednjeg pobjrđa predstavljao svojevrsnu dopunu turizma u priobalnom pojasa kojeg karakterišu intezivni turistički tokovi.

Na zonu srednjeg pobjrđa nadovezuje se **pojas planinskog masiva** (visine od 500 - 1.400 m), koji na sjeveru i sjeverozapadu čini neposredne ogranke Lovćena, a na sjeveroistoku prelazi u Paštrovsku planinu (goru). Najviši vis u lovćenskom dijelu planine je Mainski vrh (1.326 m), a u paštrovskom dijelu - Goli vrh (1.087 m). To je tipičan

holokarstni teren, sastavljen od krečnjaka, izbrazdan planinskim potocima, izgrizen i izbušen škrapama, vrtačama, pećinama i jamama, koji ovom dijelu primorja daje posebnu atraktivnost, egzotičnost i privlačnost.

Sa planinskih visova i prevoja otvaraju se prelijepi vidici na priobalni dragulj Budvanske rivijere. Najveličanstveniji od njih je vidik koji se pruža sa Piramide, blizu sela Brajića, na putu Budva - Cetinje. To je, svakako, jedan od najljepših i najfascinantnijih pogleda na cijeloj jadranskoj obali, a možda i šire.

Kolovirski vis - neponovljivi pogled na gotovo polovinu Crne Gore

U sastavu dramatičnog Lovćenskog masiva (onog dijela koji pripada budvanskoj opštini) postoji vis koji se naziva Kolovir (nadmorska visina oko 1.300 m), sa kojeg se pruža neponovljivi pogled na sve četiri strane svijeta, odnosno na gotovo pola Crne Gore i njene „divlje ljepote“.

Na ovaj izuzetni vidikovac se stiže ako se krene starim makadamskim putem iz pravca Ivanovih korita, prođe katun Dolovi i pješice popne na brdo Kolovir, odakle se, odista, ima šta vidjeti - skoro čitava paleta ambijentalnih i turističkih vrijednosti zemlje Montenegro.

Odavde se - naime - pruža predivni panoramski pogled na slikoviti Bokokotorski zaliv, koji je pjesnik s razlogom nazvao „nevjestom Jadrana“, i na Budvansku rivijeru sa turističkim draguljem Svetim Stefanom. S druge strane, sa ove kote putniku „puca pogled“ na goli i sivi krš nepreglednog „kamenog mora“ Katunske nahije sa Jezerskim vrhom (na kome Njegošev grob prkosno odolijeva muzici lovćenskih gromova) i Štirovnikom, kao i na dobar dio tajanstvenog Skadarskog jezera, koje predstavlja još jedan crnogorski turistički unikat.

Ovdje treba doći i uživati u raskošnim ljepotama i širokom spektru turističkih bisera naše Crne Gore. Jedinstvenim i neponovljivim!

Velika je šteta što se sa vrha Kolovira ne može vidjeti ulcinjsko primorje. Kada bi - u nekom slučaju - i to bilo moguće, onda bi se sa samo jednog lovćenskog planinskog visa mogao vizuelno, kao na

dlanu, obuhvatiti čitav prirodni potencijal predodređen za realizaciju Master plana razvoja crnogorskog turizma u prvim decenijama XXI vijeka.

Ovaj vrh, čije vizuelne mogućnosti široj javnosti nijesu dovoljno poznate, morao bi se - svakako - naći u lancu turističkih otkrivanja „Zemlje crnih planina“, koja tako zdušno čezne za svojom punom turističkom valorizacijom.

U vezi sa mogućom saobraćajnom savladivošću Kolovirskog visa reći ćemo da bi bilo veoma atraktivno ukoliko bi se postojeći kolski put od Lapčića do manastira Stanjevići (nadmorska visina 787 m), koji se nalazi nekoliko kilometara na jugoistoku od Kolovira, produžio serpentinskim vijuganjem do njegovog vrha (radi se o visinskoj distanci od oko 500 m) i time povezao sa putem koji od samog Kolovirskog vidikovca vodi prema Ivanovim koritima i Njegoševom mauzoleju na Lovćenu. Na taj način, omogućio bi se kvalitetan saobraćajni pristup ovom imponantnom vidikovcu kako iz pravca Budve i Primorja, tako i iz smjera Cetinja i Ivanovih korita. Time bi se ne samo značajno povećala turistička primamljivost čitavog ovog prostora (uključujući pri tome i posjetu poznatom crnogorskom manastiru Stanjevići, čija je obnova u toku), nego bi se isto tako osjetno skratila saobraćajna povezanost Lovćena i Primorja.

Najzad, treba naglasiti da bi aktiviranjem zastupanog saobraćajnog koridora, mnogo dobio na značaju i atraktivni hotel „Zamak“, koji se nalazi između sela Duletići i Donji Pobori. Za sada, on predstavlja vodeći hotel u zaleđu budvanskog primorja, iz koncepta tzv. umjerenog turizma, koji afirmiše odmor i rekreaciju u ovdje raznovrsnom prirodnom diverzitetu.

Geomorfološke odlike područja opštine Budva (prije svega, reljef njegovog priobalnog pojasa i zone srednjeg pobrđa), zajedno sa hidroklimatskim kompleksom i vegetacionim dekorom, predstavljaju glavne prirodne atraktivne faktore za dalji intezivni turistički razvoj ove mikroregije na Crnogorskom primorju. Ovdje prisutne raznolike reljefne forme i oblici nijesu samo značajni potencijal za aktivni turistički odmor i rekreaciju, nego su - istovremeno - dobra osnova i predispozicija za realizaciju širokog profila turističke ponude, koja opet treba - svojim kvalitetom i diverzifikacijom - da privuče što veći broj „privremenih bjegunaca“, kako pojedini autori nazivaju one koji putuju na odmor.

1.3.2. Klimatske pogodnosti

Najveći dio područja opštine Budva (priobalni pojas i srednje pobrđe) nalazi se u oblasti sredozemne (mediteranske) klime, koja je veoma blagotvorna za čovječji organizam. Uz atraktivni plažni dragulj, klima je jedna od odlučujućih prirodnih pogodnosti za razvoj turizma na ovoj rivijeri. Jedino viši djelovi planinskog vijenca u pozadini imaju, pored mediteranskog klimata, uticaje umjereno kontinentalnog i planinskog podneblja.

Prema Kepenovoj klasifikaciji, koja se bazira na dva najvažnija klimatska elementa (temperatura i padavine), budvansko primorje pripada jadranskom tipu mediteranske klime, sa toplim, suvim i vedrim ljetima, a blagim i kišovitim zimama.

Na klimu ovog područja utiče nekoliko značajnih činilaca. Pored geografskog položaja, to su - u prvom redu - uticaji koje vrše Sredozemno i Jadransko more. S tim u vezi, rasprostranjeno je mišljenje da Mediteran seže dotle dokle dopire maslina, koja uspijeva sve do visine od 450 m. Zbog blagih zima i vrućih, suvih ljeta, mediteranska klima kao prirodno podneblje te magične biljke, naziva se i klimom masline.

Ništa manje bitan faktor klimata teritorije budvanske oštine ne predstavlja ni neposredno ležeći planinski vijenac u zaleđu, koji dostiže visinu do blizu 1.400 m, tako da se osjetno razlikuje klima planinskog (planinsko-mediteranska) i primorskog dijela (izrazito mediteranska). Međutim, na formiranje lokalne klime izvjesnu ulogu imaju atmosferski poremećaji manjih razmjera, geografska širina, nadmorska visina, nagib i ekspozicija terena, vegetacioni pokrivač i dr.

Budva ima svoju meteorološku stanicu u kojoj se vrše sva glavija meteorološka mjerenja. Na osnovu njenih osmatranja i mjerenja, u nastavku ove monografije navodimo osnovne podatke o klimi na Budvanskoj rivijeri.¹¹

Temperatura vazduha. Temperatura vazduha, kao jedan od najvažnijih klimatoloških elemenata, ukazuje na stabilnost i veliku

11 Klimatski podaci su dati prema monografijama Budvanska rivijera (Dušan J. Martinović, Cetinje, 1973) i Klimatska monografija Budve (Dragoljub Ivanović, Beograd, 1969).

maritimnost klime ovog kraja. U tabeli koja slijedi date su srednje mjesečne i godišnje temperature vazduha budvanskog primorja:

Mjeseci	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	God.
°C	8,1	8,6	10,4	13,9	17,8	21,6	24,0	23,6	20,7	16,9	13,5	10,6	15,8

Dakle, srednja godišnja temperatura u Budvi iznosi 15,8°C. Analizirajući hod temperature po godišnjim dobima, treba reći da su ovdje zime blage (9,1°C), ljeta su topla, ali nikako žarka (23°C), dok je jesen (16,7°C) toplija od proljeća (14°C), budući da more u jesenjem periodu odaje veliku količinu toplote akumuliranu tokom ljeta. Srednje godišnje kolebanje temperature je malo, tj. razlika između najviše (jul 24°C) i najniže (januar 8,1°C) srednje mjesečne temperature iznosi svega 15,9°C, budući da je Budva izložena velikom uticaju koje vrše Sredozemno i Jadransko more. Ekstremne temperature (one ispod -5°C, odnosno iznad 35°C) na Budvanskoj rivijeri su veoma rijetke, što pogoduje ljudskom organizmu. Srednja godišnja maksimalna temperatura iznosi 20,3°C, a minimalna je 11,6°C. Dani kada se temperatura spusti ispod 0°C su - takođe - rijetka pojava, a dani sa mrazom i snijegom su pravi izuzetak, što nije slučaj sa planinskim dijelom. „I dnevne temperaturne amplitude su male, što blagotvorno utiče na čovječji organizam; noći su prijatne i prilično svježije i samim tim ugodne za odmor i san, zbog osvježavajućeg noćnika koji duva niz lovčenske padine“.¹²

Insolacija. Insolacija je veoma važan klimatološki faktor, od koga zavise ostali elementi klime, pa i klima uopšte. „Budva je puna svetlosti i sunca; u njoj su noći sa zlatastom mesečinom i svežinom, lepše nego ma gde“.¹³

Mjerenja su pokazala da srednja godišnja vrijednost trajanja sijanja sunca iznosi 2.283 časa ili dnevno 6,2 časa. Ovaj podatak je nezatno smanjen zbog zaklonjenosti horizonta prirodnim i vještačkim preprekama, tako da se može slobodno konstatovati da je Budvanska rivijera jedno od najsunčanijih područja Sredozemnog bazena. U toku glavne kupališne sezone (maj - septembar) dužina insolacije u prosjeku iznosi 9,4 sata dnevno.

12 Dušan J. Martinović: Budvanska rivijera, Cetinje, 1973, str. 43.

13 Društvo prijatelja Budve i okoline u Beogradu: Godišnji izveštaj o radu u 1937, Beograd, 1937.

U nastavku dajemo tabelu sa podacima mjesečnog i godišnjeg stvarnog sisanja sunca, iz koje se može izračunati da je najsunčaniji mjesec jul (10,6 časova), a najmanja je insolacija u decembru (2,5 časova):

Mjeseci	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	God.
h	105	103	154	180	239	281	330	303	235	181	93	79	2.283

Oblačnost. Oblačnost je u direktnoj zavisnosti sa padavinama, a oba klimatološka elementa su odlika zimske polovine godine. Izračunati srednji broj vedrih i oblačnih dana po pojedinim mjesecima prikazan je u sljedećem tabelarnom pregledu:

Mjeseci	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	God.
Vedri dani	6	6	7	7	7	10	18	19	13	9	3	5	110
Obl. dani	13	13	12	10	8	4	1	1	5	8	15	15	105

U toku godine nebo iznad budvanskog primorja je manje nego poluoblačno. Mjerenja su pokazala da Budva ima prosječno godišnje 110 vedrih dana. Ljetnji mjeseci se odlikuju neznatnom oblačnošću - najviše vedrih dana imaju avgust (19) i jul (18). S druge strane, najveća oblačnost je u novembru, kada broj vedrih dana dostiže minimum od tri dana.

Relativna vlažnost vazduha. Stepem zasićenosti vazduha vodenom parom na ovom području je prilično visok, tako da njegova prosječna godišnja vrijednost iznosi oko 71%, što povoljno utiče na čovječji organizam, zdravlje, raspoloženje i radne sposobnosti. Srednje mjesečne vrijednosti relativne vlažnosti vazduha u procentima za Budvu su iznesene u sljedećoj tabeli:

Mjeseci	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	God.
%	69	71	69	72	72	71	67	69	72	73	75	73	71

Analizom navedenih pokazatelja može se zaključiti da se najmanja vlažnost javlja u julu (67%), a najveća u novembru (75%), s tim da njihova razlika iznosi 8%, što ide u prilog činjenici da su vremenski uslovi na Budvanskoj rivijeri veoma stabilni.

Padavine. Na ovom gravitacionom području padavine su neravnomjerno raspoređene, što najbolje ilustruju podaci iz sljedeće tabele:

Mjeseci	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	God.
Padavine	176	161	145	107	101	62	38	46	127	178	255	209	1.605

Prema navedenom, prosječna godišnja vrijednost padavina iznosi 1.605 mm, s tim da je najmanja srednja mjesečna vrijednost u julu (38 mm), a najviša u novembru (255 mm). Najveći broj dana sa padavinama javlja se u toku jeseni (35%) i zimi (34%), zatim u proljeće (22%), a najmanje ljeti (9%), što je veoma važno za razvoj kupališnog turizma na Budvanskoj rivijeri.

U primorskom dijelu padavine se izlučuju u vidu kiše, dok je pojava snijega i sniježnog pokrivača veoma rijetka. Grad - koji obično pada iz grmljavinskih oblaka - karakterističan je za hladniju polovinu godine. Hidrometeorološka mjerenja su pokazala da je u Budvi srednji broj dana sa kišom - 125, snijegom - 1,1, sniježnim pokrivičom - 0,2, gradom - 2,7 i sa grmljavinom - 40 dana.

Vjetar. U zavisnosti odakle duva, vjetar u velikoj mjeri određuje klimu nekog mjesta. Budva i njena rivijera su - uglavnom - izložene uticaju vjetrova iz svih kvadranta. Međutim, budvansko područje je najviše izloženo cirkulaciji vjetrova iz južnog kvadranta, kome pripada 316 promila od ukupne čestine vjetrova. „Ovaj udio vetrova iz južnog kvadranta dobija pravo kvantitativno i kvalitativno značenje, tek saznanjem da na tišine u toku godine otpada 507 promila. To znači da ako se izdvoje vetrovi južnog kvadranta i tišine, da vetrovi svih ostalih smerova učestvuju u godišnjoj raspodeli čestina vetrova sa svega 177 promila“.¹⁴

Na Budvanskoj rivijeri najčešći i najznačajniji vjetrovi su jugo, bura i maestral, ali postoje i drugi vjetrovi. Jugo ili široko je vjetar južnog kvadranta, koji duva sa mora na kopno i uslovljava toplo i vlažno vrijeme. Po pravilu prouzrokuje loše vremenske prilike, kao i obilje padavina. Podiže visoke talase, a po njegovom prestanku more je i dalje nekoliko dana mutno i valovito, što se u svakodnevnom žargonu naziva

„mrtvi jugo“.

Bura ili sjever je zajednički naziv za vjetar sjevernog kvadranta, koji duva sa kopna na more, a donosi razvedranje, smanjenje vlažnosti vazduha i pad temperature. Vjetrovi iz zapadnog kvadranta (31‰) i istočnog kvadranta (26‰) ne mogu biti značajniji činioci klime ovog područja, jer je njihov udio u godišnjoj raspodjeli vjetrova veoma mali. Od njih treba pomenuti zapadni vjetar pulenat (koji dolazi iznenada i obično donosi kratkotrajnu, ali obilnu kišu), jugozapadni olujni vjetar lebić (razvija jake talase i donosi padavine), kao i istočni vjetar levant (prelazni vjetar koji se javlja kada jugo prelazi u buru i obrnuto). Najzad, veoma je karakterističan dnevni ljetnji vjetar maestral, koji u periodu od aprila do oktobra duva sa sjeverozapada. U toku dana počinje da duva oko 10, a prestaje oko 17 časova. Pošto ublažava ljetnje vrućine i sparine, veoma je prijatan jer osvježava. Pogoduje jedrenju, pa stoga ima i sportsko-rekreativni značaj.

U pogledu dva najvažnija klimatska elementa (temperatura i padavine), područje Budvanske rivijere pripada jadranskom tipu mediteranske klime, sa toplim i suvim ljetima, a blagim i kišovitim zimama. U tom kontekstu, a imajući u vidu iznijete klimatske pokazatelje, može se zaključiti da je klima ovog podneblja veoma stabilna, blaga, prijatna i zdrava, što povoljno utiče na ljude, njihov život, ishranu, oblačenje, stanovanje, odmor i rekreaciju. Uz mnogobrojne sitnopješčane plaže, pogodni klimatski uslovi igraju prvorazrednu ulogu za održivi razvitak turizma na Budvanskoj rivijeri, jer omogućavaju da sezona kupanja počne već u aprilu i traje sve do kraja oktobra.

1.3.3. Hidrografske odlike

Hidrografija budvanskog primorja je predstavljena veoma rijetkim nadzemnim i podzemnim tokovima s jedne, i Jadranskim morem s druge strane. Režim nadzemnih i podzemnih vodotokova uglavnom zavisi od geološkog sastava zemljišta, tako da su nadzemni tokovi karakteristični za flišne djelove, a podzemni za aluvijalne sedimente (zbijeni izdani) i krečnjačke terene (razbijeni izdani).

Od površinskih vodenih tokova (rječica i potoka) na području opštine Budva najznačajnija je Reževića rijeka, koja izvire jakim vrelom

u blizini Jadranske magistrale između Svetog Stefana i Petrovca. Nakon kratkog toka uliva se u more. U zimskom periodu ovaj izvor je veoma izdašan (preko 2.000 l/s), dok mu se kapacitet ljeti spušta na samo 50 – 60 l/s. Treba napomenuti da je Reževića rijeka najveći lokalni izvor koji se koristi za cjelogodišnje vodosnabdjevanje Svetog Stefana, Bečića i Budve.

Od ostalih riječnih tokova najznačajnije su Bečićka rijeka (izbija vrelom ispod brda Kosmač i uliva se u more u Bečićima), Grđevica (skuplja vode sa južnih padina Lovćena i uliva se u more na Slovenskoj plaži u Budvi) i Jaška rijeka (koja teče kroz Mrčevo polje i uliva se u more kod Jaza). U vrijeme kišne sezone sve ove rječice obiluju vodom, dok ljeti presušuju (izuzev Jaške rijeke), jer su njihovi najvažniji izvori kaptirani i služe za vodosnabdjevanje.

Na području budvanske opštine postoje i drugi površinski vodotoci u vidu povremenih potoka, ali se na njima ne bismo zadržavali jer nemaju neki bitniji uticaj na razvoj turizma na ovoj rivijeri.

Svakako, najznačajniji hidrografski resurs Crnogorskog primorja jeste Jadransko more, koje je ne samo fasada preko koje se gleda i održava veza sa svijetom, nego i kapital koji donosi prihod u najrazličitijim vrijednostima. Zbog toga je vrlo važno ukazati na njegove osobine, koje su od velikog značaja za uspješno turističko privređivanje na Budvanskoj rivijeri.

Srednja godišnja temperatura morske vode u priobalju Budvanske rivijere iznosi 18,5°C, s tim što je najveća u avgustu (23,9°C), a najmanja u februaru (13,1°C). Veoma je bitno što su srednje mjesečne vrijednosti za period maj-oktobar vrlo visoke (kreću se iznad 20°C), tako da se u tom periodu godine more koristi u rekreativne svrhe i kupaći se u njemu osjećaju prijatno. U ljetnjim mjesecima morska voda se često zagrije od 24°C do 27°C. Treba reći da su u ljetnjem periodu veoma česte pojave „mirnog mora“ (tzv. bonaca), koje naročito pogoduju kupališnom turizmu i razvoju podvodnog ribolova. Zbog svih navedenih karakteristika i osobina, priobalno more budvanskog primorja spada u najtoplije vode na cijelom Jadranu, što je od izuzetne važnosti sa aspekta turističke rekreacije i dužine trajanja sezone kupanja.

Srednje vrijednosti saliniteta ovog dijela Jadranskog mora su prilično visoke i kreću se od 38,48‰ do 38,60‰. „Providnost je velika i

povećava se od obale prema pučini; na otvorenom moru iznosi i do 56 m, a u priobalnom dijelu oko 5 m. Morska voda ima finu azurno plavu boju, nesumnjivo najljepšu na Jadranu. Intezitet plave boje se povećava s dubinom, a i sa salinitetom¹⁵.

U priobalnom moru Budvanske rivijere morske struje su relativno slabe, dok talase - uglavnom u zimskom periodu - izazivaju lokalni vjetrovi, tj. talasi zavise od perioda duvanja vjetra, njegove snage i prostora pred njim. Važno je što se za vrijeme turističke sezone veoma rijetko javljaju veći talasi, tako da more na ovom dijelu naše obale spada u tzv. „mirna i topla mora“, što je od velikog značaja za razvoj ljetnjeg odmorišnog (rekreativno-kupališnog) turizma, kao ovdje dominantnog vida turizma.

1.3.4. Biogeografske vrijednosti

Biljni i životinjski svijet ovog područja, uslovljen - u prvom redu - klimom, veoma je bogat i raznovrstan, ali nema specifičnosti koje bi ga izdvajale od susjednih primorskih krajeva.

U pogledu vegetacije budvansko primorje pripada provinciji mediteranskih šuma i makije (niski priobalni pojas, srednje pobrđe i južne strane primorskog masiva) s jedne, i provinciji mediteranskih polupustinja (djelovi visokih stjenovitih terena) s druge strane. Primorska vegetacija je predstavljena raznim vrstama sredozemnih zimzelenih biljaka: eukaliptusima, kiparisima, oleandrima, palmama i borovima, a primorsko neobradivo zemljište naseljava šikara, makija i vegetacija kamenjara (zelenika, planika, žukva, smreka, vresina, drača, divlji šipak i dr.). Planinske padine i vrhovi, sastavljeni od ogoljenih i sivih krečnjačkih struktura, odsjeka i vrleti, veoma su oskudni u vegetaciji.

Međutim, na srednjem pobrđu budvanske opštine u posljednjih nekoliko decenija dolazi do obnove i širenja termofilnih listopadnih šuma, sastavljenih pretežno od hrasta, običnog graba, jasena i dr. Ovakvi pozitivni procesi su, prije svega, rezultat toga što lokalno stanovništvo, zbog opšteg rasta životnog standarda i okrenutosti turizmu, postojeći šumski fond više neracionalno ne eksploatiše za dobijanje ogrevnog drveta, ratarskih i pašnjačkih površina. To predstavlja dobru vijest za naš turizam, jer ove šume značajno obogaćuju i upotpunjavaju

15 Dušan J. Martinović: Budvanska rivijera, Cetinje, 1973, str. 54.

vegetacioni dekor i pejzažni diverzitet Budvanske rivijere. S tim u vezi valja naglasiti da navedenom šumskom pokrivaču u sadašnjim uslovima prijete opasnost od požara u ljetnjim mjesecima, kao i od novih investitora koji su u proteklim godinama od domaćih vlasnika kupili ogromne zemljišne parcele za gradnju objekata i dalji biznis u vidu njegove preprodaje. U svakom slučaju, brižljivim i odgovornim urbanističkim planiranjem prostora i budućom gradnjom treba, u što većoj mjeri, sačuvati prirodnim putem regenerisani šumski fond, jer on predstavlja značajan činilac za turističku rekreaciju i realizaciju koncepta „umjerenog turizma“ na području srednjeg pobrđa.

Nadalje, treba istaći da na Budvanskoj rivijeri postoji nekoliko interesantnih park-šuma. „Značajni su budvanski, manje petrovački, a naročito po florističkom bogatstvu i bujnoj vegetaciji čuvena park-šuma Miločera, koja zahvata oko 18 ha. Ovaj park je sastavljen pretežno od cvjetnih površina i šumskih vrsta egzotične flore - libanski kedar [...], tropske mimoze, japanske mušmule, kaktusi, agave, pitospore itd. Park-šume su, naročito miločerska, omiljena šetališta turista i domicilnog stanovništva“¹⁶.

Od gajenih južnih kultura na budvanskom primorju najrasprostranjenija je maslina. Zatim, ovdje može dobro da uspijeva vinova loza, smokva, agrumi (pomorandža, mandarina i limun), kivi, badem, nar, zinzula i dr. Od srednjoevropskog voća uzgaja se breskva, trešnja, jabuka, kruška, kajsija i dunja. Međutim, zbog naglog razvoja turizma, nekontrolisane gradnje objekata, kao i raširene pojave prodaje placeva zainteresovanim kupcima, sve više se zapostavlja podizanje i uzgoj domaćeg voćarstva po kome je budvanski kraj nekada bio prepoznatljiv u primorskom regionu. Ono se sada, uglavnom, svodi na gajenje veoma malog i ograničenog broja sadnica na tijesnim okućnicama oko privatnih stambenih objekata, više zbog njihove dekorativne funkcije i stvaranja hladovine, a manje zbog lukrativnog značaja sredozemnog voća.

Posebnu ambijentalnu vrijednost atraktivnog vegetacionog dekora Budvanske rivijere čine brojni zasadi maslina, kao ovdje od iskona autohtone voćarske kulture. Procjenjuje se da danas na teritoriji opštine Budva ima oko 40.000 maslinovih stabala, dok ih je početkom sedamdesetih godina prošlog vijeka bilo oko 64.000. Ovakvu

16 Dušan J. Martinović: Budvanska rivijera, Cetinje, 1973, str. 62.

nemilosrdnu i bezobzirnu „sječū maslina“, koja je posebno bila izražena u proteklih desetak godina, izazvala je nekontrolisana bespravna gradnja i neplanska urbanizacija na budvanskom primorju. Ukoliko se ne stane na put ovoj višestruko negativnoj pojavi, postoji realna opasnost da, u dogledno vrijeme, ovo drvo života i simbol Mediterana (stara latinska misao kaže da je „maslina prva među svim drvećem“) sasvim nestane sa pejzažne slike Budvanske rivijere. Da se to ipak ne bi desilo, veliku odgovornost imaju planeri i nosioci urbanističkog razvoja budvanske opštine, kako bi se na svim nivoima razrade prostorno-planske dokumentacije osigurala potpuna zaštita preostalog maslinarskog fonda. To je naš veliki dug i obaveza prema ovom - odista - pravom „mediteranskom zlatu“.

Velja maslina u Ivanovićima - prije Hrista rođena

U bogatstvu stoljetnjih maslinovih zasada postoji jedan izuzetni primjerak - Velja maslina u Ivanovićima, stara više od 2.000 godina. Prema predanju, stablo potiče još „iz doba Ilira“. Spada među nekoliko najstarijih maslinovih stabala na svijetu starijih od dva milenijuma. Danas ih je samo pet. To su Sveta maslina u Jerusalimu (vezuje se za Maslinsku goru i Isusov grob), zatim maslina u Tunisu (pamti punske ratove iz III i II vijeka stare ere), maslina u Palermu u Italiji, Stara maslina u Baru, te najstarija od njih, ona u Atini pod kojom je sjedio i razmišljao Platon (živio u V i IV vijeku stare ere).

Inače, poznato je da maslina potiče iz Sirije i Palestine, a da su je Feničani proširili po Mediteranu. Kod nas su je nekoliko vjekova prije Hrista donijeli Grci. Treba reći da čak Hamurabijev zakonik, nastao oko 1700. godine prije Hrista, sadrži odredbe o maslini i o trgovini maslinovim uljem. Homer je maslinovo ulje nazivao „tečnim zlatom“. U antičkoj Grčkoj pobjednicima na Olimpijskim igrama na glave su stavljani maslinovi vijenci, a za nagradu su dobijali amfore sa maslinovim uljem, koje je tada bilo vrlo skupo.

Više od dvije hiljade godina Velja maslina iz Ivanovića je nezamjenljivi dio vizuelnog i duhovnog identiteta budvanskog primorja. Preživjela je burne događaje i još je tu. Stoji razgranato i ponosno, kao monumentalni spomenik prirode, kojim je proglašena 1994. godine. Impozantnih je dimenzija. Visoka je 11 metara, a prečnik njenog debla iznad same zemlje iznosi nevjerovatnih četiri metra (njen obim pri korjenovom vratu iznosi 12,5 metara). Pripada sorti

„žutica“ i vrlo je dobro očuvana. Korijenje joj je duboko razgranato pod zemljom iz koje crpi životne sokove. Opire se suši, vjetrovima i drugim nedaćama, kojih je u proteklih dvije hiljade godina ovdje bilo napretek. Iako je maslina simbol mira, pod krošnjama stare masline u Ivanovićima mira je bilo veoma malo. Češće su pojave bili ratovi, patnje i stradanja, koja su joj se duboko urezala u kvrgavo i čvornovato stablo.

Ova blagorodna „starica“ još uvijek rađa plodove. Velja maslina je - prema sjećanju njenih vlasnika - u tzv. rodnim godinama davala jedan mlin maslina, od 16 do 18 „lata“, što znači oko 250 kilograma ploda i 40 litara ulja.

Iako je prije petnaestak godina ova maslina, kao svojevrsni spomenik prirode, zaštićena zakonom, ona još uvijek čeka na svoju potpuniju prezentaciju i turističku valorizaciju. Inspirisan njenom raskošnom ljepotom i drevnim porijeklom, poznati crnogorski književnik Čedo Vuković je o Veljoj maslini zapisao sljedeće stihove:

„Maslino drevna, vilo primorkinjo,
U granju ti dišu grudi pokoljenja,
U njedru ti bdiju mir i harmonija,
U ranama sniju vihorna stoljeća“.

Fauna budvanskog područja pripada mediteranskoj sub-zoni. Od raznovrsne divljači najčešće se srijeće divlja svinja, zec, lisica, kunica, šakal, jazavac i lasica, dok se vukovi rijetko pojavljuju. Posljednjih godina primijećen je i medvjed, kojeg ovdje ranije nije bilo. I ptičji svijet je veoma bogat, predstavljen - uglavnom - jarebicama, golubovima, prepelicama, patkama, šljukama, grlicama, fugama, slavujima, ševama, lastavicama i drugim selicama. Orlova i drugih ptica grabljivica je sve manje. Ovaj živi svijet dekorativno upotpunjuje šaroliki svijet leptira i amfibija. Ranije je budvansko primorje bilo poznato po svojim lovnim terenima, relativno bogatim raznom divljači. Međutim, u posljednjih nekoliko decenija, migracijom domicilnog seoskog stanovništva u grad, kao i neplanskim uništavanjem plemenite divljači, fauna je prilično osiromašila.

Živi svijet priobalnog mora budvanskog primorja je - takođe - raznovrstan, što može da posluži kao dobra osnova za razvoj sportsko-

ribolovnog turizma. Poput kopnenog životinjskog svijeta, i riblja je populacija ovdje znatno osiromašila jer su joj pretjerano kočarenje i nekontrolisana upotreba eksploziva nanijeli veliku štetu. Međutim, u obalnom pojasu, kao i na pučini, i dalje se lovi visokokvalitetna bijela i plava riba, kao brancin, zubatac, orada, kernja, san-pjer, škrpina, kokot, grdoba, list, arbun, barbun, oslić, cipol, ukljata, bukva, gof, lica, palamida, srdela, skuša, ugor, murinja, raža, pešikan i dr. Kameniti predjeli budvanskog podmorja nastanjeni su sa glavonošcima - hobotnicama, sipama i lignjima.

Sve u svemu, raznovrsni živi svijet ovog kraja je od neprocjenjive važnosti za dalji razvoj turizma budvanske mikroregije. Bujna, piktoreskna i mozaična mediteranska vegetacija predstavlja privlačan floristički pejzaž, koji sa turističkog aspekta ima prvenstveno dekorativnu, estetsku i rekreativnu funkciju. Planskim i organizovanim ubacivanjem plemenite divljači, postojeći kopneni životinjski svijet bi se mogao značajno obogatiti i omasoviti, tako da bi obližnji brdoviti predjeli i planinski vijenci mogli poslužiti kao interesantni prirodni rezervati za razvoj lovnog turizma. Najzad, osim u rekreativne svrhe, vode priobalnog mora Budvanske rivijere mogu se koristiti za razvoj sportskog ribolova, a ulovljena riba je nezaobilazni artikal budvanske mediteranske trpeze koju turisti u ishrani ponajviše preferiraju.

1.4. KADROVI U TURIZMU

Malo je djelatnosti, poput turizma, hotelijerstva i ugostiteljstva, koje u tolikoj mjeri počivaju na čovjeku, njegovom znanju, obrazovanju, kulturi, sposobnostima i profesionalizmu. Zbog toga su kadrovi zaposleni u ovim djelatnostima tercijarnog sektora od izuzetnog značaja za njihov uspješan, konkurentan i dinamičan razvoj. To je sasvim i razumljivo, jer se kroz turističku aktivnost zadovoljavaju najprobirljivije želje i potrebe turista, čiji je osnovni cilj da svoje putovanje i ljetovanje provedu što prijatnije i udobnije, tj. da u svim situacijama dok su na odmoru budu kvalitetno i predusretljivo usluženi, što - upravo - treba

da im omoguće zaposleni u turizmu. Prema tome, od obrazovno-turističkog i kulturnog nivoa i profila kadrova u hotelsko-turističkoj i drugoj pratećoj privredi zavisi, u velikoj mjeri, raznovrsnost i kvalitet usluga koje se pružaju gostima. Zbog uslužnog karaktera turizma, stručna i profesionalna osposobljenost kadrova predstavlja prvi i osnovni uslov razvojnog poleta i poslovne efikasnosti ovog sektora.

Savremeni turizam zahtijeva 57 specijalističkih zanimanja

U kojoj je mjeri bitna kadrovska profilacija u turizmu najbolje ukazuje činjenica da se sa razvojem modernih tehnologija i novih znanja, kao i porastom obrazovnog i kulturnog nivoa turista, stalno širi krug motiva za njihovo kretanje (prema nekim autorima danas ih ima čak oko 10.000), a - isto tako - širi se i krug novih vidova turizma (u sadašnje vrijeme dostižu cifru od oko 150). „Sve je ovo uticalo da se u okviru preduzeća koja pružaju usluge turistima (prevoznika, hotelska, odmarališta, ski centri, prodavnice, tur-operatori i dr.) razviju specifični poslovi, njih 57, koji zahtijevaju određenu vrstu i nivo obrazovanja [...]. Drugim riječima, „pritisak“ na asortiman usluga održavao se širenjem lepeze znanja i zanimanja u turizmu. Razumije se, riječ je o novim zanimanjima i specijalnostima, pored već tradicionalnih, ali ne i o konačnom spisku tih zanimanja“.¹⁷

Naprijed navedene brojke veoma ilustrativno oslikavaju kakva se diverzifikovana i široka lepeza znanja i zanimanja treba obezbijediti za efikasno funkcionisanje hotelsko-turističke privrede. Da bi se to osiguralo, osnovni aksiom mora biti da se model i sistem obrazovanja u turizmu što brže prilagodi i uskladi sa zahtjevima i potrebama savremenog turističkog tržišta. Tek potpunom implementacijom takve matrice u našem obrazovano-vaspitnom sistemu, može se očekivati stvaranje novog kvaliteta i tržišnog re-pozicioniranja turističkog sektora u Crnoj Gori, a time i na Budvanskoj rivijeri.

U proteklom 50-godišnjem periodu intezivnog razvoja, turizam Budvanske rivijere oslanjao se na radnu snagu regrutovanu iz domicilnog stanovništva, kao i iz drugih krajeva Crne Gore, odnosno iz republika bivše zajedničke države, prije svega, iz Srbije. Budući da je

¹⁷ Dr Milenko Pasinović: Kadrovi u turizmu, Zbornik radova sa naučnog skupa „Turizam Crne Gore u drugoj polovini XX vijeka“, Cetinje, 2004, str. 20.

turizam, kao radno-intezivna djelatnost, bio vrlo značajan generator novih radnih mjesta, desila se poznata migracija stanovništva Crne Gore u pravcu sjever - jug. Iz tih imigracionih kretanja prema Crnogorskom primorju obezbjeđivan je neophodni priliv nedostajućih kadrova i za budvanski turizam.

Iako se kadrovskoj politici u turističkom sektoru nikada nije posvećivala adekvatna pažnja (prilazilo joj se prilično ekstenzivno, površno i stihijski), treba reći da su paralelno sa usponom budvanskog turizma stasavali i njegovi stručni kadrovi. U proteklom pedesetogodišnjem periodu turističku privredu Budve, Bečića, Svetog Stefana i Petrovca su vodili brojni odgovorni, stručni i poslovno preduzimljivi direktori i menadžeri. Njihovim imenima mogli bismo ispisati i popuniti cijelu stranu ili dvije, a opet ne bismo pomenuli sve. Umjesto navođenja imena ovih direktora i menadžera, treba reći da su oni, svaki na osobeni način, utkali sebe u razvoj budvanskog turizma.

Isto tako, još dugo će se pamtiti ekipa vrsnih budvanskih, sveto-stefanskih i petrovačkih ugostiteljskih zanatlija i turističkih radnika (kuvara, poslastičara, konobara, recepcionera i dr.), koja se afirmisala krajem šezdesetih, odnosno sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog vijeka. Iako i oni zaslužuju da se njihova imena nađu u ovoj monografiji, tome nećemo pribjeći iz prostog razloga što bismo time ponovo rizikovali da nekoga od njih neopravdano izostavimo. Oni su bili zaljubljenici u svoju profesiju, pravi entuzijasti u poslu, a rukovodili su se vrhovnim načelom da je zadovoljan gost najbolja reklama za naš turizam.

Svakako, stvaranju ovako kvalitetnih kadrova doprinio je i ondašnji sistem obrazovanja sa stručnim školama za KV i VKV radnike. Tako su nastavnim planom i programom iz 1961. godine izvršene značajne pozitivne promjene u obrazovanju kadrova u stručnim školama u Crnoj Gori. Naime, struktura opšteobrazovnih i stručnih predmeta prilagođena je potrebama struke, s tim da je posebna pažnja usmjerena na izvođenje praktične nastave sa što potpunijim upoznavanjem tehnologije zanimanja. Znanje, iskustvo i vještine koje su naučene i usvojene tokom trajanja praktične obuke u renomiranim turističko-ugostiteljskim objektima bili su dobra osnova za dalje neposredno usavršavanje i napredovanje kroz tekući rad u hotelsko-turističkoj privredi.

Iako je reformom srednjeg obrazovanja iz 1975. godine otpočela nova ekspanzija srednjih škola i njihovih usmjerenja u Crnoj Gori, čini se ipak da je sa ovom reformom napravljen korak unazad u obrazovanju potrebnih kadrova za rad u turizmu, jer se njome nije u dovoljnoj mjeri respektovala nasušna potreba da se kroz kvalitetnu praktičnu nastavu steknu neophodna operativna i stručna znanja koja savremeni turizam zahtjeva.

Stoga, ugostiteljski kadrovski potencijal, stvaran do implementacije tzv. srednjeg usmjerenog obrazovanja, kasnije nije - nažalost - održan, a još je manje unaprijeđen. Zbog pogrešnog pristupa obrazovnom procesu, neadekvatnog sistema nagrađivanja i negativne kadrovske selekcije, tokom osamdesetih, a naročito devedesetih godina prošlog vijeka, kao i u početnim godinama XXI vijeka, došlo je do osjetnog osipanja turističko-ugostiteljskog kadra, što se - nesumnjivo - nepovoljno odrazilo na kvalitet kompleksne turističke usluge u svim njenim djelovima.

Podsticaj i konkretan doprinos u obrazovanju kadrova za turizam na području budvanske i pojedinih susjednih opština dala je Srednja škola „Danilo Kiš“ iz Budve. U njoj se, od osnivanja 1978. godine pa do danas, obučio veliki broj stručnih kadrova raznovrsnog usmjerenja koji je našao svoje zaposlenje u turizmu, a ne tako mali broj njih nastavio je svoje obrazovanje na višim i visokoškolskim ustanovama u zemlji ili inostranstvu. U sadašnje vrijeme, ova škola, u trajanju od četiri godine (IV stepen zanimanja), obrazuje - pored ostalog - stručne kadrove iz oblasti turizma, ugostiteljstva i trgovine, i to sljedećeg obrazovnog profila: turistički tehničar, tehničar usluživanja, tehničar kulinarstva, tehničar prodaje i tehničar marketinga i trgovine. Treba reći da učenici ugostiteljske struke redovnu praksu, kao dio nastavnog procesa, obavljaju u školskom restoranu i kuhinji.

Za razliku od srednjeg obrazovanja, više i visoko obrazovanje u Crnoj Gori pokazalo je - čini se - više inicijative, smisla i „senzibiliteta“ za praćenje trendova i impulsa koji su dolazili sa sve zahtjevnijeg i probirljivijeg turističkog tržišta.

Još 1965. godine je na Višoj pomorskoj školi u Kotoru osnovan turistički odsjek, koji se u periodu od 1981. do 1999. godine nalazio pri Fakultetu za pomorstvo. Na tom odsjeku, gotovo kroz četiri decenije, odvijalo se obrazovanje studenata (na nivou dvogodišnjeg studija)

za rad u turizmu. Diplomirani studenti sticali su zvanje ekonomista u turizmu, a do 1. juna 2000. godine diplomiralo ih je 1.384. Treba reći da su kadrovi, obrazovani na navedenom turističkom odsjeku, ponijeli veliki teret razvoja turizma u čitavoj Crnoj Gori, a posebno na Crnogorskom primorju. Tako je ovaj dvogodišnji turistički studij u Kotoru, na prelomu dva vijeka, odigrao, na neki način, pionirsku ulogu u širenju kruga visokoškolskih institucija za obrazovanje kadrova neophodnih našem turizmu i hotelijerstvu.

U proteklih desetak godina u crnogorskom visokoškolstvu formirana su tri nova fakulteta (u Kotoru, Baru i Miločeru) za edukovanje visokostručnih i specijalizovanih kadrova za potrebe turističke privrede, kao djelatnosti od strateškog značaja za dalji poletni društveno-ekonomski razvoj naše države. Razumije se, osnovna misija ovih fakulteta ogleda se u tome da se, generisanjem novih ideja, savremenih znanja i vještina, mladi ljudi i studenti pripreme za zahtjevan svijet turističkog privređivanja u XXI vijeku.

Prvo je 1999. godine u okviru državnog Univerziteta Crne Gore, osnovan Fakultet za turizam i hotelijerstvo u Kotoru, čiju je - prije toga - okosnicu činio odsjek za turizam na Fakultetu za pomorstvo u Kotoru. Fakultet ima dva smjera - za turizam i hotelijerstvo, a u okviru svoje matične djelatnosti organizuje i realizuje osnovne, specijalističke i magistarske studije za navedene studijske programe.

Pet godina kasnije (2004) u Baru je formiran Fakultet za turizam kao prva privatna visokoškolska ustanova u Crnoj Gori. Osnivanjem privatnog Univerziteta „Mediteran“ u Podgorici (2006) ovaj fakultet ulazi u njegov sastav. Inače, Fakultet za turizam u Baru realizuje osnovne akademske, specijalističke, magistarske i doktorske studije za turistički i hotelski menadžment. Ključne oblasti koje se izučavaju na ovom fakultetu su: menadžment u turizmu i hotelijerstvu, marketing u turizmu i hotelijerstvu, poslovanje turističkih agencija, tur-operatora i hotelskih kompanija, turističke destinacije, održivi razvoj, strateški menadžment, informacione tehnologije u turizmu i hotelijerstvu i savremeni trendovi i kretanja u turizmu.

Najmlađa od tih visokoškolskih ustanova jeste Algonquin - Fakultet za internacionalni hotelski i turistički menadžment u Miločeru (dakle, sa sjedištem na području budvanske opštine), koji je počeo sa radom školske 2008/2009. godine. To je prvi studij

primijenjenog internacionalnog hotelskog i turističkog menadžmenta u Crnoj Gori (jedan studij - dvije diplome: kanadska i crnogorska), sa internacionalnom - kanadskom programskom licencom.

Sve analize sadašnje obrazovne i kvalifikacione strukture zaposlenih u turizmu Crne Gore, a time i Budve, kao njegovog najmarkantnijeg i najznačajnijeg dijela, pokazale su da ona ne zadovoljava, odnosno da je nepovoljna ne samo u odnosu na perspektivno, nego i na postojeće stanje. „Turizam je do sada svoju konkurentnost na domaćem i inostranom tržištu, kao i ukupni razvoj i poslovanje, bazirao velikim djelom na jeftinoj radnoj snazi. Uslovi tržišnog privređivanja neminovno će zahtjevati značajnije kvalitativne pomake koji neće biti mogući bez određenih promjena u kadrovskoj strukturi“.¹⁸

Imajući u vidu da su kadrovi, odnosno ljudi, ključni faktor uspjeha u turizmu, hotelijerstvu i ugostiteljstvu, ubuduće se velika pažnja mora pokloniti ne samo izgradnji turističkih kapaciteta i infrastrukturnih objekata, već i ulaganjima u tzv. mekane razvojne elemente kao što su kvalitet, razvoj ljudskih resursa i podsticanje kreativnosti i inovativnosti. To se može postići permanentnim obrazovanjem i trajnom edukacijom kadrova na svim organizacionim nivoima u turističkom privređivanju. Drugim riječima, u našem turizmu mora se uvesti i afirmisati proces stalnog stručnog obrazovanja uz tekući rad, počev od usavršavanja operativnog osoblja koje direktno učestvuje u pružanju usluga turistima (tzv. „osoblje prvog kontakta“), pa sve do menadžerskog nivoa.

Poseban značaj treba - nadalje - dati podizanju kvaliteta izvođenja praktične obuke u formalnim oblicima obrazovanja, kako na srednjem, tako i na visokom nivou, jer je ona „alfa i omega“ svakog uspješnog i temeljnog obrazovanja školske i studentske populacije koja se priprema za rad u turizmu i hotelijerstvu. Opštepoznato je da je iskustvo u osnovi neprenosivo, i da se mora steći tokom školovanja, prije svega, kroz sopstveno angažovanje u praktičnoj nastavi.

Najzad, cjelokupni sistem obrazovanja kadrova za potrebe turističke privrede nužno je uskladiti sa naraslim zahtjevima savremenog turističkog tržišta, što je bitan preduslov za kreiranje i optimalno

¹⁸ Dr Milenko Pasinović: Kadrovi u turizmu, Zbornik radova sa naučnog skupa „Turizam Crne Gore u drugoj polovini XX vijeka“, Cetinje, 2004, str. 25.

tržišno pozicioniranje našeg turističkog proizvoda u XXI vijeku. Širokom i raznovrsnom spektru turističkih motiva (oko 10.000) i novih vidova turizma (oko 150) mora da, što je moguće više, korespondira i „lepeza zanimanja“ u turizmu, hotelijerstvu i ugostiteljstvu Crne Gore.

1.5. KULTURNO-ISTORIJSKO NASLJEĐE

Poznato je da se identitet određene turističke destinacije gradi, u prvom redu, na njenom kulturnom diverzitetu, tj. na onome što su kroz istoriju ljudska ruka i um stvarali, kako bi život učinili lakšim, ljepšim i svečanijim. To se ogleda kroz ostatke kulturno-istorijskog i duhovnog nasljeđa nekog kraja, odnosno kroz njegovu sačuvanu kulturnu riznicu (spomenici kulture, umjetnička djela i dr.) i duhovnu baštinu (legende, predanja, istorijske priče, pjesme, folklor, običaji, zanimljivosti i anegdote), bez koje bi istorijsko pamćenje bilo oskudno. Uz prirodne resurse i pejzažne karakteristike, ovo nasljeđe osmišljenim uključivanjem u turističku ponudu može pridonijeti boljem imidžu destinacije, a time i povećanju konkurentnosti turizma.

Rijetki su krajevi koji - poput budvanskog - na tako malom prostoru obiluju sa toliko dragocjenog kulturnog i istorijskog nasljeđa. Može se, i to s razlogom reći, da ovdje gotovo u svakom kamenu miruju sjenke burnog i dinamičnog puta kroz istoriju.

Vrijeme i način nastanka Budve, kao glavnog gradskog centra na ovom dijelu našeg primorja, obavijeni su koprenom daleke prošlosti. O tome su sačuvane kako brojne legende (kao ona o Kadmu i Harmoniji), tako i istorijski dokazi. Ukoliko se može vjerovati drevnom helenskom mitu, tebanski kralj Kadmo je ovdje osnovao prvo naselje u XV vijeku stare ere,¹⁹ odnosno nekih pet generacija prije nego što je Herakle rođen u Grčkoj, kao što smo to već istakli u uvodnim napomenama za ovu monografiju. Ako se pak izuzme navedena legenda, i prvi istorijski pomen grada koji datira iz V vijeka stare ere Budvu svrstava u red

¹⁹ Kao što je poznato, legende i mitovi predstavljaju narodna vjerovanja i priče za koje ne postoje apsolutni dokazi, ali koje ipak imaju izvjesne veze sa stvarnošću.

najstarijih urbanih aglomeracija na cijeloj obali Jadrana.²⁰

Petsto ili hiljadu godina postojanja nekog grada dostojno je ljudskog divljenja i poštovanja. Međutim, u Budvi i njenoj okolini može se kao na dlanu pratiti više od dvije i po hiljade godina civilizacijskog razvitka. Minule epohe i prohujali vjekovi ostavili su nam brojne biljege i tragove starih kultura i civilizacija, nastalih na obalama Mediterana. Na njih se - s druge strane - nadovezuje bogata riznica kulturne baštine koja potiče iz srednjeg vijeka i iz novog doba. Sve to ukazuje da Budva i njeno primorje u pogledu kulturnog identiteta predstavljaju svojevrsni civilizacijski amalgam i simbiozu kulturnih raznolikosti, što itekako može dobro da se iskoristi za autentično promotivno naglašavanje brenda ove turističke destinacije.

Iako zahvata samo 0,88% teritorije Crne Gore, na području opštine Budva se nalazi, u kvantitativnom pogledu, čak 7,8% od ukupnog crnogorskog spomeničkog fonda kulturne baštine koji ima posebni režim zaštite. To se može zaključiti na osnovu sljedećeg tabelarnog pregleda:²¹

Teritorija	Spomenici I kategorije		Spomenici II kategorije		Spomenici III kategorije		Ukupan broj spomenika	
	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%
Opština Budva	1	2,86	15	11,28	12	6,28	28	7,80
Crna Gora	35	100	133	100	191	100	359	100

Popis svih registrovanih spomenika kulture na prostoru opštine Budva, koji se nalaze pod posebnim tretmanom zaštite, prikazan je u narednoj tabeli:²²

R. b.	Naziv spomenika	Lokacija	Kateg.	Vrsta
1.	Stari grad Budva	Budva	I	spomenik gradit.
2.	Crkva Santa Maria in Punta	Stari grad Budva	II	arhitektonski
3.	Crkva Sv. Ivana Krstitelja	Stari grad Budva	II	arhitektonski

²⁰ Prvi pisani pomen Budve nalazimo u V vijeku stare ere kod grčkog pisca Sofokla, koji je u svojoj tragediji „Oikles“ spominje kao „grad Ilirije“.

²¹ Prema važećem Zakonu o zaštiti spomenika kulture iz 1991. godine, I kategorija označava spomenike od izuzetnog značaja, II kategorija - spomenike od velikog značaja, a III kategorija - spomenike od lokalnog značaja.

²² Izvor: Prostorni plan opštine Budva, Budva, 2007, str. 67.

4.	Crkva Sv. Save Osvećenog	Stari grad Budva	II	arhitektonski
5.	Crkva Sv. Trojice	Stari grad Budva	II	arhitektonski
6.	Manastir Duljevo	Duljevo, Kuljače	II	arhitektonski
7.	Manastir Gradište	Buljarica	II	arhitektonski
8.	Manastir Podlastva	Lastva Grbaljska	II	arhitektonski
9.	Manastir Podostrog	Podostrog, Maine	II	arhitektonski
10.	Manastir Praskvica	Paštrovići	II	arhitektonski
11.	Manastir Reževići	Reževići	II	arhitektonski
12.	Manastir Stanjevići	Stanjevići, Pobori	II	spomenik gradit.
13.	Villa urbana - ostaci u starom hotelu „Avala“ i prostor sa antičkim grobnicama	Budva	II	arheološki
14.	Villa rustica - ostaci sa mozaicima	Mirište, Petrovac	II	arheološki
15.	Sveti Stefan	Sveti Stefan	II	spomenik gradit.
16.	Tvrđava Đurđevac	brdo Đurđevac, Pobori	II	arhitektonski
17.	Bedemi sa bastionima	Stari grad Budva	III	arhitektonski
18.	Crkva Sv. Dimitrija	Brajići	III	arhitektonski
19.	Crkva Sv. Krsta	Novoselje, Petrovac	III	arhitektonski
20.	Crkva Sv. Nikole	Ostrvo Sv. Nikola	III	arhitektonski
21.	Crkva Sv. Petra	Mažići	III	arhitektonski
22.	Crkva Sv. Tome	Petrovac	III	arhitektonski
23.	Drobni pijesak	Drobni pijesak	III	istorijski
24.	Most na Veljoj vodi	Budva	III	arhitektonski
25.	Ostaci kastela i lazareta	Petrovac	III	arhitektonski
26.	Prostor između „Avala“ i grads. bedema	Budva	III	arheološki
27.	Spomen groblje interniraca iz I svjetskog rata	Buljarica	III	istorijski
28.	Tvrđava Kosmač	Brajići	III	arhitektonski

Dakle, među crnogorskim opštinama područje Budve je najbogatije „sakralnim objektima i spomenicima kulture koje, pored Starog grada Budve i Sv. Stefana, sačinjava oko dvadeset manastira i crkava sa izuzetnom riznicom srednjovjekovnog slikarstva“.²³ Ovako bogat i raznovrstan spektar kulturne baštine budvanske opštine, upotpunjen kulturnim nasljeđem koje ne uživa posebni režim zaštite (slikovite ruralne aglomeracije, manastir Vojnići, brojne grobljanske crkve i drugi spomenici), predstavlja značajan potencijal turističke

23 Prostorni plan opštine Budva, Budva, 2007, str. 66.

ponude koji u proteklom periodu nije - nažalost - bio u dovoljnoj mjeri valorizovan i iskorišćen za kvalitetnu i autentičnu promociju našeg turizma.

Stoga Budva i njena turistička privreda moraju, u vremenu koje je pred nama, da iskažu više sluha, smisla i senzibiliteta oko potpunijeg integrisanja kulturne i duhovne baštine u turistički proizvod Budvanske rivijere. Od uspjeha te integracije, zavisice u kojoj će mjeri naš turizam, u uslovima duboke ekonomske krize i sve oštrije međunarodne tržišne utakmice, biti prepoznatljiv i konkurentan na širem, evropskom planu. Jer, pored ovdje fascinantnog prirodnog diverziteta, ljudska nadgradnja, ostavština prošlih vremena, bogatstvo koje se baštini na dodiru naroda i kultura, kao i šarenilo uticaja zaboravljenih boja koje su nam ostale kao pečat duge i burne istorije, igraju, bez sumnje, presudnu ulogu u dostizanju još većih dometa i razvojnih učinaka cjelokupnog budvanskog turizma. Zato Budvi, umjesto skupe i prolazne kulture spektakla, više treba kultura identiteta, koja će u sazvučju sa ostalim kvalitativnim faktorima turističkog razvoja doprinijeti potpunijoj afirmaciji i prepoznatljivosti naše turističke destinacije.

1.5.1. Kulturno-istorijsko nasljeđe iz antičkog doba

Na prostoru današnje opštine Budva nailazimo na tragove materijalne kulture autohtonih Ilira, koji potiču iz rane i srednje faze bronzanog doba, tj. iz razdoblja od 1800. do 1200. godine prije nove ere. Iako je od tada proteklo više od tri milenijuma, još uvijek se na nekim uzvišicama vide ostaci naselja u vidu ilirskih gradina i monumentalnih grobnih humki, tzv. tumula - kamenih gomila, u čijem se središtu nalaze grobovi. Takvih ilirskih kamenih mogila sačuvano je dosta na širem području budvanske opštine. „Jedna karakteristična vrsta oružja, bronzane sekire sa izvijenom sečicom albansko-dalmatinskog i skadarskog tipa, od kojih je dvadeset primeraka nađeno u neposrednoj okolini Budve, pokazuje da je trgovina sa istočnim Mediteranom cvetala sve do poslednje četvrti II milenijuma pre nove ere. Te sekire karakterističnih oblika proizvodile su, tokom XIV veka pre nove ere, istočnjačke metalurške radionice, i to od Palestine i Sirije do Luristana i Kavkaza“.²⁴

24 Dr Dragoslav Srejović: Drevna Budva u mitu i istoriji, Monografija „Budva“, Budva,

Iz ilirsko-grčkog perioda datiraju piloni i antičke zidine, koje su građene u karakterističnoj kiklopskoj tehnici ređanjem masivnih kamenih blokova po horizontali. Ovdje se najvjerovatnije radi o kamenoj gradskoj kapiji, kroz koju se ulazilo u legendom obavijenu drevnu Budvu. Ovi prvi bedemi stare Budve, koji su otkriveni neposredno uz glavnu ulicu, što ide od zapadne gradske kapije prema istoku, svjedoče o gradu iz VI vijeka prije nove ere.

Budvanska nekropola - arheološko nalazište prvog reda

Prilikom kopanja temelja za hotel „Avala“ 1937/1938. godine otkriven je značajni arheološki lokalitet, jedan dio nekropole drevne Budve koja potiče iz antičkog doba. Ova nekropola pruža dragocjene podatke o životu antičke Budve u periodu od gotovo jednog milenijuma.

Prilikom izgradnje „Avale“ samo manji dio bogatog grobnog materijala je spašen. Danas se on nalazi u muzejima Budve, Cetinja, Beograda, Zagreba, Splita i u privatnim kolekcijama. Sistematska istraživanja ovog značajnog arheološkog nalazišta otpočela su tek 1952. godine, i sa prekidima su trajala do 1982. U vrijeme tih kasnijih sistematskih iskopavanja prikupljena je bogata arheološka zbirka predmeta koja je izložena u Arheološkom muzeju u Starom gradu Budva.

Pronađeni grobovi su svjedočanstvo dviju epoha: donji stariji sloj antičke nekropole pripada ilirsko-grčkom periodu, a datira od početka IV pa do kraja I vijeka stare ere, a gornji, mlađi sloj, pripada rimskoj epohi i vremenski se uključuje u razdoblje od I do kraja V ili početka VI vijeka nove ere. U osnovi se ovdje radi o dvije nekropole: starijoj - helenističkoj i mlađoj - rimskoj (faktički te dvije nekropole vremenski razdvaja sam prijelaz iz stare u novu eru). Iako je znatan broj predmeta prilikom iskopavanja 1938. godine razbijen ili odnesen (zlatni nakit i dr.), tokom kasnije obavljenih istraživanja, pribavljena je i sačuvana ipak relativno bogata arheološka građa, na osnovu koje se može uspostaviti istorijska vertikala, odnosno pratiti smjena velikih mediteranskih kultura i civilizacija kroz minule epohe drevne prošlosti Budve iz predslovenskog doba.

Treba reći da se u helenizmu koriste zidane, pravougaone grobnice, sa vitkim stelama nad zemljom, što svjedoči o tome da

su se pokojnici tada sahranjivali. U ovim grobovima nađeni su razni predmeti koji su odavali pokojnikovo zvanje, rad i profesiju. Osim toga, u njima je otkrivena visokokvalitetna keramika (vrčevi, zdjelice, tanjiri, sudovi, pehari i dr.), jer se tada za staklo još nije znalo. Pronađeni su - isto tako - djelovi ličnog naoružanja, kao i luksuzni zlatni nakit (kopče, ogrlice, prstenovi, minđuše, broševi, medaljoni i dr.) porijeklom iz grčkih zlatarskih radionica.

U okviru rimske nekropole primjenjivao se ritual spaljivanja pokojnika, čiji su ostaci jednostavno polagani u zemlju ili u specijalne kamene ili staklene urne, za koje su se ponekad gradile veće kamene konstrukcije sa komorama i nadgrobni spomenicima na kojima su se nalazili natpisi i reljefni ukrasi. Od početka III pa do kraja V vijeka, pokojnici su sahranjivani u zidane kamene grobnice. Bez obzira da li se radilo o spaljivanju ili sahranjivanju pokojnika, uz njih su polagane različite posude od keramike i stakla, oružje, nakit, amfore za ulje i vino i dr. Za razliku od grčkih, u rimskim grobovima je zastupljena i razna staklarija (staklene urne, flaše, pehari, zdjelice i dr.), najčešće modro-zelenkaste boje, a pronađeno je i nekoliko sitnih bisera i srebrnih narukvica kao i primjerci bronzanog posuđa.

Bogatstvo grobnih konstrukcija i grobnih priloga ilustruju da je antička Budva svoj ekonomski i kulturni procvat doživjela tokom I i posebno II vijeka nove ere. Već od početka III vijeka počinje njena postepena degradacija. To se naročito zapaža u siromaštvu oblika grobova i priloga u njima u V i početkom VI vijeka, kada Budva potpada pod vlast Vizantije.

U Petrovcu (na lokaciji Mirište) otkriveni su ostaci rimske građevine „villa rustica“, koja pripada III-IV vijeku nove ere. Posebnu vrijednost ovog arheološkog lokaliteta čine dva sačuvana kasnoantička mozaika, koji su predstavljali podne ukrase ove rimske vile. Treba reći da su petrovački „mozaički tepisi“ veoma dekorativni - jedan od njih je ukrašen figuralnim ornamentom, dok se na drugom nalazi motiv triju riba sa jednom, zajedničkom glavom. Sasvim blisku vezu sa ovim petrovačkim mozaicima ima i buljarički mozaik iz VI vijeka nove ere, koji je otkriven na lokalitetu gdje se sada nalazi crkva Sv. Petke.

Takođe, i na drugim lokalitetima na budvanskom primorju pronađeni su ostaci starih građevina sa fragmentima mozaika iz antičkog i ranohrišćanskog perioda (u Budvanskom polju, Starom

gradu Budva i dr.). Prilikom obnove zemljotresom oštećene i porušene stare Budve, južno od crkve Sv. Ivana otkriveni su ostaci ranohrišćanske trobrodne bazilike (kraj V i početak VI vijeka) monumentalnih razmjera, sa mozaičkim podom u apside i dijelu naosa. Ispred ove katedralne crkve u Starom gradu pronađeni su i djelovi rimskih termi.

U temeljima istočnog dijela starog hotela „Avala“, u blizini antičke nekropole, otkriveni su ostaci mozaičkog poda (kraj I i početak II vijeka), dijela neke rimske javne građevine, nazvani „villa urbana“. Posebno vrijedan arheološki nalaz iz rimske epohe stare Budve jeste jedan raskošno ukrašen kapitel, komad arhitravne kamene grede i dio stilobata (platforma na kojoj se nalazi stub), koji su nađeni poslije zemljotresa u glavnoj poprečnoj ulici koja ide od Citadele prema sjevernim gradskim vratima. S obzirom na to da se radi o zanatski visokom stepenu obrade, ovi pronađeni materijalni ostaci vjerovatno potiču od neke reprezentativne javne građevine (hrama i sl.).

1.5.2. Srednjovjekovno kulturno-istorijsko nasljeđe

Najveći broj kulturno-istorijskih spomenika na budvanskom području datira iz srednjeg vijeka - osam vrijednih manastirskih kompleksa (Podlastva, Stanjevići, Podostrog, Duljevo, Praskvica, Rezevići, Gradište i Vojnići),²⁵ mnoštvo crkava visoke graditeljske vrijednosti, fortifikacioni objekti, kule, djela likovne i primijenjene umjetnosti, profana arhitektura i dr. Osim toga, kulturno-pejzažnu panoramu budvanskog kraja posebno upotpunjuju pravi graditeljski dragulji - „Stari grad Budva, koji liči na zamak nejasnog porekla, živopisna skupina kuća na Svetom Stefanu, što izgleda kao da je izašla iz romantične vizije grada na ostrvu, otmeni niz kamenih kuća pokraj obale u Petrovcu, ili paštrovska sela rasuta na padinama iznad mora.“²⁶

Stari grad Budva. Poslije razornog zemljotresa obnovljena i preporođena stara-nova Budva danas predstavlja najreprezentativniji dio kulturnog nasljeđa na teritoriji ove opštine, čija spomenička

²⁵ Od navedenih osam manastira jedino sakralni kompleks Vojnići (koji se nalazi pri kraju obnove) ne uživa status zaštićenog spomenika kulture, ali najvjerovatnije da će se i on uskoro naći na spisku zaštićenih kulturnih dobara.

²⁶ Dr Vojislav Korać: S graditeljima kroz istoriju budvanskog područja, Monografija „Budva“, Budva, 1996, str. 70.

Kadmo i zmaj (VI vijek stare ere, Luvr, Pariz)

Stari grad Budva

Petrovac

vrijednost leži ne samo u raznolikosti kulturnih dobara koje posjeduje, već - prije svega - u njenoj skladnoj i harmoničnoj cjelini. To je - uostalom - jedini spomenik kulture sa budvanskog područja koji je, od strane Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture, svrstan u I kategoriju spomenika od izuzetnog značaja (takav status u Crnoj Gori ima još 34 spomenika kulture).

Dakle, „dragi kamen prvog reda“ ovog magičnog i privlačnog primorskog kraja je svakako Stari grad Budva, koji je stiješnjen na malom kamenitom poluostrvu „u obliku srpa“, sa tri strane „umivanog“ morskim talasima. Tu gdje se susrelo more sa kopnom, rodila se graciozna „kamena ljepotica“, koja danas svoje volšebne ljepote skriva u bogatim naborima ruha ovdje veoma darežljive prirode.

Stara Budva je tipično mediteransko naselje, opasano starim slikovitim zidinama, čije krajeve povezuje gradska tvrđava Kaštel (Citadela). Sama tvrđava je sagrađena na južnoj strani grada na strmoj morskoj hridi. Tako je Budva, uokvirena gradskim prkosnim zidinama (pojačanim sa nekoliko kula) i tvrđavom, uz Kotor, jedini grad na Crnogorskom primorju koji je u cjelini sačuvao svoj srednjovjekovni sadržaj. I nakon uspješnog saniranja svih rana i oštećenja zadobijenih u rušilačkom bijesu prirode iz 1979. godine, Stari grad Budva je u potpunosti očuvao svoj prepoznatljivi, starinski izgled. Štaviše, u procesu obnove i restauracije odstranjene su sve one „divlje“ izrasline koje su narušavale skladnu urbanu fizionomiju i kompoziciju.

Prema Jovanu Cvijiću, Budva je grad pravog rimsko-dalmatinsko-mletačkog tipa, sa dvoja vrata, te liči na kakav srednjovjekovni zamak. Kroz Stari grad, unutar zidina, krivudaju uske popločane ulice između zbijenih kamenih kuća sa nekoliko spratova.

Po svom geografskom položaju i geomorfološkim karakteristikama, Budva i njena neposredna okolina bili su naseljeni još u praistorijskom periodu. Prema sačuvanim antičkim izvorima i ispitanim arheološkim nalazima, Budva se može smatrati jednim od najstarijih naselja na Jadranu. Međutim, kod starih pisaca ne nalazimo tačan datum koji bi se odnosio na njen postanak. U ovoj monografiji, polazeći od poznatog helenskog mita, posredno smo došli do zaključka da se to moglo desiti najvjerovatnije u XV vijeku stare ere. Nesumnjivo, ime Budve je ilirskog porijekla,²⁷ ali su ga učeni Grci doveli u vezu sa grčkom

²⁷ Prvobitni oblik imena ovog grada bio bi Butua, onako kako ga nalazimo kod Plinija, odnosno Budua, kako je zabilježeno kod Ptolomeja. Nastavak „ua“ u nazivu grada smatra se tipično ilirskim (vidjeti detaljnije: Istorija Crne Gore, knjiga prva, Titograd, 1967, str. 121).

riječu „bous“ (što na grčkom jeziku znači vo) i spleli ga u staru legendu o Kadmu i Harmoniji, mitskim osnivačima ovog grada.

U odnosu na današnji Stari grad, drevna Budva je zahvatala samo južni dio visoke stijene gdje se sada nalazi gradska tvrđava Kaštel (Citadela) i okolni prostor do iza postojećih crkava, do istočnih vrata Pizanela. Taj prostor u obliku nepravilne poligonalne površine (od oko 125 m u smjeru istok - zapad i oko 100 m u smjeru sjever - jug), prvobitno je bio ostrvce (školj), koje je kasnijim nasipanjem i formiranim pješčanim sprudom spojeno sa kopnom. Sa svojim Akropoljem (današnja Citadela) i okružena bedemima, antička Budva je - prema akademiku Vojislavu Koraću - u starom vijeku „nalikovala na maleno kameno gnezdo“, dobro zaštićeno Mogrenom, Spasom i ostrvom Sv. Nikola. Najvjerovatnije da je u to vrijeme drevna Budva, prije svega, služila kao utočište lokalnom stanovništvu radi odbrane od neprijateljskih napada. U mirnodopskim uslovima to stanovništvo je živjelo izvan zidina ondašnjeg grada, u podnožju brda Spas, u blizini nekropole i šire u Budvanskom polju. Na to - uostalom - ukazuju ostaci stare arhitekture, fragmenti mozaika i pojedini predmeti od keramike i metala otkriveni na ovim lokalitetima.

Svoj sadašnji oblik, fizionomiju i izgled, Stari grad Budva je - uglavnom - dobio poslije potresa iz 1667. godine, kada je u velikoj mjeri bio porušen, poput Dubrovnika i Kotora. Gradsko naselje koje danas znamo građeno je prvenstveno u toku dva posljednja stoleća. Ukoliko se izuzmu sakralne građevine, u staroj Budvi je veoma malo pravih, reprezentativnih objekata. Međutim, sa svojim uskim romantičnim ulicama, malim simpatičnim trgovima - pjacetama, skladnim crkvama i impresivnim bedemima, Stari grad je jednostavno vrijedan kao cjelina. S tim u vezi, treba reći da je obnovom i revitalizacijom Budve poslije zemljotresa u još većoj mjeri potenciran i naglašen njen šarm pravog mediteranskog grada.

Najprivlačniji i najmisteriozniji dio stare Budve, koji trajno živi u sjećanjima posjetilaca i inspirativno se izražava u brojnim umjetničkim ostvarenjima, jeste svakako onaj na kome se nalazi rijedak sakralni kompleks od šest crkava (ostaci ranohrišćanske bazilike, Sv. Ivan Krstitelj, Santa Maria in Punta, Sv. Sava Osvećeni, Sv. Trojica i ostaci crkve Sv. Marije u Citadeli), nastao u rasponu od početka VI do početka XIX vijeka. Taj period od 13 stoljeća zorno ukazuje na kontinuitet kulturno-

istorijskog razvoja u Starom gradu Budva od kasne antike do početka novog doba. Izuzetnost i mističnost ovog jedinstvenog prostora, možda neponovljivog na cijelom Mediteranu, ogleda se ponajviše u elegantnim siluetama navedenih crkava, koje su ostvarile gotovo poetično sazvučje sa neposrednom okolinom.

Crkva Sv. Ivana Krstitelja je monumentalna građevina, koja je prvobitno sagrađena još u VII vijeku, tako da se smatra jednom od najstarijih crkava na Crnogorskom primorju. U crkvi je, sve do ukidanja 1828. godine, bilo sjedište Budvanske biskupije. Inače, Sv. Ivan Krstitelj je još od ranohrišćanskog perioda bio zaštitnik (patron) grada Budve, što - uostalom - potvrđuje i sačuvani srednjovjekovni Statut Budve. Izgled i stanje u kome se crkva danas nalazi najvjerovatnije su rezultat obnove poslije razornog zemljotresa iz 1667. godine. Prema svojoj unutrašnjoj strukturi, Sv. Ivan je trobrodna zasvođena građevina. U crkvi se čuva nekoliko starih ikona i slika visoke umjetničke vrijednosti, kao i vrijedan sakralni mobilijar. Uz njenu sjevernu stranu uzdiže se impozantni zvonik sa satom (visine 36 metara), dovršen 1867. godine, po tipu dalmatinskih zvonika koji su u to vrijeme građeni. Svojom vertikalnošću ovaj zvonik vizuelno dominira nad horizontalnim strukturama Starog grada. Na južnoj strani crkve nalazi se dvospratna zgrada bivšeg biskupskog dvora, koja je obrađena u rustičnoj tehnici, sa gotskim prozorima.

Crkva Santa Maria in Punta (Sv. Marija) je velelepna minijatura građevina, koja po stilu pripada zreloj romanici, iz vremena kada se na ovim prostorima javljaju prvi elementi gotike. To je tipična propovjednička crkva, koju su svojevremeno 840. godine osnovali benediktanci, najstariji crkveni red na Zapadu. Sagrađena je na rtu („in punta“) i prvobitno je predstavljala sastavni dio istoimenog manastirskog kompleksa. Najvjerovatnije da su početkom XIV vijeka franjevci (crkveni red ustanovljen po nadahnuću Sv. Franje Asiškog) od benediktanaca preuzeli manastir i u njemu boravili sve do dolaska Francuza 1807. godine. Takođe je poznato da je srpski car Dušan u ovoj crkvi 1351. godine izdao jednu povelju. Istočnu fasadu crkve iznad portala krase skladno izrezana rozeta za koju se smatra da potiče iz XVII vijeka. Na sjevernoj strani građevine nalazi se vješto postavljeni zvonik „na preslicu“ sa tri okna, koji potiče iz novijeg vremena.

Budvanska Gospa - Madona in Punta

U prostoru glavnog oltara crkve Santa Maria in Punta „nekada se čuvala, od davnina nadaleko čuvena po svom čudotvorstvu, ikona Bogorodice, tzv. 'Budvanska Gospa', po grčkom natpisu na samoj ikoni Velika Panagija (Svetica nad svim svetim), koja je 1807. godine, neposredno prije opsade Francuza, prenesena u katedralnu crkvu Rođenja Sv. Ivana Krstitelja u kojoj se i danas čuva. Nošena na katoličkim procesijama i naročito poštovana od strane vjernika obe hrišćanske vjeroispovijesti, od vjeka je predstavljala ikonu za koju se vjerovalo da čuva i štiti Stari grad Budvu od svih zala, nedaća, posebno od bolesti kuge i gusarskih napada“.²⁸

Ova stara ikona Bogorodice sa Hristom, zvana „Madona in Punta“, rađena je temperom na dasci. Podijeljena su mišljenja o tačnom periodu njenog nastanka. Pretpostavlja se da je ikona nastala u XII ili XIII vijeku na prostoru Grčke ili Južne Italije.

Treba reći da postoji nekoliko legendi o njenom dolasku u Budvu i njenom čudotvorstvu. Jedna legenda kaže da je crkva Santa Maria in Punta podignuta na mjestu gdje su benediktanci iz manastira Sv. Bogorodice Ratačke budvanskim hrišćanima poklonili ikonu sa predstavom Bogorodice. Isto tako, zanimljiva je i druga legenda koja pominje ljude duge brade i kose, porijeklom iz Španije, koji su sa jedne čudne galije koja se pojavila ispred Budve, iznijeli ikonu i ostavili je na rtu sa dvije upaljene svijeće. Cilj im je bio da provjere da li u gradu ima hrišćana, jer ukoliko ih ima, smatrali su da će prihvatiti ikonu. Pošto je ikona Bogorodice prihvaćena od strane lokalnih hrišćana, na mjestu gdje je ona ostavljena kasnije je podignuta crkva.

Crkvice Sv. Save Osvećenog nalazi se u neposrednoj blizini Sv. Marije. Podignuta je nad samim morem i veoma je jednostavne forme. To je jednobrodna građevina, malih dimenzija (5x3 m), sa polukružnom apsidom na istočnoj strani i bez zvonika. Poslije zemljotresa otkriveni su ostaci fresaka na zidovima i svodu crkve, koji najvjerovatnije potiču iz XII vijeka na što upućuje i pronalazak natpisa na kamenu sa 1143. godinom. Po načinu zidanja i po spoljnim oblicima ukazuje na svoje romansko stilsko porijeklo. Prema mišljenju akademika Vojislava

Crkva Sv. Ivana sa zvonikom

²⁸ Lucija Đurašković: Crkva Santa Marija „in Punta“ u budvanskom starom gradu, Montenegro - digitalna biblioteka crnogorske kulture (internet sajt).

Budvanska Gospa - Madona in Punta

Koraća, ova budvanska crkva mogla bi biti djelo one iste graditeljske radionice iz koje je sredinom XII vijeka nastala, pored ostalog, i poznata kotorska katedrala. S obzirom na to da je u srednjem vijeku u Budvi postojala koegzistencija i tolerancija katoličke i pravoslavne vjere, ono što je posebnost ove crkve jeste činjenica da je crkva Sv. Save za duži niz godina koristila za bogoslužjenja vjernika obje konfesije.

Crkva Sv. Trojice je srazmjerno velika pravoslavna crkva, koja je dovršena 1804. godine. „Pada u oči svojim čvrstim volumenom, s kupolom na sredini, fasadama u naizmenično postavljenim redovima belih i crvenih tesanika i ukrasnim detaljima“.²⁹ Ima zvonik „na preslicu“ sa tri okna, a iznad zapadnih vrata fasada joj je ukrašena rozetom. U svojoj osnovnoj koncepciji je slična crkvi Sv. Gospođe u manastiru Podostrog, koji se nalazi u blizini Budve. Unutrašnjost joj je dekorisana ikonostasom i slikama koje je radio poznati grčki slikar-ikonopisac Nikola Aspioti sa Krfa. Ispred nje je sahranjen Stefan M. Ljubiša, istaknuti književnik i politički radnik budvanskog kraja iz XIX vijeka. Inače, njegov spomenik, djelo slovenačkog vajara Lojze Dolinara, postavljen je u gradskom parku, izvan gradskih zidina.

Stefan M. Ljubiša - Njegoš u prozi

Stefan Mitrov Ljubiša je najslavniji i najpoznatiji Budvanin u posljednjih 200 godina. Po ocjeni književne kritike, on spada, nesumnjivo, u najbolje pripovjedače i stiliste našeg jezika. Ono što je Petar II Petrović Njegoš značio u poeziji, Ljubiša je bio u prozi. Stoga je, s razlogom, nazvan „Njegoš u prozi“.

Rodio se u Budvi, 29. februara 1824. godine. Svoje djetinjstvo, kao i najveći dio života, Ljubiša je proveo u rodnoj Budvi. Osnovnu pismenost je stekao u privatnoj školi Antuna Kojovića, i to mu je - ujedno - bilo čitavo školovanje. Iako faktički samouk, kasnije je toliko upotpunio svoje obrazovanje da je postao vodeći građanski intelektualac ne samo budvanskog kraja, nego i šire. Sa devetnaest godina Ljubiša dolazi za sekretara budvanske opštine. Na tom mjestu ostaje punih osamnaest godina.

Od strane bokeljskih opština 1861. godine je izabran za poslanika u Dalmatinskom saboru u Zadru, da bi kasnije postao i njegov predsjednik. Ubrzo je postao i član austrijskog Carevinskog vijeća u Beču. Za vrijeme svog sedamnaestogodišnjeg učešća u parlamentarnom životu, zalagao se za federalističko uređenje

²⁹ Dr Vojislav Korać: S graditeljima kroz istoriju budvanskog područja, Monografija „Budva“, Budva, 1996, str. 76.

monarhije, kao i za jačanje „vlastitog nacionalnog bića“. Kao i njegov Stevan Štiljanović, paštrovski knez iz pripovijesti „Skočiđevojka“, tako se i Ljubiša „ustezao od svakog javnog pregona i prevrata“. Zbog toga je imao određena neslaganja i razilaženja sa ustanicima u poznatom Bokeljskom ustanku (1869. godine), koji je bio uperen protiv Austrijske carevine.

Stvaralačkim književnim radom Ljubiša se bavio u posljednjih deset godina života, od 1868. do 1878. godine. „Ono što Ljubišu uzdiže u sam vrh naše književnosti jesu dvije pripovjedačke zbirke: Pripovijesti crnogorske i primorske (1875) i Pričanja Vuka Dojčevića (1877-1878). Njegov književni zamah prekinut je upravo u toku pisanja ove druge zbirke“.³⁰ U tim pripovijestima je zahvećen prilično dug period u istoriji crnogorskih plemena, počev od XV vijeka, pa sve do početka XIX vijeka, odnosno do Ljubišinih dana. Sve Ljubišine pripovijesti su zasnovane na narodnim predanjima. Međutim, on ne bilježi samo ono što čuje, već ta predanja oblikuje svojim nevjerovatnim i savršenim stilskim umijećem. To jezičko majstorstvo ga je, zajedno sa Njegošem i Markom Miljanovim, svrstalo u najuži krug crnogorskih književnih stvaralaca XIX vijeka.

Svakako, najpoznatije Ljubišino književno ostvarenje jeste čuvena pripovijest „Kanjoš Macedonović“. Da nije ništa drugo napisao, on bi po njoj ostao upamćen kao pisac rijetkog dara i talenta. Ovo Ljubišino ostvarenje ulazi „u najuži antologijski izbor naše pripovjetke uopšte. [...] Sočno i bogato kazivanje, oslonjeno na najbolje tokove narodne leksike i metaforike - sve to, i još mnogo toga, čini tu Ljubišinu pripovjetku obrascem dobrog pripovjedanja“.³¹

Treba reći da je 1989. godine na sceni „Grada teatra“, u režiji Vide Ognjenović, premijerno izvedena kulturna pozorišna predstava „Kanjoš Macedonović“, koja još uvijek slovi kao zaštitni znak ovog poznatog budvanskog festivala. Predstava je, u prvom redu, inspirisana Ljubišinim junakom Kanjošem Macedonovićem, koji je neočekivano izronio iz anonimnosti, da bi se - nakon učinjenog podviga u Mlecima - ponovo vratio među svoje Paštroviće i nastavio da mirno i skromno živi.

Sveti Stefan. Uz Stari grad Budva, Sveti Stefan je - takođe - kao spomenik graditeljstva (tzv. grad-spomenik) od velikog značaja,

30 Dr Novo Vuković: Stefan Mitrov Ljubiša, Monografija „Budva“, Budva, 1996, str. 104.

31 Dr Novo Vuković: Stefan Mitrov Ljubiša, Monografija „Budva“, Budva, 1996, str. 104-105.

stavljen pod zaštitu zakona. To je tipično ostrvsko naselje, sa kamenom arhitekturom u čijem je graditeljskom stvaranju poštovana neka vrsta organskog ritma u uspostavljenim volumenima i oblicima objekata, komunikacijama i pjacetama. Prvobitno naselje je osnovano u XV vijeku, a nazvano je po istoimenoj crkvi Sv. Stefan, koja je sagrađena 1464. godine. Odmah do nje nalazi se najveća crkva posvećena prenosu moštiju Svetog Stefana. Ona je izgrađena 1885. godine. Ostaci starih fresaka sačuvani su u trećoj crkvi, posvećenoj svetom Preobraženju Gospodnjem. Ova crkvica se nalazi u blizini ulaza u naselje. Najzad, četvrta crkva, koja je nedavno otkrivena prilikom rekonstrukcije grada-hotela (bila je zazidana u kockarnici i terasi hotela), posvećena je Sv. Aleksandru Nevskom. U planu je da se ova crkvica obnovi, što bi doprinijelo obogaćivanju kulturnog mozaika čitavog hotelskog naselja.

Sveti Stefan spada u srednjovjekovna obalska utvrđenja, a nastao je iz čisto strategijskih razloga, kao predstraža za odbranu okolnih paštrovskih plemena od turskih upada i gusarskih najezdi. S obzirom na to da je izgrađen na kamenitom ostrvcu duboko zašlom u more, prirodno je dobro zaštićen. Međutim, i pored toga opasan je kamenim zidinama sa kulama i sa bezbroj puškarnica.

Prvobitni Sveti Stefan - sagrađen iz ratnog plijena

Prema predanju, prvobitno naselje na Svetom Stefanu izgrađeno je iz ratnog plijena kojeg su Paštrovići zadobili iz jednog boja sa Turcima. To se desilo početkom XV vijeka kada su Turci opsjedali Kotor. Paštrovići su tom prilikom pritekli u pomoć Kotoranima, pa su tako zajedničkim snagama potukli i rastjerali Osmanlije. Vraćajući se iz borbe preko Mrčeva polja, Paštrovići su primijetili da su se turske lađe od nevremena sklonile u zalivu Jaz. Pošto se većina Turaka sa tih brodova dala u pljačku po okolnim grbaljskim selima, Paštrovići iskoriste ovu situaciju i napadnu lađe. Tom prilikom Paštrovići nanesu težak poraz turskoj vojsci i vrata se kući sa bogatim ratnim plijenom.

Kako su u to vrijeme turske provale u ove naše krajeve bile česta pojava, Paštrovići donose stratešku odluku da iz zadobijenog plijena na ostrvcu, kasnije nazvanom Sveti Stefan, sagrađe utvrđenje sa dvanaest kuća, tj. za svako paštrovsko pleme po jednu kuću. Tako je Sveti Stefan kod svih kasnijih neprijateljskih upada služio

kao dobro sklonište za zbrinjavanje paštrovske nejači - djece, žena i staraca.

Treba naglasiti da je na Svetom Stefanu nastavljeno sa podizanjem novih objekata, pa je tako stara tvrđava vremenom prerasla u relativno veliko ostrvsko naselje. „Postepenim naseljavanjem, broj novosagrađenih kuća dostigao je 100, a u vrijeme najvećeg ekonomskog uspona bilo je oko četiri stotine stanovnika“³².

Sveti Stefan - mjesto od pravde

Nekoliko stotina godina Sveti Stefan je bio središte paštrovskih plemena. Tu je zasijedao, vijećao i donosio odluke paštrovski narodni sud. Zajednički sud svih dvanaest paštrovskih plemena bio je Zbor ili „Bankada“, kako se zvao na italijanskom jeziku. Svake godine, „o Vidovdanu u pučini ljeta“, kako je zapisao Ljubiša, Bankada je birana na Opštem zboru domaćina, koga su sačinjavali svi Paštrovici sposobni za oružje i starci. Prvobitno su se Opšti zbor i Bankada okupljali na Drobnom pijesku, a kasnije na Svetom Stefanu, pa je stoga ovaj gradić u starim zapisima i nazivan „mjesto od pravde“.

Prema posebnim privilegijama koje su im pripadale, Paštrovici su u sastav Bankade birali četiri suđe, dvije vojvode i dvanaest vlastela. Dakle, svako pleme je svake godine u Bankadu davalo vlastelina, svake treće - sudiju, a svake šeste godine vojvodu. Dobijanje ovih zvanja smatralo se velikom čašću i odgovornošću.

Bankada je raspravljala o svim građanskim sporovima u narodu i izricala razne globe i druge kaznene mjere. Najobičnija kazna je bila globa u „komunsku škrinju“ (kasu), dok je najveća kazna bila u visini od petsto dukata - za podmitljivog sudiju i za pisara i sudiju koji bi zloupotrijebili pečat Bankade.

Sudije su sudile pravilno, a zakletvu su polagali nad jevanđeljem. Posljednje zasijedanje plemenskog suda je održano 1929. godine.

Poslije Drugog svjetskog rata ovo nekadašnje srednjovjekovno paštrovsko utvrđenje i utočište pred turskim i piratskim upadima, pretvoreno je u jedinstveni grad-hotel, u kome je ostvaren potpuni

32 Miroslav Luketić: Budva - Sv. Stefan - Petrovac, Budva - Cetinje, 1966, str. 161.

sklad između ruralne intimnosti i mondenske raskoši. O realizaciji i značaju tog poduhvata za budvanski i crnogorski turizam biće više riječi kasnije.

Petrovac. Treba reći da Petrovac nije, poput stare Budve i Svetog Stefana, stavljen pod zaštitu zakona. Međutim, uprkos tome, on sa svojom starom tvrđavom Kastio, otmenim nizom kamenih kuća pored same obale, drevnim rimskim mozaicima i sa nekoliko zanimljivih crkava, predstavlja jedno živopisno i interesantno primorsko naselje, koje ima veoma dugu i burnu istoriju. Ta prošlost ovdje seže do antičkog doba, pa je stoga i petrovačka duhovna baština bogata brojnim legendama, predanjima i istorijskim pričama.

Najstariji poznati naziv za ovo mjesto je Lastva, a prvi put se u pisanim izvorima spominje u „Ljetopisu popa Dukljanina“ iz XII vijeka. Prema zapisu popa Dukljanina (najvjerovatnije da se radi o dukljanskom nadbiskupu Grguru Barskom), ovdje se zbila jedna porodična drama i rodila jedna legenda.

Ostrvce Katič - Radoslavljev kamen

Za Lastvu (stari naziv za Petrovac) i ostrvo Katič vezuje se legenda o kralju Radoslavu i njegovom sinu Časlavu zapisana u „Ljetopisu popa Dukljanina“ (Barski rodoslov ili Kraljevstvo Slovena). U genealoškom pogledu oni potiču iz najstarije dinastije Svevladovića koja je prethodila Dukljanskom kraljevstvu Vojislavljevića.³³

Kralj Radoslav i njegov sin Časlav su se razišli zbog različitog postupanja prema pobunjenim Bijelim Hrvatima, koje su na njihovu teritoriji opkolili, pobijedili i zarobili. Nakon pobjede Radoslav je pobunjenicima oprostio i dozvolio im „da odu kao slobodni“, dok je Časlav one koje je zarobio predao svojim vojnicima kao robove. Zbog ovakvog Radoslavljevog humanog postupanja sa zarobljenicima, Časlav zbaci sa prijestola svoga oca i poče ga progoniti. „Kralj, bježeći, stigne napokon u mjesto koje se zove Lasta.“³⁴ Vidjeći da tu ne može izbjeći ruci svoga sina, s nekoliko njih koji su ga voljeli domakne se morske obale. Zatim, pošto Časlav sa svojim konjanicima već bijaše blizu, obuzeti strahom, onako kako su se zatekli, plivajući stignu

33 Legendarna genealogija Svevladovića detaljno je prikazana u knjizi Eduarda Peričića: Sclavorum Regnum Grgura Barskog, Bar, str. 318.

34 Manje-više, svi istoričari se slažu da je to Lastva, stari naziv za Petrovac na moru.

do jednog grebena nedaleko od obale i na njega se popnu, te tako se kralj spasi. Uskoro zatim božijom voljom, tuda je prolazila jedna pulješka lađa. Tada kralj i oni koji sa njime bijahu stanu vikati i dozivati mornare, koji veslajući doplove da vide šta se zbiva. Kad su, pak, saznali o čemu se radi, s počastima prime kralja i sve njegove pa ih povedu u grad Sipont, odakle kralj ode u Rim kod pape. Od onog dana onaj greben zove se Radoslavljev kamen ili stijena.³⁵

Kada je u Rimu u dubokoj starosti preminuo kralj Radoslav „bi sahranjen s velikim počastima u crkvi svetog Jovana Lateranskog“. Interesantno je napomenuti da je ova bazilika, sa susjednom palatom, tada bila papinska rezidencija, tako da je u katoličkom svijetu tog vremena uživala onaj ugled koji danas ima crkva Svetog Petra u Vatikanu.

„A grijeh koji je Časlav bio počinio prema svom ocu bi osvećen nesrećom koja je pala na njegovu glavu: poginu on i sav njegov dom“.³⁶ Naime, u jednoj bici Časlava i njegove najbliže srodnike uhvatili su Ugri (Mađari) i svezanih ruku i nogu bacili ih u Savu.

Radoslavljev kamen iz ove priče popa Dukljanina je, po svojoj prilici, ostrvo Katič ispred Petrovca.

I za drugo, manje petrovačko ostrvce Sveta Neđelja, koje je dobilo ime po istoimenoj crkvi koja je na njemu sagrađena, vezuje se jedna legenda. Prema predanju ovu staru crkvicu podigao je grčki moreplovac koji se prilikom brodoloma spasio na tom školju. Inače, u vrijeme turskih provala kroz naše krajeve stanovništvo Lastve se, poput nekada kralja Radoslava i mornara-brodolomca, sklanjalo na Katiču i Svetoj Neđelji. Ova dva ostrvca su - prema tome - imala istorijsku misiju da uvijek budu utočište onima koji su, zbog raznoraznih razloga, dospijevali u nevolju.

Junačka pogibija popa Androvića pod šatorom Mahmut-paše Bušatlije

Nakon turske pohare Cetinja (1785. godine) i povratka turske vojske preko Paštrovića za Skadar, u Kastel Lastvi (današnji Petrovac) odigrala se još jedna dramatična borba, ali ovoga puta između popa Rada Androvića i Mahmut-paše Bušatlije, jednog od najvećih zlotvora

35 Bar grad pod Rumijom (prilog "Barski rodoslov"), Bar, 1984, str. 178.

36 Bar grad pod Rumijom (prilog "Barski rodoslov"), Bar, 1984, str. 179.

Crne Gore i njene svete slobode. Ovu storiju je detaljno opisao Stefan M. Ljubiša u svojoj pripovijesti „Pop Andrović novi Obilić“.

Pošto je od Crnogoraca, koji su zatvorili sva „presla i klance“, bio spriječen da se preko Podgorice bezbjedno vrati u Albaniju, Mahmut-paša je zatražio od Paštrovića da mu omoguće da se „mirno i prijateljski“, sa svojom vojskom povuče preko njihove teritorije. Na osnovu predloga popa Androvića, Paštrovići odluče da se udovolji zahtjevu Mahmut-paše, uz uslov da usput ne tlači ljetinu i ne pali paštrovske domove. Međutim, Mahmut-paša se prilikom prelaska preko Paštrovića nije pridržavao ovog dogovora. Njegova vojska je 29. juna 1785. godine zalogorovala u Kastel Lastvi. Zatim je počela da neobuzdano pljačka i pali ljetinu, kuće, crkve i manastire. Kada je vidio da Mahmut-paša ne poštuje ono što je dogovoreno, pop Andrović se sa Paštrovske planine, gdje su bili izbjegli Paštrovići, uputi pravo paši pod šator. Za njim pođe još devet paštrovskih glavara, „da vide što će biti“. Pošto su bez oružja uvedeni u šator, paša je od njih zatražio da mu se pokore. Budući da je pop Rade odlučno odbio da Paštrovići budu turski podanici, Mahmut-paša naredi straži „da ih izvedu i potuku“.

Vidjevši smrtnu uru pred očima, pop Rade Andrović „trgne iz potaje dvije špagarice“ (male puške što se nose u špagu) i uperi ih paši u prsi, ali ga obje puške iznevjeriše, u skladu sa onom narodnom poslovice „Ni u moru mjere, ni u puški vjere“. Zatim pop Rade pokuša da pašu zakolje zubima, ali u to priskoče Turci koji sve paštrovske glavare jataganima isjeku, izuzev Đura Ivanova Gregovića, koji je uspio da umakne ispred turske sablje.³⁷

Kao što je kralj Radoslav mnogo vjekova prije njega, tako je i Đuro Ivanov uspio da prepliva more i spas od Turaka nađe na ostrvu Katič.

„Nakon dvanaest godina plati Mahmut ovu nevjeru u Krusima, u Crnoj Gori, gdje ostavi glavu, blago i vojsku. Bog ne plaća svake subote, no kad je volja njegova“ - zaključuje Ljubiša ovu svoju poznatu pripovijest o popu Androviću.

37 U ovom velikom krvoproliću, prema izvještaju ruskog konzula, ubijena su 162 Paštrovića, dok je turska vojska imala 330 poginulih vojnika. Napad Mahmut-paše bio je najteži koji su doživjeli Paštrovići u svojoj istoriji (vidjeti detaljnije: Istorija Crne Gore, knjiga III, Tito-grad, 1975, str. 424 i 425).

U XVI vijeku Mlečani su u Petrovcu sagradili tvrđavu Kastio, u kojoj je bio stacioniran mletački garnizon. Po njoj se od tada i naselje prozvalo Kastel Lastva. U istom periodu je podignuta i sanitarna zgrada Lazaret, koja je služila u zdravstvene svrhe, tj. za smještaj bolesnika u vrijeme epidemija i kao karantin.

Osim podnih mozaika koji su krasili neku staru rimsku građevinu i tvrđave Kastio, od kulturnih dobara Petrovac ima i svoje crkve sagrađene u XIV i XV vijeku - Sv. Tome (zaštićena zakonom) i Sv. Ilije, koje se nalaze u užem gradskom jezgru ovog naselja, kao i crkvu Sv. Krsta u Novoselju (takođe je zaštićena zakonom), koja je podignuta u XIV vijeku, a ukrašena je freskama iz prvih decenija XVII vijeka. Najzad, na ostrvcu Sveta Neđelja nalazi se naprijed već pomenuta istoimena crkva koja predstavlja zanimljivu znamenitost i ukras petrovačkog zaliva.

Zapadno od Petrovca nalazi se kameniti rt koji se strmo i visoko uzdiže nad morem. Zove se Skočičevojka. U tom karakterističnom nazivu sublimisana je jedna dirljiva, romantična i potresna ljubavna crnogorsko-primorska priča o Juliji i Romeu - Ruži (iz Šestana) i Stevanu (iz Paštrovića).

Skočičevojka - nikome nijesmo dužni sem ljubavi

Tragičnu poemu „izmakom“ XV vijeka o neraskidivoj ljubavi dvoje mladih, Ruže Mrkonjić i Stevana Kalođurđevića, Stefan M. Ljubiša je pretočio u pripovijest „Skočičevojka“.

Pred prijetnjom da je na silu otmu i privjenčaju za nedraga, dok joj voljeni Stevan čami u mletačkom sužanjstvu, djevojka Ruža je izabrala svoju „slobodu“ - smrt, jer je shvatila da je život bez prave ljubavi potpuno besmislen. Bježeći k moru ispred nenadnih otmičara, Ljubiša u svojoj pripovijesti nadalje zapisuje: „Kad Ruža na vrh rta, kad li tamo puta nema, već prostrano more nisko, plavo nebo visoko, a hajduci za pleća. [...] Ruža se prekrsti [...] pa strmoglavi niz onu visoku lit. Ovaj se rt i dan današnji zove Skočičevojkom, i ko se gođ prvom poda nj vozi, čuje mnrare³⁸ gdje povijedaju žalosnu sudbu nesretnje Ruže“.

Osnovni moto ove potresne paštrovske ljubavne legende najbolje oslikavaju riječi da u životu „nikome nijesmo dužni sem

ljubavi“. Pod tim motom 2007. godine je na budvanskom „Gradu teatru“ izvedena drama „Skočičevojka“, koja prikazuje Ružinu fatalnu ljubav prema Stevanu iz Paštrovića koga navodno „ne smije“ da voli, kao i njenu nespremnost da sa svojim srcem pravi bilo kakve kompromise.

Manastiri na budvanskom području. Posebno vrijedan segment budvanske srednjovjekovne kulturne baštine čini osam manastira, po kojima je ovaj kraj prepoznatljiv. Ukoliko se izuzmu stari manastiri koji treba tek da se obnove, kao i novi manastiri koji su u izgradnji, u Crnoj Gori postoje 34 manastirska zdanja, od kojih je 12 na Crnogorskom primorju. Dakle, uz osam manastira na budvanskom području (od kojih jedino manastir Vojnići ne uživa zaštitu države), na primorju se nalaze još samo četiri manastirska kompleksa (Savina u Herceg-Novom, Manastirski kompleks na ostrvu Žanjice kod Herceg-Novog, Miholjska Prevlaka kod Tivta i Banja kod Risna). U odnosu na prostor čitave Crne Gore, budvanski manastiri u kvantitativnom pogledu čine gotovo četvrtinu od svih crnogorskih aktivnih manastira (23,5%). Ovaj pokazatelj jasno ukazuju sa kakvim kulturnim izobiljem i potencijalom raspolaže budvanska opština i njen turizam. A, s tim u vezi, poznato je da je kulturna baština par excellence izvorište tzv. kulturnog turizma, koji - nadopunjen prirodnim uslovima - stvara prestižne, odnosno konkurentne turističke destinacije.

Budvanski manastiri su pravi graditeljski dragulji, koji kao da su božijom rukom „posijani“ u vidu niske bisernog đerdana duž Budvanske rivijere, počev od Lastve Grbaljske pa sve do Buljarice. Svi su oni osnovani u srednjem vijeku. „Izuzetno je važna bila njihova uloga u životu mesnog stanovništva. Središta duhovnog života i pismenosti predstavljali su naročit kolorit u umetničkoj i graditeljskoj slici područja. Predanje svakom od njih pripisuje veliku starinu. U stanju u kome se danas nalaze, predstavljaju celine čiji je pretežan dio sagrađen u novije vreme, uglavnom u XIX veku.“³⁹ Međutim, svaki od ovih osam manastira je posebna priča za sebe.

Manastir Podlastva sagrađen je na sjeverozapadnom rubu budvanske opštine, na tri kilometra od Budve. Nalazi se na jednom

³⁹ Dr Vojislav Korać: S graditeljima kroz istoriju budvanskog područja, Monografija „Budva“, Budva, 1996, str. 76.

pitomom uzvišenju iznad Mrčeva polja, neposredno uz magistralni put Budva - Kotor - Tivat. Podlastva je svakako najznačajniji i najznamenitiji sakralni spomenik na području Grblja i, ujedno, jedini aktivni manastir u ovom kraju.

„Kao rijetko koji kulturno-istorijski spomenik, manastir Podlastva je tokom svoje viševjekovne istorije često bio meta paljevina, rušenja i pohara, no uvijek je poput feniksa vaskrsavao sačuvavši na čudesan i čak neobjašnjiv način i dva sloja fresko slikarstva. Kao da nijesu bila dovoljna sva ta stradanja nanijeta manastiru od strane Mlečana, Francuza i Austrijanaca, već je kao žrtva zemljotresa od 15. aprila 1979. gotovo uništen“.⁴⁰ Međutim, istorijska sudbina se i u ovom njegovom stradanju ponovila u pozitivnom značenju - zahvaljujući brojnim konzervatorsko-restauratorskim radovima, započetim još 1981. godine, on je uspješno obnovljen i restauriran, tako da se danas pokazuje u najboljem i najljepšem svijetlu.

Usljed nedostatka pouzdanih istorijskih izvora tačno vrijeme osnivanja manastira nije nam poznato. Prema mišljenju Aleksandra Čilikova, koji je ispred Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture rukovodio konzervatorskim i restauratorskim radovima na obnovi Podlastve, fragmenti dekorativne plastike pronađeni prilikom arheoloških istraživanja ukazuju da je ovdje postojalo kultno mjesto još u kasnoantičkim vremenima. Najvjerovatnije je da se u dalekoj prošlosti na lokalitetu sadašnjeg manstirskog zdanja nalazila ranohrišćanska bazilika izgrađena, po svoj prilici, početkom VI vijeka.

Inače, i za ovaj sakralni objekat vezuju se brojne narodne legende i predanja, koja se i dan-danas ponosno prepričavaju po grbaljskim selima.

Car Dušan - ktitor manastira Podlastva

Prema predanju, manastir Podlastvu je podigao srpski car Dušan, kada je 1350. godine boravio u Grblju i odveo sa sobom sestrića Lazara Grbljanovića (Hrebeljanovića), budućeg mitskog srpskog kneza i predvodnika srpske vojske u bici na Kosovu u kojoj je i poginuo.

Naime, narodna legenda kaže da je car Dušan imao sestru Grbu,

koja je - kao što joj samo ime govori - bila ružna i neugledna žena, pa se sklonila u Grbalj da služi kod jednog grbaljskog kneza. Pošto je bila vrijedna i sposobna, dopala se ovom knezu, te je on svog sina oženio njome. Iz njihovog braka rodio se sin Lazar. Kada je car Dušan prolazio preko Grblja, svratio je kod kneza na ručak. Caru se mnogo dopalo pripremljeno jelo, pa je zatražio da upozna domaćicu. Kada se pojavila Grba, Dušan je odmah prepoznao svoju sestru. Car joj tada predloži da se sa sinom vrati na Kosovo. Međutim, ovakav carev predlog Grba i njen muž nijesu prihvatili. To je rasrdilo Dušana Silnog, naredi pratnji da posjeku zeta, a on sa sobom povede sestrića Lazara, koji kasnije - s obzirom na svoje grbaljsko porijeklo - dobi prezime Grbljanović, koje je tokom vremena „evoluiralo“ u Hrebeljanović.

Jedna druga legenda saopštava da je prije izgradnje manastira Podlastva ovdje postojala neka starija crkvice. U njoj je kratko boravio i sam Rastko Nemanjić - Sveti Sava kada je jednom prilikom putovao za sveta mjesta. Pripovijeda se da je on tada za Svetu zemlju galijom isplovio preko plaže Jaz.

U sačuvanim pisanim izvorima Podlastva se prvi put pominje u prvoj polovini XV vijeka, tačnije 1417. godine u vezi sa oporukom jednog žitelja iz grbaljskog sela Vranovići. U dugoj i nemirnoj istoriji Grblja, ona je bila njegov istaknuti vjerski, kulturni i politički centar. Tako je 1427. godine na plemenskom zboru održanom u ovom manastiru usvojen Grbaljski zakonik, odnosno Grbaljski statut, koji je u kasnijim vjekovima - u skladu sa životnim potrebama - vjerovatno dopunjavao novim pravnim normama.

Manastirski kompleks Podlastva čine crkva posvećena Rođenju Bogorodice i, uz njenu južnu stranu, manstirski konak sa dvije građevine namijenjene stanovanju - većom, dvospratnom i manjom jednospratnom. Postojeća crkva je pravougaona jednobrodna građevina, zasvođena poluoblíčastim svodom, sa polukružnom apsidom na istoku i portalom na zapadu. Na zapadnoj fasadi iznad ulaznih vrata nalazi se jednostavna okrugla rozeta, a pročelje crkve nadvisuje zvonik „na preslicu“ sa tri okna.

Treba reći da je crkva Rođenja Bogorodice islikana u dva navrata. Stariji sloj fresko živopisa, koji je na zidovima crkve sačuvan u fragmentima, potiče iz XV vijeka, a mlađi sa kraja XVII vijeka. Tada je,

⁴⁰ Aleksandar Čilikov: Manastir Podlastva, istorijsko-umjetnička analiza, Montenegrina - digitalna biblioteka crnogorske kulture (internet sajt).

u sklopu obnove crkve, raniji sloj iskeserisan i preko njega nanijet novi malterni sloj na kome je izvršeno ponovno islikavanje. Ikonografija fresko dekoracija u manastiru Podlastva u cjelini prati ustaljenu shemu hrišćanskog istoka. Nekadašnji ikonostas, koji je ukrašavao unutrašnjost ovog hrama, a koji nije sačuvan, ikonopisao je 1747. godine slikar Đorđe Dimitrijević, sin Dimitrija Daskala, rodonačelnika bokokotorske slikarske škole Dimitrijević - Rafilović.

Svojom burnom istorijom, dominantnim položajem, jednostavnošću arhitekture, dvoslojnim fresko slikarstvom, vrijednim umjetničkim predmetima, sačuvanim narodnim legendama i kvalitetnom i stručnom restauracijom obavljenoj nakon zemljotresa, manastir Podlastva je danas spomenik dostojan pažnje, koji treba, zajedno sa ostalim brojnim sakralnim objektima, što potpunije uključiti i integrisati u turističku ponudu budvanskog područja.

Manastir Stanjevići se nalazi u podlovcenskoj Crnoj Gori (iznad sela Pobora), odnosno na južnim padinama Lovćena, tog ponosnog crnogorskog Olimpa (nadmorska visina od 787 m). Kazivanje o nastanku manastira Stanjevići vezano je za rodonačelnika dinastije Petrović - Danila Šćepčeva Petrovića, koji je otvorio novu eru u istoriji Crne Gore jer je za osnovni cilj imao potpuno oslobođenje od Turaka. Ime manastira potiče od poborskog bratstva Stanjevića (kasnije Kapisoda), na čijim je parcelama i podignuto manastirsko zdanje. Odluka o u *Gorskom vijencu* opjevanoj istrazi poturica donijeta je upravo u Stanjevićima, o čemu svjedoče riječi samog vladike Danila. „Pišem ja, vladika Danilo, da se zna kako Turke izagnasmo između nas [...]. Prvo kad me otkupiše iz Podgorice, skupismo se nekoliko glavara crnogorskih u magazin na Stanjeviće, i tu mi dadoše vjeru da će Turke između sebe izagnati.“⁴¹

Stanjevići se prvi put pominju 1714. godine kao manje utvrđenje u koje se sklonio vladika Danilo, pošto su Turci opustošili Cetinjski manastir. Vladika Sava Petrović je 1736. godine podigao manastir i crkvu Sv. Trojica. U manastiru je radila škola za opismenjavanje, koju je pohađao i Petar I Petrović. Smrću Petra I manastir polako gubi na značaju, jer je Petar II rađe boravio u Podostrogu, kako bi bio bliže moru zbog osjetljivog zdravlja.

41 Ljubomir Kapisoda Stanjevići: Stanjevići - stogodišnja rezidencija dinastije Petrović, Cetinje, 1998, str. 26-27.

Crkve Santa Maria in Punta i Sv. Save

Manastir Podlastva

Manastir Stanjevići

Manastir Praskvica

Pod pritiskom Austrije Njegoš je bio primoran da joj proda crnogorske manastire u Primorju - Podoštrog (1837) i Stanjeviće (1839). Manastir Stanjeviće Austrijanci pretvaraju u jako pogranično utvrđenje, pa je tako u bokeljskom ustanku 1869. godine manastirska građevina u velikoj mjeri oštećena i porušena. Tek u najnovije vrijeme počela je njegova obnova koja još uvijek traje.

Uz gorostasni Lovćen, Cetinje i Cetinjski manastir, Stanjevići predstavljaju - u istorijskoj vertikali - jedan od četiri ugaona kamena na kojima je sazdano monumentalno zdanje crnogorske državnosti, odnosno - u burnim i nemirnim vremenima - na jatagane izvojevana crnogorska sloboda.⁴² Jer, kao što je poznato, Stanjevići su bili stogodišnja rezidencija dinastije Petrović, odnosno druga prijestonica Crne Gore. A prije slavni Petrovića ovim vrletnim prostorima su politički dominirali vladari iz, takođe, poznate i zaslužne crnogorske dinastije Crnojević, o čemu svjedoče ostaci njihovog srednjovjekovnog utvrđenja na Đurđevcu, koje se nalazi na puškomet od Stanjevića.

Koliko je ovaj manastir značajan za ukupnu crnogorsku istoriju, najbolje ilustruje nekoliko znamenitih događaja koji su vezani za prošlost Stanjevića. Naime, u doba velike gladi ovdje je zasađen prvi „krumpir“ u Crnoj Gori, odakle je ubrzo raširen po ostalim krajevima, crnogorskim i primorskim. Tako je krompir prehranio izgladnjeli crnogorski narod, čime je spriječeno njegovo socijalno urušavanje i biološko nestajanje.

Prvi krompir u Crnoj Gori - „odnjivio“ Petar I na Stanjevićima (1786)

Socio-ekonomske prilike u budvanskom kraju, kao i u čitavoj Crnoj Gori, u osvit XIX vijeka bile su više nego složene, teške i sumorne. Česti unutrašnji sudari i krvne osvete, stalni ratni sukobi sa daleko nadmoćnijim Osmanskim carstvom, uz zaostalost, glad i epidemije, ozbiljno su dovodili u pitanje i sam biološki opstanak našeg naroda. Stoga se uveliko razmišljalo o kolektivnom iseljenju pojedinih plemena u cjelosti koja su živjela u pasivnim, lomnim i zabitim predjelima.

⁴² Može se reći da ova četiri crnogorska ugaona kamena simbolizuju sljedeće: prvi je kamen gordosti (Lovćen), drugi je kamen slobode (Cetinje), treći je kamen ljubavi i vjere (Cetinjski manastir), a četvrti je kamen pravde i istine (Stanjevići).

Svakako, prelomni događaj u prevazilaženju ovako teške ekonomske situacije i sveopšte nemaštine, vezan je za pojavu krompira u Crnoj Gori, koji je - usljed hroničnog nedostatka hlebnog žita i drugih životnih namirnica - vrlo brzo postao osnovna biljka - hraniteljica napaćenog i izgladnjelog crnogorskog naroda.

Široj javnosti je dobro poznato da je prvi krompir u Crnu Goru u doba gladi donio Petar I Petrović (1786), kada se posljednji put vraćao iz Rusije. Međutim, malo je poznato da je taj krompir zasađen, upravo, na manastirskom imanju u Stanjevićima, odakle je ubrzo raširen po cijeloj Crnoj Gori, kao i na Crnogorskom primorju, koje se tada nalazilo pod mletačkom upravom. Čuvena „ruska krtola“ prehranila je crnogorski živalj i spasila ga od egzistencijalnog kraha.

„Pri ruševinama manastirske pojate i guvna je zgrada, gdje je Sv. Petar, vrativši se iz Rusije, najprvi odnjivio korun (krtolu), za koji do tada nijesu znali Crnogorci ni Primorci, a od tada ne znaju za glad“.⁴³

Koliko je krompir bio važan za biološki opstanak crnogorskog naroda najbolje svjedoči Njegošev kalendar „Grlica“, u kome će se - uz znamenite datume iz crnogorske istorije - stalno bilježiti i godine „od kako je krumpir u Crnu Goru donesen“.

Treba reći da se u podlavlčenskom kraju do dana današnjeg zadržala ta čuvena sorta, u narodu poznata kao „ruska krtola“, mada je sve manje i rjeđe ima.

U mračnoj ćeliji manastira Stanjevići Petar I Petrović je svojom rukom napisao tekst prvog crnogorskog zakonika (*Zakonik opšti crnogorski i brdski*), koji je potom ovdje izglasan na zemaljskom saboru. Donošenjem tog akta postavljeni su pravni temelji moderne crnogorske države, čime je trasiran put njenog budućeg društvenog i političkog razvoja.

Prvi zakonik u Crnoj Gori - izglasan na Stanjevićima (1798)

U odajama manastira Stanjevići na zemaljskom saboru održanom 18. oktobra 1798. godine, izglasan je *Zakonik opšti crnogorski i brdski* (tzv. *Zakonik vladike Petra I Petrovića*), koji je imao

43 Mladen Crnogorčević: Crkve i manastiri u općini Budvanskoj, Zadar, 1901, str. 25.

16 članova.⁴⁴ To je prvi akt u istoriji Crne Gore koji je formalno-pravno imao odlike punovažnog zakonskog teksta.

Na ovom zemaljskom zasjedanju izabrano je i „Praviteljstvo suda crnogorskog i brdskog“ (poznato u narodu pod nazivom „Kuluk“), kao centralni organ zemaljske vlasti konstituisane crnogorske države novog vijeka. Ovo centralno zemaljsko „praviteljstvo“ je brojalo „pedeset činonačelnikov“.

Izglasavanje Zakonika i izbor zemaljskog praviteljstva predstavlja prelomni događaj u daljem istorijskom, političkom i državno-pravnom ustrojstvu i razvoju crnogorskog naroda. „Po riječima samog vladike, iskazanim nekoliko decenija kasnije, donošenjem zakonika i izborom zemaljskog praviteljstva započelo je zlatno doba crnogorske istorije. Ono je označilo, ili trebalo da označi, spremnost Crne Gore da kao organizovana državna zajednica uđe u evropsku porodicu naroda. Vladar koji je sve te poduhvate smišljao i njima rukovodio, bio je svjestan mogućnosti da i mali narodi mogu stvarati veliku istoriju“.⁴⁵

Zakonik opšti crnogorski i brdski predstavlja, dakle, prvi pravni spomenik u kome su proklamovana načela o uvođenju reda u unutrašnje prilike, kao i da svi stanovnici Crne Gore treba da brane svoju slobodu i nezavisnost otačastva. Posebno je važno što je Zakonik zabranio krvnu osvetu i proglasio ubistvo i napad na fizički integritet ličnosti za tešku krivičnu radnju, koje zemaljski sud kažnjava po službenoj dužnosti. „Budući je na sveopštem narodnom zboru donesen Zakonik i postavljene kazne za prekraćenje međusobnog krvoprolića, koje se od samovoljstva bješe ukorijenilo u našoj zemlji to se objavljuje svima i svakom, da će za sve prestupe i pogreške biti kažnjen po zakonu“.

Jedno od najznačajnijih pravnih načela ovog Zakonika ogledalo se u jednakosti stranaka na sudu. Osim toga, proklamovana je neprikosnovenost privatne svojine i veoma strogim sankcijama je okvalifikovana krađa. Zakonikom su zaštićeni porodica i brak kao osnovne ćelije društva.

Treba reći da je Opšti crnogorski i brdski zakonik poslužio kao dobra pravna osnova za kasnije donošenje Opšteg zemaljskog zakonika (1855), poznatog kao Danilov zakonik.

44 Drugi dio Zakonika (od 17. do 33. člana) donijet je 17. avgusta 1803. godine na narodnoj skupštini na Cetinju.

45 Istorija Crne Gore, knjiga 4, tom 1, Titograd, 1967, str. 46.

Najzad, u Stanjevićima je Petar I napisao veliki broj svojih čuvenih poslanica, namijenjenih zavađenim crnogorskim plemenima, bratstvima i pojedincima. Ove svojevrsne poruke ili „freske na kamenu“, kako su slikovito nazvane, nalaze se gotovo u samoj ravni sa najuzvišenijim moralnim normama i zakonima, koje je iznjedrila cjelokupna ljudska civilizacija. Pisane su lijepim i čistim narodnim jezikom i imale su magičnu moć u mirenju zakrvljenih plemena i razvezivanju brojnih društvenih čvorova.

Poslanice Petra I - pokoljenjima za ponos stvorene

Petar I je pisao poslanice vodeći neprekidnu borbu sa krvnom osvetom i svakim drugim neobuzdanim ljudskim nepočinstvom. Pisao ih je da budu aktivni, djelotvorni činioци u rješavanju raznih sporova i problema.

Poslanice su pisane sa strasnim unutrašnjim žarom Vladičinim, u kojima on zna da se naljuti, da jekne, proplače ili prokune. Kada je suočen sa brojnim narodnim nevoljama, Petar I u ruke uzima najjače oružje, a to su njegove riječi, klesane u jednostavnim obrisima, bez kitnjaste glagoljivosti, sa ciljem da neposredno odjeknu i djeluju na ljude. One su, zapravo, bile njegovo lično suočavanje sa narodom, koji je stalno bio pritiješnjen ratovima, nemaštinom i raznim tjeskobama.

Preko trideset poslanica napisao je Petar I Petrović na Stanjevićima i odaslao ih na razne adrese. Sve su one impresivna svjedočanstva vremena u kome su nastale. Evo jednog od tih svjedočanstava - izvod iz poslanice koju je Petar I iz Stanjevića 1790. godine uputio Moračanima i Uskocima: „Znate, kako sam vazda molio vas i zaklinja, da među sobom mirno živite i da jedan drugome pakost i zlo ne činite [...]. Za to vas molim i svakoga strašnjim imenom božijim zaklinjam, nemote toga siromaha ćerati i tu zemlju grabiti, no se prođite ot njega i ot njegove napasti. Koji li neće poslušati, takvi da je u Gospoda Boga proklet i da mu sve bude prokletno i zlosrećno, a pravima i poslušnim da bude Bog u pomoć“.⁴⁶

Sa Petrom I, njegovim poslanicama, zakonicima, ruskom krtolom, velikim pobjedničkim bojama sa daleko nadmoćnijim Osmanlijskim carstvom i trupama Napoleona Bonaparte, počinje period jedne drugačije Crne Gore. Oduševljen kolosalnom pobjedom

46 Petar I Petrović: Poslanice (priredio Čedo Vuković), Cetinje, 1993, str. 36.

Crnogoraca i Primoraca i protjerivanjem daleko nadmoćnije, organizovanije i opremljenije francuske vojske sve do Dubrovnika i Korčule (1806),⁴⁷ slavni ruski poeta Aleksandar Sergejevič Puškin je napisao čvenu istorijsku pjesmu „Bonaparta i Crnogorci“, čiji stihovi, između ostalog, glase:

„Crnogorci šta je ovo?
- Bonaparta pitao je -
Je l'istina da to pleme
Ne boji se sile moje?
Zar prkositi meni može?!
Gora onih poglavare
Izvijestite: da polože
Svoje puške i handžare!
.....
Al' gorštak se naš ne mijenja,
O predaji nema zbor!
Provalija i kamenja
Za doček je puna gora“!

Prema tome, svako onaj ko još nije bio na Stanjevićima ima jaki razlog da posjeti ovo istorijsko svetište, napije se ledene lovčenske vode koja izvire neposredno ispod njegovih zidina i da se nadahne visokomoralnim i ljudskim vrijednostima koje simbolizije velikan slavne crnogorske istorije kakav je u svemu bio Petar I, odnosno Vladika Sveti kako ga je još za života oslovljavao narod crnogorski.

Manastir Podostrog je sagrađen na dva kilometra sjeverno od Starog grada, na rubu Budvanskog polja.⁴⁸ Podignut je na zemljištu

47 U vrijeme kada je Napoleon Bonaparta bio na vrhuncu svoje vojne i političke moći (nakon što je 1805. godine kod Austerlica ubjedljivo pobijedio združenu armiju dva cara - ruskog i austrijskog), njegova do tada nepobjediva vojna armada 1806. godine doživljava totalni poraz u Primorju i Boki Kotorskoj od šačice Crnogoraca i Primoraca (među Primorcima su dominirala budvanska plemena Brajići, Pobori i Maini), koje je predvodio Petar I. Ovaj sukob crnogorske vojske sa Napoleonovim trupama „spada u najslavnije stranice crnogorske ratne istorije“ (vidjeti detaljnije u Istoriji Crne Gore, knjiga IV - tom 1, Podgorica, 2004, str. 65-71).

48 U istorijskim izvorima srijećemo dvoimenost ovog manastira - negdje do kraja XIX vijeka manastir se nazivao Podmaine, a od tada je češće u upotrebi naziv Podostrog. Za taj potonji naziv opredijelio se i autor zastupane monografije, jer je pod tim imenom on uveden u registar zaštićenih spomenika kulture u Crnoj Gori.

koje se blago uzdiže, tako da se iz manastira pruža divan pogled na budvanski zaliv, ostrvo Sveti Nikola i na nepreglednu morskpu pučinu. Uz Stanjevcé, Podostrog je drugi crnogorski manastir na budvanskom području. Uloga ovih manastira, koji su se nalazili na graničnom prostoru između pravoslavlja i katoličanstva, prevazilazi lokalni značaj. Njihova historijska i kulturna misija je tijesno povezana sa borbom za nacionalni integritet i sudbinsku povezanost naroda Crne Gore i Primorja.

„Suprotstavljajući se politici nacionalnog otuđivanja koju su stotinama godina sprovodili Mlečići, a kasnije i Austrijanci, narod Boke i budvanskog područja imao je jaku podršku u zaleđu, tj. u staroj Crnoj Gori, koja je vjekovnom borbom uspjela da očuva najveći zavjet - slobodu. Kao žarišta slobode, ova dva crnogorska manastira su prkosila tuđinu, preko njih se dobrim dijelom održavala neraskidiva spona sa primorjem, koju je neprijatelj na svaki način želio da raskine“⁴⁹

U XVIII i XIX vijeku manastir Podostrog uzrasta u jedno od najznačajnijih kulturnih središta crnogorske historije, odigravši - pri tome - veliku ulogu u očuvanju vjerske i nacionalne svijesti naroda ovog kraja. Sadrži kompleks zgrada sakralne, stambene i fortifikacione namjene. U sklopu manastira se nalaze dvije crkve posvećene Uspenju Bogorodice, dok dvospratna građevina služi za stanovanje i ekonomske namjene. Sam manastir je opasan visokim zidinama sa puškarnicama i okruglom odbrambenom kulom - osmatračnicom na zapadnoj strani, što ukazuje da je u prošlosti predstavljao i važan strateški objekat.

Njegovi najstariji zidovi najvjerovatnije datiraju iz XIII ili XIV vijeka, iako to još uvijek nije pouzdano utvrđeno. Prvi pisani podaci o manastiru potiču iz 1630. godine. Naime, tada je obnovljena mala crkva - kapela, zalaganjem cetinjskog jeromonaha Visariona u doba crnogorskog vladike Ruvima I.

Poslije Požarevačkog mira iz 1718. godine, manastir Podostrog se našao na teritoriji Mletačke Republike, ali pod crkvenom jurisdikcijom crnogorskih vladika. Treba reći da su mitropoliti iz crnogorske vladarske dinastije Petrović-Njegoš, počev od vladike Danila, pa zaključno sa Petrom II, veoma rado i često boravili u ovom manastiru. Uostalom, tu je 1735. godine umro i sahranjen i sam rodonačelnik dinastije, vladika Danilo, inače, poznat i kao ličnost iz „Gorskog vijenca“, koji je ovdje

49 Dušan J. Martinović: Budvanska rivijera, Cetinje, 1973, str. 141.

Manastir Podostrog

Manastir Duljevo

Crkva Sv. Tome u Petrovcu

Tvrđava Kosmač

počivao sve do 1856. godine kada je njegove posmrtno ostatke knjaz Danilo prenio na Cetinje. Takođe, vladike Sava i Vasilije su često pohodili manastir i zdušno pomagali podizanje velike crkve na istočnoj strani manastirskog kompleksa koja je građena sredinom XVIII vijeka.

Enterijer male crkve - kapele, koja se nalazi u prizemlju krajnjeg sjeverozapadnog dijela manastira, oslikan je živopisom iz XVII vijeka, koji slijedi principe uspostavljene u vizantijskoj ikonografskoj shemi ukrašavanja pravoslavnih hramova.

Velika crkva, poznata kao crkva Sv. Gospođe, izdvojena je od starijih manastirskih objekata i, kao monumentalna građevina, predstavlja proizvod visokog tehničkog znanja i dobrog zanata. Prema arhitektonskoj koncepciji ona je sakralno zdanje pravougaone osnove, bez zvonika i sa polukružnom apsidom na istoku. Naos crkve u centralnom dijelu nadvisuje osmostrana kupola, a iznad portala na zapadnoj strani nalazi se velika ornamentisana rozeta. Posebnu vrijednost izgledu crkve daje fasada zidana naizmjeničnim redovima bijelog i crvenog kamena, pravilnog oblika i finije zanatske obrade. Treba reći da je u okviru najnovije obnove i revitalizacije ovog manastirskog kompleksa, velika crkva Sv. Gospođe u periodu od 1997. do 2002. godine oslikana u vizantijskom stilu. Fresko dekoracija unutrašnjih zidova je rađena u staroj tehnici na svježem malteru, što garantuje dugovječnost živopisu.

U manastiru Podostrog je rado provodio vrijeme vladika i veliki pjesnik Crne Gore - Petar II Petrović Njegoš. Za njega je, i to s razlogom, rečeno da je vladar među pjesnicima i pjesnik među vladarima. Unutar manastirskih prostorija, na spratu, nalazila se Njegoševa soba (ili „Vladičina soba“), sa prozorima okrenutim prema moru. Njegoš je dao nalog da se obnovi i ukrasi lijepa i prostrana terasa, koja se nalazi u visini manastirskih zidina i orjentisana je prema jugu (nju je sazio vladika Sava Petrović). U središtu zapadnog dijela terase nalazi se četvrtasta „bistijerna“, čiji je gornji kameni dio sa svih strana ukrašen uklesanim reljefom sa raznim predstavama, a jedna od njih je i grb iz vremena Crnojevića. Iz arhivskih izvora je poznato da je Njegoš u Podostrogu 1835. godine napisao „Svobodijadu“, a potom i neke djelove „Gorskog vijenca“.

Njegoš - u znakove pravopisa nije toliko uspio kao u poeziji

Njegoš je s proljeća 1836. godine angažovao Vuka Vrčevića (rodom iz Risna, a nastanjenog u Budvi) da mu, dočuvši za njegovu pismenost i lijep rukopis, u manastiru Podostrog prepíše i interpungira „Svobodijadu“. Taj svoj susret i saradnju sa Njegošem Vuk Vrčević ovako opisuje:

„ Čuo sam, g. Vrčević, da vi imate krasan rukopis, pa sam se potrudio da Vas molim da mi ovu rukopisnu knjigu što najljepše možete, bez ikakve hitnje, prepíšete, i da mi stihove popunite pravopisnim znacima, koje sam ja, svja i svuda, izostavio, bojeći se da ne bih đe što pogriješio, jer pravo ti reći, nijesam u znakove pravopisa toliko uspjeao kao u poeziju.“

‘Drage volje, Vaše Visokopreosveštenstvo’ - ja mu odgovorim, i počnem pregledati knjigu i čitati na komade neke stihove. Naslov ove knjige bio je ‘Svobodijada’ u kojoj su bili, može se reći, opisati svi glavni bojevi između Crnogoraca i Turaka [...].

G. Vladika ponajviše bi se bavio gledajući jedno dvjesto ljudi koji mu trapjahu zapuštenu zemlju ispod manastira, a kad bi bilo doba od ručka, došao bi k mene i vazda pogledao kako radim, i rekao: ‘Ajde, Vrčeviću, ostavi sad pero, a privati veslo da ručamo, vrijeme je.’⁵⁰

Budući da je „Svobodijada“ manje poznato Njegoševo pjesničko ostvarenje, a kako bi čitaocu bliže dočarali njen poetski žanr, iz njene „Pjesme prve“ navodimo obraćanje vladike Danila (čiji su posmrtni ostaci u vrijeme nastajanje „Svobodijade“ počivali upravo u manastiru Podostrog) Crnogorcima:

„Slušajte me, Crnogorci,
ja sam pastir vaš crkovni,
al' nepravda Turstva gnusna
prignala me mač nositi,
s njim svobodu otačestva
do posljednje kapi krvi
od turskoga jarma braniti“.

Ovi Njegoševi stihovi su najbolja potvrda nesporne istorijske činjenice da su svi mitropoliti iz slavne crnogorske dinastije Petrović bili prinuđeni da u jednoj ruci nose krst, a u drugoj jatagan kojim su - zajedno sa svojim Crnogorcima i Primorcima - branili „čest, ime i svobodu“ crnogorsku.

Tokom istorije manastir Podostrog je često stradao od elementarnih nepogoda. Tako je u požaru 1864. godine uništena skoro polovina manastirskih zdanja, da bi u bokeljskom ustanku 1869. godine manastir bio ponovo zapaljen. Najzad, u razornom zemljotresu iz 1979. godine još jednom je teško oštećen čitav manastirski kompleks. U posljednje vrijeme ovaj manastir je, međutim, bitno obnovljen i liturgijski ponovo oživljen, tako da u perspektivi može da predstavlja izazovnu kulturnu adresu za organizovanje raznih pjesničkih, pozorišnih i drugih manifestacija, koje bi zajedno - sa obnovljenim manastirskom - bile u funkciji unapređenja kulturnog identiteta i diverziteta budvanskog kraja. Razumije se, sve to treba podvesti pod oreol jednog pjesničkog genija, kakav je - uostalom - Njegoš u svemu bio.

Manastir Duljevo se nalazi sjeveroistočno od Kamenova, na nadmorskoj visini od oko 470 metara. Sagrađen je na jednoj zaravni nedaleko od sela Kuljače. Poput Podlastve, najvjerovatnije da je ktitor i ovog manastira bio srpski car Dušan. Na to ukazuje jedna ktitorska fresko kompozicija, otkrivena poslije zemljotresa iz 1979. godine, na kojoj je oslikana predstava sa Sv. Stefanom Dečanskim i carem Dušanom koji u ruci drži model crkve. Time je potvrđeno narodno predanje da je i Duljevo jedna od zadužbina cara Dušana.

Prvi pisani pomen manastira Duljevo potiče iz 1677. godine, kada je ovdje održan paštrovski zbor na kome je izvršen izbor igumana manastira. Kao kolektivno sjećanje ostalo je upamćeno da se u Duljevu zamonašio znameniti pečki patrijah Arsenije III Čрноjević (Crnojević), koji je rođen u Bajicama kod Cetinja. On je, inače, početkom 1690. godine, strahujući od turske odmazde, predvodio veliku seobu srpskog naroda sa Kosova.

Tokom svoje duge i burne istorije, manastir je pretrpio brojna razaranja i obnove. Tako ga je, u naprijed već pomenutom turskom pohodu preko Paštrovića (1785), zapalio i razorio Mahmut-paša Bušatlija, ali sljedeće 1786. godine Duljevo biva obnovljeno. Isto

tako, sličnu sudbinu manastirsko zdanje je doživjelo i u prirodnoj stihiji iz 1979. godine kada je pretrpjelo teška oštećenja. Međutim, nakon realizovanih brojnih konzervatorskih i restauratorskih radova, manastirski kompleks je veoma stručno i kvalitetno revitalizovan. Ovom restauracijom je otkriven izuzetno vrijedan fresko živopis koji datira iz XIV vijeka, pa je zemljotres u slučaju Duljeva imao, na sreću, i neke indirektno pozitivne učinke.

Manastir ima crkvu Sv. Stefana, manastirsku zgradu koja je nekada služila kao škola i ostatke prvobitnog konaka. Poslije zemljotresa otkriveni i restaurirani duljevski živopis, koji je vjekovima bio skriven ispod debelog sloja maltera, predstavlja izuzetno vrijedni slikarski nalaz. Ova fresko dekoracija, iako prilično oštećena, gotovo da nema direktnih paralela na našem području. Novopronađene freske, koje iznenađuju kvalitetom svoje izrade, slijede vizantijsku ikonografsku tradiciju prožetu gotičkim manirom.

Duljevska crkva Sv. Stefana je jednobrodna građevina, relativno skromnih dimenzija. Na istočnoj strani se završava sa dubokom polukružnom apsidom, dok na zapadnoj fasadi portal nadvisuje zvonik „na preslicu“ sa jednim oknom. Iznad ulaznih vrata na zapadu se nalazi rozeta u obliku upisanog krsta.

Manastir Praskvica je - kao ugledno središte pisane riječi, duhovnosti i umjetnosti - svakako najznačajniji paštrovski manastir, odnosno najčuleniji vjerski i politički centar svih paštrovskih plemena. Nalazi se nedaleko od Svetog Stefana, iznad miločerske plaže, poviše Jadranske magistrale, a od Budve je udaljen oko osam kilometara. Naziv je dobio po istoimenom izvoru, čija voda ima ukus praskve, kao ovdje jedne autohtone sorte breskve.

Prema narodnom predanju osnivanje manastira, odnosno zidanje crkve Sv. Trojice se vezuje za XI vijek (1050. godinu), tj. za zetskog kneza Vojislava, rodonačelnika prve crnogorske dinastije Vojislavljevića. Međutim, ne postoje pouzdani istorijsko-arheološki podaci koji potvrđuju ovo predanje. U pisanim istorijskim izvorima Praskvica se prvi put pojavljuje 1307. godine, kada je srpski kralj Milutin boravio u Kotoru i tom prilikom manastiru potvrdio neke posjede. Međutim, ova povelja danas izaziva mnoge polemike jer postoji sumnja da je možda i falsifikat.

Sa svojom vlastelom Balša III Stratimirović je Paštrovićima 1413. godine sagradio centralni manastirski hram - crkvu Sv. Nikole, kojoj

je poklonio svoja imanja. Ovu Balšinu crkvu 1812. godine porušili su Francuzi, opljačkali manastir i uništili dio bogatog arhivskog fonda Paštrovića. Zahvaljujući dobrovoljnim prilozima paštrovskog naroda, crkva Sv. Nikole je obnovljena 1847. godine. Manastir Praskvicu nije, razumije se, zaobišao ni razorni zemljotres iz 1979. godine, u kome su stradale obje manastirske crkve i njegovi konaci. Krajem osamdesetih godina prošlog vijeka ovaj spomenik kulture je u punoj mjeri i na pravi način konstruktivno saniran i revitalizovan, posve u skladu sa načelima struke i profesije.

U Praskvici je dugo boravio neki izvanjac iz Rusije, Jegor Stroganov, koji je krajem XVIII i početkom XIX vijeka jednom rukom (pošto mu je druga ruka bila amputirana) sagradio put od miločerske plaže do jedinstvenog vidikovca na Čelobrd. U tom velikom poduhvatu nije dozvolio da mu niko pomaže, a za to vrijeme nije prozborio nijednu riječ.

Jegorov put - čudesna priča o jednorukom graditelju iz Rusije

Visoki oficir carske Rusije Jegor Stroganov se negdje pri samom kraju XVIII nenajavljeno obreo u manastiru Praskvica, iznad Miločera u Paštrovićima. Na taj korak se odlučio nakon dvoboja sa jednim carskim kapetanom, koji je želio da izigra veliku ljubav njegove prelijepe kćerke Jekatarine. Zbog toga je Jegor svog nesuđenog zeta izazvao na dvoboj. Po ondašnjim pravilima, prvi je pucao prevrtljivi kapetan koji je tom prilikom teško ranio u ruku Stroganova. Ali, zdrava desna ruka Jegorova nije promašila - kapetan je pao smrtno pogođen.

Dugo liječenje nije pomoglo, pa se stoga Jegorova lijeva ruka morala amputirati. Kada je konačno zaliječio rane zadobijene u dvoboju, vratio se kući, ali nije zatekao svoju kćerku jedinicu i mezimicu. Puni sedam godina je uzalud lutao od manastira do manastira tražeći svoju kćerku Jekatarinu. Međutim, nije uspio da je pronađe niti da sazna gdje se sklonila. Pritusnut velikom mukom i nevoljom stigao je u Praskvicu, gdje je starom igumanu Savu Ljubiši kazao da je Rus i da hoće da ostane i radi u manastiru. Naglasio je da jedino želi mir i da ćuti do kraja života. Svoju tajnu i nesreću nije htio nikome da povjeri.

Pošto se smjestio u zasebnu manastirsku sobu, Jegor je sebi odredio zadatak, koji se sastojao u tome da kamenim putem poveže

morsku obalu sa selom Čelobrdo, koje nadvisuje Sv. Stefan i manastir Praskvicu. Naoružan gvozdenom voljom, jednom rukom je godinama krčio bespuće. Starim carigradskim maljem razbijao je sivi i ljuti primorski krš, slagao kamenje, zidajući stepenike i podzide. I tako je, malo pomalo, nastajao kameni i strmeni put, nazvan po njemu Jegorov put.

Onda je u Praskvicu, u smiraj jednog ljetnjeg dana, pristigao još jedan Rus, mladi monah Jelisej, o kome se - takođe - ništa nije znalo. Ovom Jelisejevom dolasku u manastir prisustvovao je i stari isposnik Jegor. Kada je ugledao starca, tek pristiglom mladom kaluđeru su oči zasuzile, ali to niko od prisutnih nije zapazio. On će kasnije danima sjetnim pogledom ispraćati oronulog Jegora kako odlazi na posao neumornog graditelja puta.

Nakon četiri godine mladi Jelisej se teško razbolio, počeo naglo da vene i nestaje. Kada je uvidio da mu se neumitno približava kraj, zatražio je da mu zapale svijeću i u njegovu ćeliju dovedu starca Jegora. Zamolio je ostale monahe da ih ostave same.

I tako, dok je sjedio i posmatrao kako se gasi jedan mladi život, stari Jegor je najednom sav pretrnuo i ublijedio. U utuljenom Jelisejevom pogledu prepoznao je tako dragi lik svoje kćerke jedinice i ljubimice, zbog koje se svojevremeno - ne našavši je u Rusiji - otisnuo u dalek i nepoznat svijet, da tihuje tu pored mora i da gradnjom puta bar privremeno potisne svoju muku života.

Čvrsto stegnuvši kćerkinu iznemoglu ruku, starac Jegor je gorko zaplakao nad svojom sudbinom. Nedugo zatim, njegova mezimica Jekaterina je izdahnula. Istog dana je i sahranjena, a kaluđeri su se dugo snebivali kada su u liku preminulog Jeliseja, koga su zavoljeli, spoznali mladu i lijepu djevojku. Zavjetovali su se da će ovu tajnu čuvati kao svetinju.

Slomljen i izmučen svim onim što mu se u životu neprijatno događalo, već uveliko oronuli starac, nastavio je da kleše kameni put. Radio je još godinu, dvije, sve dok na Čelobrdu nije postavio i posljednji kameni stepenik. Posao, u koji je utkano desetak godina teškog i strpljivog rada, bio je konačno završen. Jegorovim putem Miločer je povezan sa Čelobrdom. Bilo je to negdje pred sam dolazak Napoleonove vojske u ove krajeve (1808. godine).

Uskoro potom, starac Jegor se zatvorio u svojoj ćeliji. Obuzele su ga tamne i mračne misli. Počeo je da kopni. Predosjećajući skorbu smrt ispovijedio se kaluđeru koji je brinuo o bolesnom Jeliseju, odnosno o njegovoj - kako se na kraju ispostavilo - kćerki jedinici Jekaterini. Ispričao je tada kaluđeru da je bio visoki carski oficir Rusije i sve ono što je uslijedilo potom...

Ubrzo nakon ispovijedanja, stari Jegor Stroganov se na onom svijetu pridružio svojoj kćerki ljubimici. Sahranjen je u porti manastira Praskvica, gdje i dan-danas stoji ploča na njegovom grobu.

Ova čudesna i potresna priča o Jegoru i njegovoj kćerki jedinici Jekaterini, kao i o njegovom kamenitom putu od same morske obale do na vrh Čelobrda, poslužila je dramskom piscu Vidi Ognjenović kao inspiracija da napiše dramu „Jegorov put“, koja je premijerno izvedena na budvanskom „Gradu teatru“.

S druge strane, mnoge ruske turiste, koji u sve većem broju borave na Budvanskoj rivijeri, zaintrigirala je neobična i nesrećna sudbina dvoje sunarodnika, oca Jegora i njegove kćerke Jekaterine. Zato oni veoma rado posjećuju manastir Praskvicu, a naročito vole da prošetaju putem koji je jednom rukom, nakon desetak godina napornog rada i ćutanja, sagradio njihov carski oficir Jegor Stroganov.

Manastirski kompleks Praskvice je veoma razućen i prostorno raspoređen na tri platoa. Najniži plato, na kome se nalazi ulazna kapija u manastirsku portu, nepravilne je osnove. Na njemu su smješteni najveći i najzanimljiviji objekti: crkva Sv. Nikole, stari manastirski konak i staro groblje. Na drugom platou, koji je nekada imao funkciju ekonomskog dvorišta manastira, danas se nalaze novi konaci, podignuti nešto prije zemljotresa 1979. godine. Treći plato, koji je - zbog neplanskog širenja groblja - dosta izgubio od svoje vrijednosti, na svom južnom dijelu nosi crkvu Sv. Trojice i tzv. „kulicu“, objekat u kome je nekada bila smještena stara manastirska škola, koja je radila više od 300 godina. Sa ovog platoa pruža se jedinstveni pogled kojim se može obuhvatiti veliki dio budvanskog primorja, od Budve do rta Skočičevojke.

Glavno obilježje manastiru Praskvica danas daje crkva Sv. Nikole, koja je sredinom XIX vijeka obnovljena na ostacima zadužbine Balše III, gospodara Zete. Ova velika manastirska crkva je prostrana jednobrodna građevina (18,5x8,5 m), sa polukružnom apsidom na istočnoj strani. Na

pročelju fasade, iznad ulaznih vrata, nalazi se osmolisna rozeta, koju nadvisuje zvonik „na preslicu“ sa tri okna. Na centralnom dijelu iznad naosa crkve uzdiže se osmougaona kupola, koju nosi konstrukcija od rebrastih svodova. Na fasadama crkve se prepoznaju gotski detalji, dok se unutar nje vide ostaci sjevernog zida stare Balšine crkve, na kome je očuvan fresko živopis, koji najvjerojatnije pripada XVI vijeku. Osim toga, enterijer Sv. Nikole ukrašava i neobarokni ikonostas (iz 1863. godine), sa divnim rezbarijama i četrdeset jednom ukomponovanom ikonom. Ovaj bogati ikonostas je rad Nikole Aspiotija, poznatog grčkog slikara sa Krfa.

Današnja mala crkva, posvećena Sv. Trojici, potiče iz XVII vijeka. Ona je vjerovatno sagrađena na mjestu prvobitne crkve porušene u zemljotresu iz 1667. godine, a koja je datirala iz vremena Vojislavljevića. Sv. Trojica je skromna jednobrodna građevina, zasvođena poluoblíčastim svodom, sa polukružnom apsidom na istočnoj strani i zvonikom „na preslicu“ sa jednim oknom iznad pročelja na zapadnoj strani. Na unutrašnjim zidovima crkve nalazi se, iako prilično oštećen, kompletan fresko-ansambl jednog od najzanimljivijih srpskih slikara druge polovine XVII vijeka - Radula.

Praskvica ima relativno bogatu manastirsku riznicu, u kojoj se čuvaju brojne dragocjenosti: dva srebrna putira sa pozlatom, srebrna petohljebnica, dva srebrna krsta, više srebrnih čaša, stari manastirski pečat izrađen od tuča, šest starih ruskih ikona i dr. U manastirskoj arhivi se nalazi zbirka starih paštrovskih isprava, kao i drugi značajni historijski dokumenti. Među knjigama, svakako, najveću dragocjenost ima jedno rukopisno Četvoroevanđelje (pisano 1600. godine), okovano u srebrnim koricama, koje je Paštovićima poklonio vladika Danilo Petrović. Najzad, vrijedan je pomena i veliki okrugli šareni sto od mermera, koji se nalazi u trpezariji manastirskog konaka. Predanje kaže da ovaj karakteristični sto potiče iz vremena Balše III.

Zahvaljujući svojoj burnoj i bogatoj historiji, zatim brojnim dragocjenim vrijednostima, podesnom položaju, blizini Sv. Stefana i Miločera, uspješno obavljenoj obnovi i revitalizaciji nakon najnovijeg zemljotresa, kao i potresnoj i čudesnoj priči o carskom ruskom oficiru Jegoru Stroganovu, njegovoj kćerki Jekaterini i Jegorovom putu, manastir Praskvica danas sve više postaje jedan od najzanimljivijih i najposjećenijih manastirskih kompleksa na čitavom Crnogorskom

primorju. To je sasvim i razumljivo, jer se - odista - radi o jedinstvenom kulturnom dragulju ne samo paštrovske, nego istovremeno i cjelokupne crnogorske historije. Uostalom, u sazdanje ovog manastira historijski su utkane skoro sve znamenite crnogorske dinastije - Vojislavljevići, Balšići i Petrovići.

Manastir Reževići se nalazi na živopisnom platou, okružen starim maslinjakom, pored same Jadranske magistrale, nedaleko od Petrovca. Ime je dobio po paštrovskom plemenu Reževići, na čijoj se teritoriji nalazi. Prema jednom predanju, ovdje su nekada postojali paganski hram i antičko groblje iz grčkog i rimskog perioda.

Za osnivanje manastira Reževići vezano je nesvakidašnje predanje iz prve polovine XIII vijeka. Naime, prolazeći ovim krajevima srpski kralj Stevan Prvovjenčani (inače, njegova treća žena bila je unuka mletačkog dužda Enrika Dandola) opio se paštrovskim vinom. Nakon što se otriježnio, odlučio je da baš na tom mjestu podigne crkvu.⁵¹ Ne ulazeći u to da li je navedeno predanje istinito ili nije, uglavnom, Stevan Prvovjenčani je 1226. godine u Reževićima sagradio crkvu posvećenu Uspenju Bogorodice. Srednjovjekovna crkva Sv. Uspenja je jednobrodna zasvođena građevina (manjih razmjera), sa polukružnom apsidom na istočnoj strani i zvonikom „na preslicu“ sa jednim oknom iznad pročelja na zapadnoj fasadi. U njoj su sačuvane freske s početka XVII vijeka i pretpostavlja se da ih je oslikao poznati umjetnik pop Strahinja iz Budimlja, koji je uradio živopise u mnogim crkvama toga vremena. Ikonostas je izgradio 1833. godine ikonopisac Aleksije Lazović iz Bjelog Polja.

Drugu crkvu u manastiru podigao je srpski car Dušan (najvjerojatnije 1351. godine), a bila je posvećena Sv. Arhiđakonu Stefanu. Nažalost, ova stara crkva je porušena početkom XIX vijeka da bi se na istom mjestu sagradio veći sakralni objekat. Dio sačuvanih fresaka razrušene crkve Sv. Stefana govori o njihovoj izuzetnoj likovnoj vrijednosti.

Crkva Sv. Trojice je najočuvanije sakralno zdanje u sastavu manastira Reževići. Gradnja ove crkve je započeta 1770. godine, a završena je 1814. Crkva je većih razmjera i građena je u vidu jednobrodne građevine u obliku krsta, sa apsidom oltara na istoku

51 O ovom predanju postoji zapis srpskog književnika Nenada Glišića na sajtu www.pravoslavje.nl/foto_manastiri_crkve/manastir_rezevici.htm, (preuzeto 8. 2. 2010.).

i desnom četvrtastom apsidom za pijevnicu. Iznad ulaznih vrata na zapadnoj fasadi nalazi se velika bijela osmokraka rozeta. Treba reći da gornja konstrukcija crkve ima elemente gotike. Gotski stilski elementi su takođe vidljivi i na četvrtastom trospratnom zvoniku (visokom 20 m), dovršenom 1839. godine. Ikonostas u ovoj crkvi je rad domaćeg slikara Marka Gregovića iz Petrovca.

Prema nekim zapisima, manastirski konak je postojao još u XVIII vijeku, a građen je u dva navrata. Mlađi, zapadni dio konaka dovršen je 1851. godine, a „svojim tremom u prizemlju, okrenutim prema crkvi, podseća na katoličke klaustre“.⁵²

Kroz dugu i turbulentnu prošlost, manastir Reževići je često stradao, naročito od Turaka (1785), Francuza (1812) i Italijana (1941), da bi 1958. godine bio obnovljen. Razorni zemljotres iz 1979. godine nije poštedio ni ovo manastirsko zdanje. Tada je posebno bio oštećen visoki crkveni zvonik, koji je morao ponovo da se prezuđuje i obnavlja. U manastirskoj riznici je, i pored brojnih pohara, pljački, paljevina i drugih stradanja, sačuvano nekoliko značajnih kulturno-istorijskih vrijednosti i dragocjenosti.

Zbog svega naprijed navedenog, manastir Reževići predstavlja sakralni spomenik od izuzetnog značaja, koji - uz valorizaciju širokog spektra ostalog kulturnog nasljeđa - može u velikoj mjeri doprinijeti afirmaciji i jačnju prepoznatljivog identiteta ove turističke destinacije.⁵³

Manastir Gradište je veoma važan sakralni spomenik kulture sa izuzetno vrijednim srednjovjekovnim fresko živopisom i ikonostasnim slikarstvom. Sagrađen je na omanjem stjenovitom uzvišenju, obronku paštrovskog gorja, iznad magistralnog puta Petrovac - Bar, na mjestu sa kojeg se pruža prelijepi pogled na veliku buljaričku plažu.

Prema predanju, koje arheološkim nalazima i istorijskim dokumentima nije potvrđeno, manastir je sagrađen 1116. godine na temeljima neke antičke građevine u čijoj blizini se nalazilo grčko i rimsko groblje. Naziv manastira je izveden iz toponima „gradina“ u značenju

52 Dr Vojislav Korać: S graditeljima kroz istoriju budvanskog područja, Monografija „Budva“, Budva, 1996, str. 78.

53 Dugogodišnji starešina manastira Reževići arhimandrit Mardarije Šišović (inače, mnogo poštovan i omiljen u budvanskom kraju), jedan je od prvih ljudi koji je prepoznao potrebu povezivanja kulturnog nasljeđa i sektora turizma. Za njega se može slobodno reći da je bio pionir u razvoju tzv. kulturnog turizma kod nas, time što je doprinio potpunijoj integraciji manastira Reževići u turističku ponudu budvanskog primorja.

Manastir Reževići

Manastir Gradište

Ikongrafška predstava sa Sv. Hristiforom (Gradište)

ostatka nekog drevnog objekta koji je ovdje vjerovatno postojao prije osnivanja manastira. U pisanim izvorima Gradište se prvi put pominje u XIV vijeku, odnosno 1305. godine u hrisovulji srpskog kralja Milutina. Tokom istorije više puta je rušen, pljačkan, paljen i obnavljan. Nekoliko puta je stradao od turskih najezdi (posebno u poznatom pohodu Mahmut-paše Bušatlije preko Paštrovića 1785. godine), a u Drugom svjetskom ratu Italijani su ga opljačkali i zapalili.

U katastrofalnom zemljotresu iz 1979. godine, manastirski kompleks Gradište je faktički razoren. Ovako teška „havarija“ pripisuje se veoma nepovoljnim geofizičkim performansama lokacije na kojoj je manastir podignut. Naime, ovaj sakralni kompleks je sagrađen na stjenovitim gromadama koje su međusobno vrlo slabo povezane. S druge strane, ispod tih krečnjačkih stijena nalazi se flišni sloj koji je dobar prenosilac seizmičkih udara. Zbog ovakve geološke strukture i nestabilnosti terena crkva Sv. Save je bukvalno porušena, svod crkve Sv. Nikole se urušio, a njeni zidovi su ispucali, dok je konak pretrpio veoma teška oštećenja. U tlu se pojavila velika pukotina u pravci sjever - jug, a stari grobovi su pomjereni i provaljeni. Jedino crkva Uspenja Bogorodice nije stradala, pošto je bila solidno obnovljena poslije petrovačkog zemljotresa iz 1967. godine.

Međutim, zahvaljujući značajnom prilivu sredstava solidarnosti iz svih republika SFRJ i izvanrednoj organizaciji posla na otklanjanju teških posljedica od razornog zemljotresa, čitav manastirski kompleks Gradište je konstruktivno saniran, restauriran i revitalizovan na tako kvalitetan, seriozan i odgovoran način koji zaslužuje svaku pohvalu i priznanje. To, međutim, nije bio slučaj samo sa ovim znamenitim manastirskom, nego i sa svim ostalim objektima koji su obnavljani u periodu do 1989. godine.

Prema današnjem stanju, Gradište je slično ostalim manastirskim građevinama na području budvanskog primorja. Kao što je već pomenuto, manastir čine tri crkve, zgrada za konak i groblje. Sačuvan je i dio odbrambenog zida sa puškarnicama kojim je u prošlosti manastir bio opasan i zaštićen.

Crkva Sv. Nikole je nesporno najznačajniji sakralni manastirski objekat. Ova crkva je jednobrodna zasvođena građevina, pravougaonog oblika, završena polukružnom apsidom. Pročelje crkve nadvisuje zvonik „na preslicu“ sa tri okna. Sagrađena je u doba crnogorskog

vladike Ruvima I. Zidovi su joj iznutra dekorisani freskama, koje je 1620. godine oslikao poznati živopisac pop Strahinja iz Budimlja. Svakako, među najljepše i najinteresantnije freske se ubraja lik Jovana Damaskina (sirijski monah i veliki teološki pisac vizantijske provenijencije) sa čalmom oko glave. Raskošnu ikonostasnu pregradu sa lijepo ukrašenim rezbarijama, na kojoj se čuvaju vrijedni primjeri ikonostasnog slikarstva, radio je zograf Vasilije Rafailović (1795. godine) iz Risna, jedan od niza ikonopisaca iz čuvene bokokotorske slikarske porodice Dimitrijević-Rafailović. Na oltarskoj pregradi nailazimo na veoma rijetko ikonografsko rješenje svetiteljskog lika Sv. Hristifora (hrišćanski svetac i veliki čudotvirac iz III vijeka), sa životinjskom, odnosno pseće-magarećom glavom. U narodu je ova ikona poznata pod nazivom „Sv. Magarac“.

Svetitelj sa pseće-magarećom glavom

Manastir Gradište - Svetitelj, a glava mu pseće-magareća! Odista, ovo nije neozbiljna šala nekog nepopravljivog ateiste, već tako nešto postoji na prestonoj ikoni sa predstavom Deizisa (ikonografski motiv koji prikazuje Isusa Hrista sa Bogorodicom i Sv. Jovanom Krstiteľjem) u crkvi Sv. Nikole. U donjem dijelu ove ikonografske kompozicije predstavljeni su likovi šest stojećih figura svetitelja, među kojima je lik Sv. Hristifora sa pseće-magarećom glavom.

Treba reći da su ovakve ikonografske predstave u crkvenom slikarstvu veoma rijetke. U sakralnom slikarstvu Zapada gotovo ih i nema, dok su u naše krajeve najvjerovatnije dospjele preko veze sa Atosom i Svetom Gorom, odnosno sa manastirima Hilandarom, u čijoj se kapeli nalazi slična predstava ovog svetitelja.

Postoji više legendi koje objašnjavaju zašto je u ikonografiji oslikavan (doduše, veoma rijetko) lik velikog čudotvorca Sv. Hristifora sa pseće-magarećom glavom. Najpoznatija od njih govori da je on kao mladić bio neobične ljepote. Kao istinskom vjerniku ljepota je počela da mu smeta. Posebno se nije mogao odbraniti od zgodnih i nasrtljivih djevojaka. Zato je zamolio Boga da mu naruži lice. Gospod mu je uslišio molbu i tako je njegovo lice dobilo pseće-magareći izgled.

Ikonografska predstava Sv. Hristifora u Gradištu je jedinstvena na ovim našim prostorima i o njoj se veoma malo zna. Svako ko je

prvi put vidi na manastirskom ikonostasu biva više nego iznenađen i zapanjen. Međutim, kada se posjetilac malo pribere, slatko se nasmije ovakvom ikonografskom rješenju. Kada još čuje za legendu kako je lijepi Hristifor tražio da ga Bog naruži životinjskom glavom da bi se nekako odbranio od lijepih žena, sjetno zažali nad sudbinom ovog poznatog hrišćanskog svetitelja.⁵⁴

Postoji još jedna zanimljivost u vezi ikonostasa iz crkve Sv. Nikole. Naime, samo tri dana prije zemljotresa od 15. aprila 1979. godine, ova ikonostasna pregrada - na kojoj se nalazi i predstava Sv. Hristifora sa pseće-magarećom glavom - odnijeta je na konzervaciju. Da se to nije desilo, crkveni svod, koji se u potresu posve obrušio, uništio bi izuzetno dragocjeni ikonostas u buljaričkom manastiru Gradište.

Crkva Sv. Save podignuta je u XIX vijeku na mjestu stare crkve koja se pominje 1500. godine. Sagrađena je kao jednobrodna zasvođena građevina, sa polukružnom apsidom na istoku. Poput crkava Sv. Trojice u Budvi i Sv. Gospođe u Podostrogu, tako je i ova crkva u manastiru Gradište zidana u redovima dobro tesanog bijelog i crvenog kamena. U odnosu na dvije navedene crkve, crkvi Sv. Save jedino nedostaje kupola. Ima zvonik „na preslicu“ sa tri okna, a unutrašnji zidovi crkve nijesu dekorisani. Iz 1864. godine potiče ikonostas koji je za crkvu uradio poznati grčki ikonopisac Nikola Aspioti sa Krfa.

Treća crkva Uspenja Bogorodice nalazi se na jednom manjem uzvišenju izvan manastirskog kruga. To je omanja jednobrodna zasvođena crkvica, koja ima zvonik „na preslicu“ sa jednim oknom i završava se sa polukružnom apsidom na istoku. Njenu glavnu vrijednost čine freske, koje je - takođe - radio pop Strahinja iz Budimlja (1620. godine).

Manastirskom kompleksu Gradište pripada i velika građevina konaka, čiji prizemni dio služi za ekonomske svrhe, a prostorije na spratu za stanovanje monaške zajednice.

⁵⁴ Iako možda nije pravi primjer za upoređenje, treba reći da je pjesnik i vladika crnogorski, lijepi, mladi i stasiti Petar II, u jednoj sličnoj situaciji u Perastu postupio sasvim drugačije. Da je slijedio ponašanje Sv. Hristifora danas bi bili uskraćeni za jednu od najljepših ljubavnih pjesama koja je napisana na nekom od jezika južnoslovenskih naroda, tj. za poznatu Njegoševu pjesmu „Noć skuplja vijeka“ (... Dok evo ti divne vile lakim krokom đe mi leti - zavid'te mi, svi besmrtni, na trenutak ovaj sveti...).

S obzirom na to da je manastir Gradište, sa najvrednijim freskama na Crnogorskom primorju i veoma zanimljivim ikonografskim predstavama, pravi sakralni dragulj Budvanske rivijere, on treba da se - u još većoj mjeri - nađe u samoj žiži interesovanja turista koji ovdje borave.

Manastir Vojnići nalazi se u blizini sela Kuljače i pri samom je kraju obnove. Kao što smo već istakli, ovaj sakralni kompleks ne uživa status zaštićenog spomenika kulture. Budući da će Republički zavod za zaštitu spomenika kulture iz Cetinja, poslije usvajanja novog Zakona o kulturnim dobrima, pristupiti inoviranju registra zaštićenih spomenika kulture, najvjerovatnije da će se i manastir Vojnići staviti pod zaštitu države.

Treba reći da prošlost manastira Vojnići još uvijek nije dovoljno istražena i proučena. Predanje ne govori o vremenu postanka manastira, koliko o priči da okolno stanovništvo predstavlja potomstvo dva momka koji su čuvali manastirsku stoku (XV vijek). Prema nekim pretpostavkama stariji je od obližnjeg manastira Duljevo, koji potiče iz XIV vijeka. Manastirski kompleks čine dvije crkve i konak. Crkva Sv. Dimitrija („Sv. Mitar“), koja je živopisana u XVII vijeku, bila je - iako očuvana - prilično ruinirana, tako da je nedavno, donacijom mještana, restaurirana. Druga crkva Sv. Nikole, sa konakom, do skoro je bila u ruševinama, ali je i ona u međuvremenu obnovljena. Interesantno je napomenuti da se ova crkva, poput ostalih sakralnih objekata budvanskog kraja, ne završava sa polukružnom apsidom na istoku. Radovi na obnovi manastirskog konaka su u poodmakloj fazi, tako da će čitav manastirski kompleks uskoro biti restauriran i revitalizovan.

Uz ostale brojne i raznovrsne spomenike kulture, osam budvanskih manastira, kao najljepša i najotmenija zdanja naših starih neimara i slikara, treba da postanu okosnica za razvoj kulturnog turizma, odnosno mamac za privlačenje turista zahtjevnijih specifičnih interesa, najčešće i većih platežnih mogućnosti.

Ostali sakralni objekti. Govoreći o sakralnoj arhitekturi budvanskog kraja neophodno je, pored onog što se očuvalo u starim gradskim jezgri i manstirskim kompleksima, pomenuti i mnogobrojne crkve, koje su rasprostranjene na cijeloj teritoriji opštine Budva. Gotovo da ne postoji veće selo na budvanskom području

koje nema svoju crkvu. Sve one su odreda neizbježan dio lokalnog panoramskog kolorita.

„Neke od njih se neposredno nastavljaju na srednjovekovnu tradiciju, kao što su crkvice u naselju Sv. Stefana. U drugima se, sve do novijeg vremena, ponavlja slična zamisao prostora i konstrukcije, a to je jednobrodan naos, zasvođen poluoblíčastim svodom, završen polukružnom apsidom, zvonik na preslicu s jednim ili tri otvora, iznad zapadnog zida. Uglavnom su bez stilskih obeležja. Novije, iz XIX veka, ili prvih decenija XX veka, otkrivaju vreme nastanka ponekim zanatskim detaljem“.⁵⁵

Manje-više, sve te crkve su prilično stradale u rušilačkom bijesu prirode iz 1979. godine. One su danas faktički skoro sve obnovljene, tako da ponovo predstavljaju skladna graditeljska umijeća u svojim sredinama.

Mnoge od tih crkava zaslužuju da se pomenu, a neke od njih imaju i status zaštićenog kulturnog dobra. Međutim, u zastupanoj monografiji jedino bismo se osvrnuli na **crkvu Sv. Petke**, koja se nalazi u Budvanskom polju, iznad postojeće gradske zaobilaznice. Ovu crkvu brojni autori tretiraju kao manastir Podmaine. Iako je nedaleko od Sv. Petke nekada postojao stari manastir sa crkvom Sv. Marka (po crkvi se i manastir tako nazivao), koji je zapaljen u Bokeljskom ustanku 1869. godine i od tada je faktički prestao biti manastirom, današnju crkvu Sv. Petke ne treba smatrati kao manastir Podmaine. Jer, u istorijskim dokumentima i drugim pisanim izvorima, kao što je poznato, manastir Podostrog se negdje do kraja XIX vijeka nazivao manastirom Podmaine. Štaviše, pod tim imenom i dalje ga vodi Mitropolija Crnogorsko-primorska. Zbog svih tih razloga, Sv. Petka je, nedvosmisleno, samo sakralni objekat.

Crkva je osrednje veličine i jednostavne arhitekture. Na istočnoj strani završava se polukružnom apsidom, dok pročelje crkve na zapadnoj fasadi nadvisuje zvonik „na preslicu“ sa tri okna.

Nema podataka o tome kada je podignuta crkva Sv. Petke. Jedino je poznato da je 1747. godine bokokotorski slikar Rafail Dimitrijević, rodom iz Risna, živopisao unutrašnjost crkve. Ikonostas je radio poznati grčki slikar-ikonopisac Nikola Aspioti sa Krfa. U crkvenoj riznici se čuvaju veoma dragocjene kulturno-istorijske vrijednosti.

⁵⁵ Dr Vojislav Korać: S graditeljima kroz istoriju budvanskog područja, Monografija „Budva“, Budva, 1996, str. 78.

Treba reći da je ova crkva bila zborna mjesto svih Maina, koji su tu vijećali i donosili odluke od interesa za čitavo pleme, vršili umire između zavađenih porodica i bratstava, a o Đurđevom danu održavali narodne svečanosti i razna tradicionalna takmičenja i nadmetanja.

Fortifikacioni objekti. Među spomenicima graditeljstva na području budvanske opštine susrijećemo i brojne fortifikacione objekte, koji su nekada imali vojni i odbrambeni značaj, a danas su izgubili svoju primarnu zaštitnu funkciju. Fortifikaciona arhitektura je ovdje predstavljena tvrđavama (Citadela, Kosmač, Mogren i Đurđevac), odbrambenim zidinama (bedemi stare Budve i dr.) i kulama (kula Boškovića, Srzentića kula, Arapova kula i dr.).

Starogradski bedemi sa kulama i tvrđavom Citadelom, uspješno, stručno i kvalitetno obnovljeni poslije razornog zemljotresa iz 1979. godine, međusobno su povezani u jedinstvenu organsku cjelinu, i predstavljaju značajan spomenik kulture. To je, ujedno, najstarija i vrlo dobro sačuvana arhitektonska cjelina ove vrste na južnom Jadranu.

Prema izvršenim analizama i arheološkim praćenjem radova na konstruktivnoj sanaciji gradskih zidina, bliže je određena njihova starost. Tako su u temeljima bedema otkriveni ostaci zidova iz rimskog i helenističkog perioda. Dio bedema prema zapadu i sjeveru nije mlađi od IX do X vijeka, a vrlo je moguće da njegova donja zona pripada kasnoj antici. Sačuvani djelovi zidina prema jugu, zajedno sa jednim dijelom koji pripada Citadeli, srednjovjekovnog su porijekla, ali ne kasnije od XII do XIII vijeka. Dio bedema prema istoku je najmlađi, ali sigurno je stariji od 1625. godine kada se u ovom obliku javlja na jednom mletačkom crtežu.

U velikom zemljotresu iz 1667. godine, gradske zidine su znatno oštećene i porušene. Novi bedem je, uglavnom, obnovljen i podignut na temeljima starih zidina.

Pored osnovne odbrambene funkcije, bedemi koji opasuju staro urbano jezgro Budve, istovremeno su štitili grad od razornog djelovanja mora i snažnih vjetrova.

Ukupna dužina gradskih zidina, uključujući i onaj njihov dio oko Citadele, iznosi oko 830 metara. Ovako impozantni bedemi, sa svojim kapijama, kulama i snažnim bastionima, koji im daju veoma slikoviti i monumentalni izgled, prava su atrakcija za brojne turiste.

Na najuzvišenijem mjestu u staroj Budvi, na jugu prema moru, sagrađena je **tvrđava Citadela**. Ona povezuje krajeve gradskih zidina i tako zatvara okvire Starog grada. Ovaj fortifikacioni objekat se prvi put pominje 1425. godine, kada je u njemu živio zetski mitropolit, nakon napuštanja Prevlake. Pored srednjovjekovne kule koja se uzdiže na Citadeli, vidljiva je osnova crkve Sv. Marije, koju su Austrijanci porušili 1836. godine prilikom rekonstrukcije i dogradnje tvrđave. Po ovoj crkvi je cijelo utvrđenje (kaštel) nosilo naziv Kaštel Sv. Marije. Treba reći da je prvobitni sklop budvanske tvrđave osjetno poremetila austrougarska vojna uprava, koja je na sjevernoj strani Citadele izgradila vojničku kasarnu, sa oštrim i prevelikim volumenom, nalik pograničnim utvrđenjima prema Crnoj Gori.

Poslije zemljotresa iz 1979. godine, tokom procesa obnove, na Citadeli je obezbijeđen izvanredni ambijentalni scenski prostor na otvorenom, namjenski opredijeljen za izvođenje pozorišnih i drugih kulturnih priredbi. Sve dok gradska tvrđava nije privatizovana, ovaj prostor je služio za realizaciju pozorišnog programa „Grada teatra“.

Tvrđava Kosmač se nalazi na istoimenom uzvišenju iznad sela Brajići, na nadmorskoj visini od oko 800 metara. Sagrađili su je Austrijanci u periodu od 1841. do 1850. godine na graničnoj liniji prema Crnoj Gori.

Lokacija izabrana za izgradnju ovog pograničnog utvrđenja, zajedno sa samom tvrđavom, vrlo je impresivna i dominira nad Budvanskom rivijerom. Stoga je tvrđava Kosmač neizostavni dio veoma atraktivne pejzažne slike budvanskog podneblja.

To je tipičan primjer austrougarske arhitekture pograničnih utvrđenja tog vremena na prostoru jugoistočne jadranske obale. Očigledno, konstruktivne tehnike građenja su bile na visokom nivou i mogu se smatrati značajnim dostignućem vojne arhitekture iz sredine XIX vijeka. Interesantno je napomenuti da je Kosmač 1875. godine posjetio i sam austrijski car Franjo Josip, koji se tom prilikom ovdje sreo i razgovarao sa crnogorskim knjazom Nikolom Petrovićem.

Druge tvrđave iz ove grupe su vjerovatno od većeg arhitektonskog i istorijskog značaja. Međutim, pristupačnost i mjesto na kojem je Kosmač sagrađen, ovu tvrđavu iz austrijskog doba čini atraktivnom i velikim potencijalom za uključivanje u turističku ponudu

Budve. U cilju boljeg turističkog valorizovanja ovog zanimljivog fortifikacionog objekta planira se izgradnja žičare od Bečića do Kosmača, za koju su urađeni potrebni projekti.

Ostaci srednjovjekovne **tvrđave Đurđevac**, koju su sagradili Crnojevići (najvjerovatnije Stefanica Crnojević), nalaze se na istoimenom brdu (nadmorska visina 848 metara) iznad sela Pobora, nedaleko od manastira Stanjevići. Kao tvrđava Đurđevac se prvi put pominje u ugovoru o miru, koji su 1426. godine u Vučitrnu zaključili srpski despot Đurađ Branković i Mletačka Republika. Tim ugovorom srpski despot se obavezuje da će „uništiti tvrđavu zvanu Đurđevac, [...] i to na takav način da se od sada pa na dalje u spomenutoj tvrđavi neće moći stanovati niti je više obnoviti“.⁵⁶

Danas se na brdu Đurđevac, koje zauzima dominantan položaj prema primorju, nalaze razvaline nekadašnjeg utvrđenja Crnojevića. Vizuelno se mogu samo nazreti i grubo ocrtati temelji tvrđave koja je potpuno srušena. Približne dimenzije prvobitnog fortifikacionog objekta su oko 30x20 metara. Isto tako, mogu se zapaziti i temelji ranije odbrambene kule koja je činila cjelinu sa ostalim objektima. Sa južne strane, uz nekadašnju tvrđavu, uočavaju se konture polurazrušene crkvice Sv. Đurđa (Sv. Georgija). „Monumentalnim načinom gradnje, dobrim zidanjem i skladnim razmjerama, ona se, iako mala, predstavlja kao jedan od najljepših spomenika graditeljstva Zete u prvom razdoblju umjetnosti Crnojevića.“⁵⁷

S obzirom na to da lokalitet na kome se nalaze ruševine ovog značajnog srednjovjekovnog utvrđenja uživa status zaštićenog spomenika kulture, a imajući u vidu u kakvom se zapuštenom i žalosnom stanju nalazi (zaobilaze ga čak i lovci), krajnje je vrijeme da nadležne institucije i država Crna Gora osmisle najbolji način kako da se postojećoj razvalini i gomili rasutog kamenja vrati i udahne život. Za početak bilo bi dovoljno da se makar obnovi razrušena crkvice, čije su dimenzije oko 5,5x3,5 metara. Time bi se djelimično odužili jednoj poznatoj i zaslužnoj crnogorskoj dinastiji kakvi su Crnojevići po mnogo čemu bili. S druge strane, Đurđevac bi se na taj način našao na turističkoj karti kao zanimljivo odredište koje turisti i drugi izletnici treba da posjete, i uživaju u veličanstvenom pogledu na veliki dio

56 Miroslav Luketić: Kazivanja o prošlosti, Budva, 1988, str. 5.

57 Istorija Crne Gore, knjiga 2, tom 2, Titograd, 1970, str. 482.

očaravajućeg budvanskog primorja koji se pruža sa ovog utvrđenja.

Tvrđava Mogren se nalazi iznad plaže Mogren, na obronku brda Spas. Nju su podigli Austrijanci 1860. godine, da bi zaštitili prilaz Budvi sa zapadne strane. Iako je omiljeno mjesto posjetioca, jer se sa nje pruža veoma lijepi vidik, ona je danas zapuštena i najvećim dijelom je u ruševinama.

Treba reći da je i ova tvrđava, poput Citadele, starogradskih zidina, Kosmača, Kastia, budvanske nekropole, antičkih mozaika i brojnih drugih kulturnih dobara, dio raznovrsnog spektra kulturnih različitosti na budvanskom području, koje treba da čine okosnicu brenda ove destinacije. Budvansko primorje, dakle, u svojoj neprocjenjivoj kulturnoj riznici baštini zaostavštinu velikih civilizacija i imperija, a naročito grčke, rimske, vizantijske, slovenske, mletačke i habsburške, što samo po sebi predstavlja značajan turistički potencijal. U tom kontekstu trebalo bi osmisliti bolju turističku valorizaciju ovog kulturnog i graditeljskog nasljeđa, koje upravo treba da doprinese naglašenijoj promociji našeg turizma, posebno na nama strateški važnom zapadnoevropskom tržištu.

Od ostalih fortifikacionih objekata na području opštine Budva zaslužuje da se pomene **kula Boškovića** u Buljarici. Nalazi se na jednoj padini, oko 200 metara ispod Jadranske magistrale. Ona je dobila ime po bratstvu Boškovića, koje je tu živjelo i kome je pripadala (od ovog bratstva nema, nažalost, više živih potomaka). To je malo poznati i skoro zaboravljeni istorijski spomenik. Sagrađena je na mjestu gdje je u prošlosti prolazila granica između Mletačke Republike, Turske i Crne Gore.

Prema predanju - Ruđer Bošković je porijeklom iz Buljarice

U paštrovskom kraju postoji dosta rašireno mišljenje da slavni dubrovački matematičar, astronom, fizičar, filozof i pjesnik Ruđer Bošković (1711-1787) potiče od bratstva Boškovića iz Buljarice. Štaviše, i pojedini naučnici i pisani izvori iz XIX i s početka XX vijeka dosta uvjerljivo potvrđuju tako nešto, među kojima su crnogorski kalendar „Grlica“ (1838), protojerej Georgije Nikolajević iz Dubrovnika (1849), poznati istraživač bokeljskih starina Mladen Crnogorčević (1895), pop Sava Nakićenović u svojoj antropogeografskoj studiji „Boka“ (1913) i dr. Postoje i strane publikacije koje dovode u vezu Ruđera Boškovića i kulu Boškovića u Buljarici.

Narodno predanje kaže da su Boškovići iz Buljarice u srodstvu sa Boškovićima iz Bjelopavlića. Bježeći od Turaka, tri brata Boškovića iz doline Bijeloga Pavla su se, u davna vremena, nastanili u Buljarici. Kao sinovi dukađinskog vojvode Leke, sa sobom su donijeli i Lekin zakonik, koji je kasnije završio u Dubrovniku.

Ovo predanje dalje govori da je kula Boškovića, koja je zapamtila mnoge krvave bitke sa Turcima, u XVIII vijeku pripadala braći Boškovića. Jedan od braće bio je navodno čuveni Dubrovčanin Ruđer Bošković, koji je - kako je zapisao naprijed navedeni protojerej Georgije Nikolajević iz Dubrovnika u *Srpsko - dalmatinskom magazinu* za 1849. godinu (izlazio je u Zadru) - iz kule Boškovića „često puta a najviše 1750. u nebo gledao i potrebne mjere uzimao“.

U turbulentnoj istoriji Paštrovića kula Boškovića je često bila poprište krvavih borbi sa Turcima. Za vrijeme morejskog rata 1685. godine iz kule je odbijen napad turske vojske koju je predvodio skadarski sandžak-beg Sulejman-aga Mali. On je u toj borbi i ranjen. Još krvavija borba oko kule Boškovića odigrala se ravno sto godina kasnije, tj. 1785. godine u poznatom pohodu Mahmut-paše Bušatlije preko Paštrovića. U tom boju poginulo je, čak, dvadeset sedam turskih napadača, dok su od branilaca kule poginula svega dvojica. Poslije dolaska Austrije, ova kula gubi raniji značaj i karakter graničnog utvrđenja.

Kula je danas zarasla u šikaru i žbunje, tako da joj je veoma teško prići. Još uvijek je relativno dobro očuvana, iako je zapaljena u pohodu Mahmut-paše Bušatlije. Od tada nije obnavljana. Kod inoviranja i dopune registra zaštićenih kulturnih dobara Crne Gore bilo bi uputno i opravdano da se i kula Boškovića, kao svojevrsni istorijski spomenik i simbol otpora stranim osvajačima, nađe pod zaštitom zakona.

Sva naprijed pomenuta kulturna dobra, ali i ona ovdje nepomenuta, predstavljaju izuzetne drage kamene u bogatom i raznovrsnom mozaiku kulturne i graditeljske baštine budvanske opštine. S druge strane, taj kulturni mozaik ima gotovo neprocjenjivi

značaj za očuvanje kulturnog identiteta i viševjekovnog civilizacijskog kontinuiteta na našem primorju, kao bitne pretpostavke za iznalaženje i uspostavljanje optimalnog scenarija daljeg razmaha i poleta hotelsko-turističke privrede na budvanskom području.

Zapravo, višemilenijumski civilizacijski razvitak i naslagani kulturni slojevi, prožeti brojnim autohtonim legendama i pričama, jesu ono što Budvansku rivijeru može učiniti prepoznatljivijom i drugačijom od drugih destinacija na cijeloj obali Jadrana.

Ovako bogato kulturno-istorijsko nasljeđe nije zbog ljudske nebrige, nedovoljne revitalizacije, istraženosti i prezentacije, u dovoljnoj mjeri i na adekvatni način uključeno u turističku ponudu Budve, Bečića, Svetog Stefana i Petrovca. Stoga je u budućem periodu neophodno uspostaviti znatno čvršću spregu i viši stepen komplementarnosti na relaciji kulturna baština - turizam, a sve u cilju ostvarivanja što većih ekonomskih učinaka od održivog turističkog razvoja.

2.

Razvoj turističke ponude i turističkog prometa na Budvanskoj rivijeri

2.1. TURIZAM BUDVE - OD MITA DO STVARNOSTI

Sama legenda o utemeljenju grada Budve koja se vezuje za dolazak „u kočijama sa upregnutim junicama“;⁵⁸ ili volovima (prema nekim drugim pisanim antičkim izvorima),⁵⁹ tebanskog kralja Kadma i njegove žene Harmonije u ove tada ilirske krajeve gdje su osnovali Budvu, na neki način predstavlja svojevrsno mitsko predskazanje savremenog snažnog vala imponantnog turističkog razvoja na Budvanskoj rivijeri. Naime, kao što su u davna herojska vremena Kadmo i Harmonija iz Tebe doputovali na naše primorje (to se dogodilo negdje u XV vijeku stare ere) i tu osnovali novo naselje, tako se - mnogo vjekova kasnije - na daleko čuvene, suncem i morem okupane, budvanske pješčane plaže svake godine sliva rijeka turista iz svih krajeva Evrope.

Kadmovim dolaskom i mitološkim utemeljenjem grada Budve desila se simbolična anticipacija sadašnjih brojnih turističkih putovanja, dolazaka i boravaka turista u našim hotelskim i drugim receptivnim kapacitetima. U tom dugom istorijskom hodu Budve, ogleda se prožimanje i ispreplitanost njenog drevnog i mitskog, današnjeg stvarnog i budućeg još prosperitetnijeg turističkog razvoja.

⁵⁸ Rober Grevs: Grčki mitovi, Beograd, 2002, str. 161.

⁵⁹ Grčki pisac Pseudo-Skimnos u I vijeku stare ere govori o dolasku Kadma i Harmonije u Budvu u zaprezi koju su vukli volovi (Istorija Crne Gore, knjiga prva, Titograd, 1967, str. 68).

Kadmo i Harmonija - mitski osnivači Budve (XV vijek stare ere)

Priča o Kadmu, sinu feničanskog kralja Agenora i kraljice Telefase, i nastanku Budve, oslonjena je na mitološku matricu koja je - faktički - konstituisala Evropu. Naime, u grčkom mitu Evropa je jedina Kadmove sestra, koju je - prerusivši se u snježno bijelog bika - oteo Zevs pošto se prethodno zaljubio u nju. Po nalogu oca Agenora, Kadmo je sa braćom krenuo u potragu za sestrom Evropom, bez koje nijesu smjeli da se vrate. Ne znajući kuda se bijeli bik uputio, svaki od braće je pošao različitim putem. Kadmo je, zaplovivši u pravcu ostrva Rodos, dugo lutao i bezuspješno tražio sestru jer ju je Zevs dobro sakrio. Pošto je izgubio svaku nadu da će pronaći Evropu, a bojeći se da se bez nje vrati kući, odlučuje da ostane u tuđini, gdje osniva veliki grad Tebu u Beotiji (ova oblast se nalazi sjeverozapadno od Atine). Bogovi sa Olimpa podarili su mu za ženu lijepu plavokosu Harmoniju, kćerku boga Areja i boginje Afrodite. Na svadbu su im došli svi bogovi Olimpa, koji su bogato nagradili mladence. Od tada je Kadmo postao jedan od najmoćnijih i najbogatijih grčkih kraljeva.

U starosti, izmučen velikim nesrećama izazvanim kaznama bogova zbog ubijanja zmaja, Kadmo sa Harmonijom napušta Tebu i dolazi u Iliriju, među Enhelejce (ovo ilirsko pleme je naseljavalo prostor od Boke Kotorske do Drača u Albaniji). Tom prilikom, Kadmo je u ilirskoj zemlji osnovao grad Butoe (današnju Budvu),⁶⁰ i zadobio kraljevstvo Ilirije. Nakon njegove i Harmonijine smrti, njihova tijela su sahranjena negdje na ovim prostorima.

Odgovor na pitanje gdje se tačno nalazi Kadmove i Harmonijina grobna humka teško je još uvijek dati. O tome ima nekih naznaka kod Apolonija Rodskog iz III vijeka stare ere. U svom epu „Argonautika“, on pominje naseljavanje nekih Kolhiđana „na Ilirskoj rijeci, crnoj i dubokoj, gdje je grob Harmonijin i Kadmov“, u oblasti Enhelejaca. Autor ove monografije pretpostavlja da bi Ilirska rijeka mogla - po svoj prilici - biti rijeka Bojana, koja je na potezu od Bokokotorskog zaliva do Drača jedina prava riječna pritoka Jadranskog mora.⁶¹ To potkrepljuje i podatak koji navodi rimski pisac

60 Robert Grevs: Grčki mitovi, Beograd, 2002, str. 162.

61 Akademik dr Dragoslav Srejović smatra da duboka i crna Ilirska rijeka može biti samo Bokokotorski zaliv, odnosno Rizonska (Risanska) rijeka, kako su ovaj zaliv dobrim dijelom nazivali antički pisci (bliže vidjeti njegov rad: Drevna Budva u mitu i istoriji, Monografija „Budva“, Budva, 1996, str. 24).

Gaj Plinije Stariji (I v. n. e.), da se Olcinium, današnji Ulcinj, ranije nazivao Colchinium pošto su ga osnovali Kolhiđani. Dakle, grob Kadma i Harmonije mogao bi se nalaziti negdje u dolini rijeke Bojane.

Međutim, postoji i druga verzija ove legende, tj. da su Kadmo i Harmonija, razočarani time što je Dionizije, njihov sestrić, zauzeo Tebu, otplovili prema ilirskoj obali gdje su srećno živjeli na „Ostrvima Blaženih“. Na jednom od tih ostrva oni su i sahranjeni. Predanje dalje kaže da iznad Kadmove i Harmonijine humke lebde njihovi likovi u obliku kamenih zmija. Imajući u vidu da su Kadmo i Harmonija osnovali Budvu (koja se tada nalazila na ostrvcu - kamenitoj hridi, čiji lokalitet danas zahvata tvrđava Citadela i prostor do iza crkava), najlogičnije bi bilo da su „Ostrva Blaženih“ samo mitski naziv za ostrvo Sveti Nikola i prvobitni školj na kome ja Kadmo osnovao drevnu Budvu.

S druge strane, antički geograf iz IV vijeka stare ere - Pseudo-Skilaks, dajući detaljan opis jadranske obale, pominje i stijene Kadma i Harmonije koje mogu da simbolizuju njihove grobne humke, ali bez određenja bliže mikrolokacije.

I prva i druga priča (kao i mišljenje akademika Srejovića da je Ilirska rijeka zapravo Bokokotorski zaliv) o mogućoj bližoj lokaciji Kadmove i Harmonijine humke ipak su samo pretpostavke, koje se za sada ne mogu potkrijepiti nekim konkretnijim materijalnim dokazima i nalazima.

Zato jedan od novih motiva za turističko putovanje (među onih 10.000 već evidentiranih), u XXI vijeku može da bude inspirisan motom „Tragamo za Kadmovim i Harmonijim grobom u zemlji Iliriji“.

Jer, oni, kojima su na svadbi bila sva božanstva sa Olimpa, zaslužuju da im se u jednoj novopokrenutoj promotivnoj akciji pokuša otkriti lokacija na kojoj počivaju njihovi zemni ostaci. Tragajući za svetim mjestom, turisti bi mogli da ostvare neposrednu mitsku vezu sa najstarijim, herojskim dobom drevne Helade.

Iako Kadmu nije pošlo za rukom da pronađe jedinu sestru Evropu koju je oteo i sakrio Zevs, u sadašnje vrijeme Budva, čiji je osnivač upravo Kadmo, svojim čudesnim prirodnim ljepotama osvaja, dočekuje i očarava brojne turiste sa cijelog evropskog kontinenta. Ono što u poznatom grčkom mitu nije uspjelo Kadmu, nekoliko milenijuma

kasnije uspjeva gradu koji je on utemeljio, jer Budva upravo pronalazi Evropu danas identifikujući se sa kontinentom koji naziv duguje otetoj Kadmoj sestri. I tu se, u dugoj i burnoj istoriji Budve, zatvara krug njenog antičkog i mitskog, s jedne, i stvarnog i savremenog, s druge strane.

Međutim, ovo štivo o genezi turizma na Budvanskoj rivijeri tek počinje, a priča o Kadmu i nastanku Budve poslužila je, u svemu tome, samo kao metafora i polazna ideja vodilja u „sazdanju“ zastupane turističke monografije.

2.2. GLOBALNA PERIODIZACIJA TURISTIČKOG RAZVOJA

Globalna periodizacija razvoja turizma neke regije je relevantna radi sagledavanja svih bitnih razdoblja i karakterističnih ciklusa unutar njih, prepoznatljivih po sličnim ili zajedničkim pokazateljima, trendovima i drugim značajnim odrednicama u istorijskom hodu naprijed turističke privrede. Kao što je u uvodnom dijelu istaknuto, turizam na Budvanskoj rivijeri nije samo fenomen XX, odnosno XXI vijeka, već se njegovi pojavni oblici i obrisi, doduše, u rudimentarnoj formi javljaju još u starom i srednjem vijeku. Imajući to u vidu, u razvitku budvanskog turizma se mogu izdvojiti uglavnom četiri markantna perioda, i to:

1. period do početka Prvog svjetskog rata („od Kadma“ do 1914);
2. period između dva svjetska rata (1918-1941);
3. period nakon Drugog svjetskog rata koji pripada XX vijeku (1945-2000) i
4. period koji se odnosi na početne godine XXI vijeka (2001-2009).

Zbog poznate globalne društveno-ekonomske nerazvijenosti i zaostalosti, u periodu do početka Prvog svjetskog rata o turizmu na ovom prostoru, kao nekoj iole značajnoj i prepoznatljivoj pojavi, ne može se govoriti. Razvoj turizma na Budvanskoj rivijeri u drugom navedenom periodu (1918-1941) imao je - takođe - veoma simboličan karakter. Taj period karakterišu, iako u svojoj biti prilično skromni, ipak

neki pozitivni pomoci koji su značili pomjeranje budvanskog turizma sa nulte pozicije.

Međutim, u trećem periodu, nakon završetka Drugog svjetskog rata, a naročito od sredine šezdesetih godina XX vijeka, turizam, hotelijerstvo i ugostiteljstvo na području opštine Budva predstavljali su osnovnu privrednu djelatnost, koja je u formiranju društvenog proizvoda ove sredine u tzv. „boljim“ turističkim godinama učestvovala i do 70%. U tom razdoblju, turizam je - oslanjajući se na naprijed opisane raskošne prirodne i antropogene vrijednosti i izvršena opsežna investiciona ulaganja u razvoj receptivnih kapaciteta, komunikacijskih i drugih infrastrukturnih objekata - na Budvanskoj rivijeri doživio snažnu ekspanziju i munjeviti razvoj, tako da je ona od tradicionalno emigracionog postala izrazito imigraciono područje. „Ovdje se turizam afirmisao kao najprosperitetniji faktor ekonomskog, socijalnog i kulturnog razvoja, te kao siguran izvor za povećanje individualnog i društvenog standarda i podizanja kvaliteta života na viši nivo.“⁶²

Razdoblje poslije Drugog svjetskog rata koje pripada XX vijeku, u razvojnom pogledu (tj. sa stanovišta razvoja turističke ponude i ostvarene dinamike turističkog prometa), može se podijeliti na - uglavnom - četiri karakteristična perioda, i to:

- period od oslobođenja do 1962. godine;
- period od 1963. do 1978. godine;
- period od 1979. do 1990. godine i
- period od 1991. do 2000. godine.

Devetogodišnji period od 2001. do 2009. godine, iako vremenski prilično kratak, izdvojili smo u posebno razdoblje razvoja budvanskog turizma, jer on ipak pripada XXI vijeku. Ne samo da je u pitanju novi vijek nade i optimizma, od koga se puno pozitivnog i naprednog očekuje na lokalnom, nacionalnom i globalnom planu, već se u tih devet početnih godina XXI vijeka, i pored određenih negativnih i devijantnih pojava, „iskristaliziralo“ mnogo toga značajnog i progresivnog u budvanskom turizmu. Stoga ovo razdoblje zaslužuje da bude posebno tretirano i analizirano, tim prije jer će se još dosta toga krupnog i istorijskog desiti u periodu koji je pred nama. Tu se - prije svega - misli na evropske i evro-atlanske integracije, prevazilaženje aktuelne ekonomske krize, dalji razvoj demokratije, globalnog tržišta i svjetske ekonomije, tj.

na faktore koji će se - svakako - pozitivno odraziti na dalji ubrzan i svestrani ekonomski razmah i polet budvanskog turizma i hotelijerstva.

Polazeći od zastupane globalne podjele i pojedinih manjih razdoblja, u nastavku ove studije daće se - na osnovu prikupljenih i dostupnih pokazatelja i izvršenih analiza s tim u vezi - prikaz razvoja turizma na području Budvanske rivijere od antičkog doba pa do sadašnjeg vremena (figurativno rečeno „od Kadma i Harmonije do Rolingstonsa i Madone“).

Kao što je već rečeno, o turizmu prije Prvog svjetskog rata može biti govora samo u određenim naznakama i sporadičnim manifestacionim pojavama. Ostala tri razdoblja, a - pri tome - naročito protekli 50-godišnji period (1960-2010), zaslužuju, imajući u vidu ostvarene rezultate i ukupne razvojne učinke, mnogo više pažnje i prostora u zastupanoj monografiji.

2.3. RAZDOBLJE POJAVA ANALOGNIH TURIZMU DO PRVOG SVJETSKOG RATA

U višemilenijumskom periodu koji se završava sa Prvim svjetskim ratom, turizma na Budvanskoj rivijeri u savremenom smislu riječi nije bilo. Nažalost, o tim prvim fazama turističkog razvitka Budve nema ni validnih ni konkretnih podataka, tako da se ne može preciznije govoriti o karakteristikama i rezultatima pojavnih oblika turizma tog perioda. To je sasvim i razumljivo, jer turizam u svijetu postaje masovna pojava i značajan društveno-ekonomski fenomen tek u drugoj polovini XIX vijeka. Iz tih razloga, sve naznake i pojave nalik turizmu koje se mogu zapaziti u naznačenom razdoblju, biće uopšteno okarakterisane, kako bi se time - na neki način - zadovoljila naša znatiželja za praćenje cjelokupne razvojne linije budvanskog turizma čije začetke u nerazvijenoj formi nalazimo još u vrijeme procvata i uspona drevne grčke civilizacije na ovim balkanskim prostorima.

S tim u vezi, poznato je da su stari Grci veoma rano plovili Jadranskim morem. Još u gvozdenom dobu grčki uticaji počinju da se šire na našem dijelu jadranske obale, a od VI vijeka stare ere postaju

sve intezivniji. To je dovelo do stvaranja pojedinih grčkih emporija (radi se o trgu, odnosno pomorskom trgovačkom centru gdje su Grci razmjenjivali svoje proizvode sa domicilnim ilirskim stanovništvom) na današnjem Crnogorskom primorju.

„Tako se svakako može pretpostaviti postojanje jednog takvog emporija VI-V vijeka u Budvi. Uostalom, postojanje emporija izričito pominje i Pseudo-Skilaks“,⁶³ (sredina IV vijeka prije nove ere, grčki autor Periplusa, u kojem se nalazi najstariji sačuvani opis istočne jadranske obale - prim. autora). Osim toga što je služila kao važan grčki emporijum za razmjenu dobara sa lokalnim stanovništvom, u Budvu su navraćale i sklanjale se lađe grčkih moreplovaca i trgovaca na putu za njihove kolonije na Srednjem i Sjevernom Jadranu. Nadalje, val grčke kolonizacije Jadranskog primorja pratili su mnogi grčki pisci, putopisci, geografi i historičari, koji su ostavili iza sebe brojne zapise, opise, rukopise i druge značajne istorijske dokumente o Budvi i drugim naseljima na jadranskoj obali. Sve ovo naprijed navedeno, a odnosi se na posjete budvanskom kraju, moglo bi se podvesti pod putovanja koja imaju dodirnih tačaka sa manifestacionim pojavama analognim turizmu.

Grčku kolonizaciju Jadranskog primorja smjenjuje period vladavine Rimljana, koji - za razliku od Grka - na Balkan dolaze kao osvajači. Tako i Budva sredinom II vijeka stare ere potpada pod vlast tada moćnog Rimskog carstva. U vrijeme rimske vlasti, budvansko primorje je pomorskim i kopnenim putevima bilo povezano sa bližim i daljim okruženjem. Sa stanovišta potencijalnih pojava oblika koji se mogu podvesti pod formu turističkih putovanja, posebno je bitno što se Budva u rimsko doba nalazila na koridoru značajnog vojnog puta, koji je od Akvileje (blizu Trsta) duž jadranske obale vodio ka Draču i dalje se povezivao na čuveni rimski Egnacijev put, koji se zvršavao u Bizantu (Carigradu). Osim vojnih formacija i trgovaca, kroz Budvu su tim putem prolazili mnogi pisci, putnici i drugi znatiželjnici, a jedan od njih je bio i rimski historičar Plinije Mlađi, koji je za Budvu zapisao da je to „grad rimskih građana“.⁶⁴ Mnoga od ovih putovanja mogu se prepoznati kao pojave i kroki obrisi koje nalikuju turizmu, a koje treba - razumije se - staviti u društveno-istorijski kontekst vremena u kome su se dešavala.

Osim u sačuvanim pisanim izvorima, antička istorija budvanskog primorja temelji se i na arheološkim nalazima pronađenim prvenstveno

63 Istorija Crne Gore, knjiga 1, Titograd, 1967, str. 99.

64 Miroslav Luketić: Budva-Sv.Stefan-Petrovac, Budva-Cetinje, 1966, str. 41.

u drevnoj budvanskoj nekropoli (groblju) u podnožju brda Spas, kao i na drugim arheološkim lokalitetima (Budvansko polje, Petrovac, Buljarica i dr.). Treba reći da se istorija antičke nekropole u Budvi na osnovu pronađenih ostataka može pratiti od vremena Ilira u V vijeku stare ere, preko vremena Grka i Rimljana, pa sve do Vizantije u V i VI vijeku nove ere. Najbogatiji i najvredniji arheološki materijal (izuzetno dragocjeni zlatni nakit, visokokvalitetna keramika, predmeti od bronce i dr.) datira iz helenističkog perioda (IV – I vijek stare ere), dok je paleta arheoloških nalaza koja potiče iz rimskog doba (I - IV vijek nove ere) osjetno skromnija. Svi predmeti od vrijednosti pronađeni u grobovima antičke budvanske nekropole nastali su u radionicama drevne Fenikije, Grčke i Rimskog carstva, tako da oni predstavljaju svojevrsnu ilustraciju i materijalni dokaz o Budvi kao mjestu gdje su se susrijetale velike mediteranske civilizacije i kulture. Zastupano prožimanje i ukrštanje starih kultura podrazumijevalo je, za ono vrijeme i ondašnje uslove, relativno frekventna putovanja ljudi, a koja su - pored ostalog - imala i turistički karakter.

Od kraja III vijeka nove ere u okolini Budve (u Budvanskom polju) i u Petrovcu (Mirište) niču ljetnjikovci, tzv. „villae rusticae“, koji su činili centre latifundijskih dobara uz more. Navedene vile su najvjerovatnije pripadale nekim rimskim veleposjednicima. Njihovo lociranje na atraktivnim i živopisnim lokacijama ukazuje da su one korišćene ne samo u ekonomske svrhe, nego da su - isto tako - služile za odmor i rekreaciju privilegovanih klasa toga doba (njihovih vlasnika i dr.).

U svojoj dugoj i burnoj srednjovjekovnoj istoriji, Budva je promijenila, takoreći bezbroj gospodara (Vizantija, Avari, Vojislavljevići, Nemanjići, Balšići, Crnojevići, bosanske vojvode, srpski despoti, Mlečani, Turci, Francuzi, Austrijanci i dr.). Razumije se, i u ovom periodu mogu se identifikovati određene pojavne forme slične turizmu, koje su opet više splet konkretnih istorijskih događanja, prije nego što u svojoj biti posjeduju neku prepoznatljiviju turističku dimenziju i karakter. Tako je jedan francuski putopisac zabilježio prolazak krstaša iz južne Francuske preko Budve u zimu 1096/1097. godine. Na putu za Jerusalim, krstašku vojsku je predvodio grof Rajmond od Tuluza.

Grof Rajmond od Tuluza - u Reževićima pio vino iz bokala ostavljenog pored puta

Prvi krstaški rat je trajao od 1096. do 1099. godine i pokrenuo ga je papa Urban II sa ciljem oslobađanja Hristovog groba i svetog grada Jerusalima od muslimana. Na čelu krstaša iz južne Francuske nalazio se grof Rajmond od Tuluza. Bio je duboko religiozan čovjek i želio je umrijeti u Svetoj zemlji. Zato je on - u odnosu na ostale krstaške vojskovođe - prvi krenuo u krstaški pohod. Uostalom, bio je najstariji i najbogatiji krstaš.

Sa ženom, sinom i papskim legatom u oktobru 1096. godine iz Tuluza polazi u krstaški rat. Na putu za Carigrad i dalje za Jerusalim, sa vojskom se kretao preko Alpa kroz sjevernu Italiju i Dalmaciju. U zimu 1096/1097. godine, grof Rajmond od Tuluza je prošao budvanskim krajem. Tom prilikom krstaši su zalogorovali u Budvanskom polju. Dok su logorovali, zahvatila ih je epidemija kuge pa su svoje umrle sahranjivali na ostrvu Sveti Nikola, na groblju gdje se danas nalazi istoimena crkva. Poslije kraćeg zadržavanja i oporavka u Budvanskom polju, krenuli su dalje u pravcu Carigrada.

Po jednom predanju, na mjestu gdje je kasnije sagrađen manastir Reževići, u srednjem vijeku postojala je gostionica, a ispred nje kameni stub sa udubljenjem („panjekom“) u kome su stanovnici iz okolnih sela uvijek stavljali pun bokal vina, kao znak dobrodošlice i gostoprimstva za svakog putnika, namjernika ili gosta „koji zlo ne misli i zlo ne čini“.⁶⁵ Iz tog bokala pili su kraljevi i vojskovođe. U kolektivnom sjećanju Paštrovića ostalo je upamćeno da je iz tog bokala pio vino i grof Rajmond od Tuluza, kada je prolazio preko Reževića sa svojim krstašima.

U pohodu na Jerusalim grofovi sljedbenici su u Antiohiji u Maloj Aziji otkrili Sveto koplje kojim je Hrist proboden i na kome je još bila Isusova krv. Čudo Svetog koplja krstašima je mnogo pomoglo kasnije u oslobađanju Jerusalima i Svetog groba od muslimanske vlasti.

Treba reći da je u srednjem vijeku budvansko primorje sa unutrašnjošću i dalje sa Srbijom bilo povezano poznatim Zetskim putem (Via de Zenta), a - uz to - Budva je figurirala i kao važna pomorska luka

na ovom dijelu obale. Ovakva, za to vrijeme, relativno dobra saobraćajna povezanost sa okruženjem, generisala je posjete budvanskom području, koje su za cilj imale razne motive (posjete brojnih vladara i njihove pratnje, boravak feudalne aristokratije, trgovina, religija, liječenje, kraći odmor na proputovanju i dr.). Posebno su manastiri i njihovi konaci (Podlastva, Stanjevići, Podostrog, Vojnići, Duljevo, Praskvica, Reževići i Gradište), građeni počev od XI vijeka, predstavljali svratišta za hodočasnike, vjernike, putopisce i mnoge druge putnike i namjernike.

Pošto su putovanja u srednjem vijeku, pa sve do kraja Prvog svjetskog rata, bila - u prvom redu - privilegija povlašćenih klasa, istorija u tom razdoblju bilježi posjete brojnih vladara ovom kraju, krunisanih glava, crkvenih velikodostojnika, vlastele i predstavnika drugih bogatih društvenih slojeva. Tako su na budvansko primorje navraćali i boravili vladari iz dinastija Vojislavljevića (knez Vojislav, kralj Mihailo, kralj Bodin i dr.),⁶⁶ zatim Nemanjići (kralj Stevan Prvovjenčani je 1226. godine prolazio ovim krajem prilikom posjete Veneciji, Sava Nemanjić je na dva svoja putovanja u Svetu zemlju i Jerusalim 1229. i 1234. godine polazio lađom iz Budve, car Dušan je 1351. godine boravio u Budvi, kada je u crkvi Santa Marija in Punta izdao jednu povelju), Balšići (u Budvi je povremeno rezidirao Đurađ II Stracimirović Balšić, koji je tu primio dubrovačke poslanike 1389. godine, a ovdje je često stolovao i njegov sin Balša III, čija je majka Jelena, inače, kćerka srpskog kneza Lazara, najviše boravila u gradu), bosanski vojvoda Sandalj Hranić Kosača, srpski despot Đurađ Branković (za njegovo vrijeme u Budvi je često boravila Olivera, najmlađa kćerka kneza Lazara i bivša žena turskog sultana Bajazita I), Crnojevići (posljednji zetski vladar Đurađ Crnojević je u Budvi posjedovao kuću i imanje), gotovo svi Petrovići, saksonski kralj Fridrih Avgust (1838), austrijski car Franjo Josif (1875) i mnogi drugi.

Prvi budvanski propis o turizmu

Uz Kotor, Budva je jedini grad na Crnogorskom primorju koji ima sačuvan srednjovjekovni Statut. On se, s razlogom, smatra jednim od najznačajnijih srednjovjekovnih pravnih spomenika na području Crne Gore. Treba reći da je Budvanski statut nastao sredinom XIV vijeka, „u vreme kada se ovaj grad nalazio u sklopu srednjovekovne

66 Poznato je da je knez Vojislav 1050. godine podigao crkvu na mjestu gdje se danas nalazi crkva Sv. Trojice u sklopu manastira Praskvica. Bodin, budući zetski kralj, nakon izzbavljenja iz antiohijskog zatvora, dobija na upravu Budvu i Grbalj.

srpske države. Vremenom su na njegovo osnovno jezgro dodavani novi statutarni propisi, tako da je na osnovu njihove sadržine, jezika, pravne terminologije, a ponekad i oznake o vremenu donošenja, moguće razlikovati poglavlja nastala u doba Despotovine i mletačke vlasti“.⁶⁷

Svakako, Statut Budve predstavlja najdragocjeniji pisani izvor za izučavanje njene srednjovjekovne prošlosti. Pored ostalog, u njemu nalazimo prvu pravnu odredbu koja se faktički odnosi na turističku aktivnost u ovom gradu. Ta odredba iz VII poglavlja Statuta reguliše dolazak i boravak nerezidentnih lica - stranaca za vrijeme održavanja svečanosti patrona (zaštitnika grada) sv. Ivana Krstitelja. Taj prvi budvanski propis koji je, na svoj način, na fonu turizma glasi:

„U slavu Boga i sv. Ivana Krstitelja svaki čovjek koji dođe na njegovu svečanost tri dana prije i tri dana poslije svečanosti slobodan je i od svakoga zaštićen [...]“.⁶⁸

Ova odredba iz Budvanskog statuta nedvosmisleno ukazuje da su povodom Dana grada i sveca zaštitnika grada organizovane velike svečanosti koje nijesu imale samo lokalni karakter, već da su Budvu u vrijeme održavanja tih pučkih fešti posjećivali stranci, kojima je grad garantovao ličnu sigurnost i bezbjednost. Na osnovu ovakve odredbe, može se zaključiti da je Budva bila uveliko zainteresovana za privlačenje što većeg broja posjetilaca u dane održavanja navedenih svečanosti, jer su one doprinosile afirmaciji i ugledu grada na širem prostoru, a - uz to - donosile su gradskim vlastima i lokalnom stanovništvu značajne prihode.

Na ovom području često su boravili i crnogorski mitropoliti, a naročito iz dinastije Petrović sa Njeguša. Tako su crnogorski manastiri Stanjevići i Podostrog, kao što je već pomenuto, bili više od sto godina omiljena mjesta boravka vladike Danila, vladike Save, vladike Vasilija, Petra I i Petra II. Poslije Cetinjskog manastira, Stanjevići su, u stogodišnjem periodu, faktički bili druga glavna rezidencija crnogorskih mitropolita iz moćne loze Petrović. „Tu je održano više crnogorskih zborova, donesen prvi crnogorski zakonik (18. oktobra 1798), primane diplomatske misije i održavni pregovori između predstavnika Crne Gore i Rusije, zatim Austrije, Francuske itd. Do izvjesnog zanemarivanja

67 Žika Bujuklić: Pravno uređenje srednjovekovne budvanske komune, Nikšić, 1988, str. 299.

68 Srednjovjekovni Statut Budve, Budva, 1988, str. 17.

Stanjevića došlo je za vrijeme Petra II Petrovića Njegoša, koji je više boravio u manastiru Podostrogu.⁶⁹ Treba reći da je Petar II, pjesnik i vladar Crne Gore, najčešće i najviše boravio - za razliku od svojih slavni predaka - u Podostrogu, jer su blaža i toplija mediteranska klima i blizina mora pogodovali njegovom osjetljivom zdravlju.

U Stanjevićima su - takođe - neko vrijeme boravili poznati srpski reformatori i prosvetitelji - Dositej Obradović (1765) i Vuk Karadžić (1835). Za vrijeme Petra I, u Stanjevićima je živio ruski diplomatski predstavnik Stefan Sankovski, koji je blisko saradivao sa vladikom prilikom zajedničkog crnogorsko-ruskog protjerivanja vojske Napoleona Bonaparte iz Boke (1806). Poslije Njegoševe smrti, u ovom manastiru je boravio njegov veliki prijatelj Jegor Kovaljevski, poznati ruski inženjer, diplomata i publicista, koji je u svojoj knjizi „Crna Gora i slovenske zemlje“ dao slikovit opis Stanjevića nazivajući ga narodnim čudom i najvećom crnogorskom građevinom.

U okviru svog putovanja po Crnoj Gori sredinom 1838. godine Stanjeviće i Budvu je posjetio saksonski kralj Fridrih Avgust, u čijoj se pratnji nalazio jedan broj kulturnih i naučnih istraživača, koji su se veoma zanimali za kulturnu i političku istoriju Crnogoraca.

Poslije posjete saksonskog kralja naglo je poraslo interesovanje stranaca za ove naše krajeve, tako da je Crnom Gorom, a time i budvanskim primorjem, prošao veliki broj radoznalih naučnika, književnika, putopisaca, etnologa, geografa, žurnalista i drugih znatiželjnika. Njihov prvenstveni cilj je bio upoznavanje narodne tradicije i života, kao i istorije i kulturnog nasljeđa Crne Gore i Crnogorskog primorja.

Budvanski kraj je 5. i 6. maja 1875. godine posjetio austrijski car Franjo Josif. On je tom prilikom obišao Budvu, Petrovac i tvrđavu Kosmač, gdje je vodio razgovore sa crnogorskim knjazom Nikolom Petrovićem.

Međutim, u starom i srednjem vijeku Budva nije, zbog svog povoljnog geografskog položaja i izuzetne mediteranske klime, bila samo „receptivna destinacija“. Za njene duge prošlosti bilo je Budvana koji su često putovali po Evropi, s tim da njihova putovanja nijesu imali lukrativni zanačaj, već više turistički i avanturistički karakter. Svakako, najpoznatiji svjetski putnik koji potiče iz ovog kraja jeste konte Stjepan Zanočić.

69 Dušan J. Martinović: Budvanska rivijera, Cetinje, 1973, str. 137.

Konte i pjesnik Stjepan Zanočić - proputovao cijelu Evropu

Budvanin Stjepan Zanočić (1751-1786), „knez, pesnik, filozof i još mnogo šta drugo što je bio, ili je pokušavao da bude, za svoga kratkog, ali prebzo okončanog života“⁷⁰ žurno je proputovao, sa kraja na kraj, gotovo cijelu Evropu. Pri tome, ona mu je često bila pretijesna. Vrlo široko obrazovanje i enciklopedijsku kulturu dobio je zahvaljujući upravo tim čestim putovanjima. Družio se sa najpoznatijim ljudima svog vremena, od Rusoa, Dalamberta, Marmontela, do Voltera i Kazanove, a često je boravio kod mnogih evropskih kraljeva, vladara i prinčeva.

Blistao je po salonima najvišeg evropskog društva. Udvarao se damama i plijenio njihova srca kako svojim šarmom, tako i fizičkom ljepotom. Pojavom i postupanjem odavao je nešto opsenarsko i zavodničko. Očaravao je svoje savremenike i razmetao se pred svima kiteći se lažnim i prezvučnim titulama, a - pri tome - služio se i vještim spletkama i prevarama. U svom lutalačkom tumananju svijetom bio je „filozov“ i pjesnik velikih i zanosnih ideja, s jedne, ali i pustolov, avanturista, varalica i probisvijet, s druge strane. Zbog toga se često sukobljavao sa ljudima, ustaljenim moralom i zakonima svoga vremena.

Njegova meteorska životna karijera bila je prepuna događanja, nemira, skandala i neslavnih obrta. Kada bi se pomalo zamorio od svojih brojnih putovanja (lakše je nabrojati evropske gradove u kojima nije bio od onih u kojima je boravio) i raskalašnog života, smjerao je da se vrati u Budvu i da srećno živi u miru i zadovoljstvima ljetnjikovca u Babin-dolu, čije su ruševine i danas vidljive. Međutim, umjesto da se vrati u Babin-dol, on je nastavio da nespokojno luta Evropom.

U ratu sa Austrijom, Holandiji je ponudio pomoć od čak 20.000 Crnogoraca i Arbanasa. Iako je to bila čista fikcija, holandsko državno vijeće prihvata ovu Zanočićevu ponudu. Pošto je u međuvremenu između zaraćenih strana sklopljen mir, njegova ponuda Holandiji više nije bila potrebna. Poslije toga, naslućujući prirodu najpoznatijeg budvanskog putnika ovoga vremena, mnogi prijatelji mu okreću leđa i ostavljaju ga samog na brisanom prostoru. Zbog svojih

70 Miroslav Pantić: Stjepan Zanočić - Turska pisma, Cetinje, 1996, str. 7.

brojnih finansijskih obmana i prevara uskoro biva uhapšen. Uvidjevši da je konačno izgubio, konte Stjepan Zanović, zvani Hanibal, u amsterdamskom zatvoru je izvršio samoubistvo (1786). Time je ispunio svoj zavjet da neće živjeti bez časti.

U burnom i kratkom životu ostavio je niz književnih ostvarenja. Svoja djela Zanović piše jer ga to zabavlja, jer gori od želje da se istakne i proslavi. Objavio je dvije zbirke pjesama, kao i brojna druga literarna ostvarenja. Svakako, najpoznatije njegovo djelo su „Turska pisma“, čije je prvo izdanje publikovano u Drezdenu 1776. godine. Budući da je riječ o epistolarnom romanu, tj. o romanu napisanom kroz niz pisama, što je u dosadašnjim radovima o Zanovićevom djelu previđano, pojedini književni kritičari „Turska pisma“ smatraju prvim romanom u crnogorskoj književnosti. Inače, do sada se kao prvi roman u crnogorskoj književnosti tretirao „Nevidbog“ Rista Ratkovića iz 1933. godine.

Inspirisan ovim herojem i anti-herojem u isto vrijeme, naše istorije, pjesnik Vladimir Nazor je, između ostalog, zapisao sljedeće stihove:

“On se titro čak i s kraljevima,
Ljubavnik, pjesnik, kurjak, lisac, crv,
Dugove ipak plati bedacima
Proliv - pun jada - svojih žila krv”.

Tokom devedesetih godina prošlog vijeka na sceni „Grada teatra“ prikazivala se drama „Konte Zanović“, proistekla iz oduševljenja ličnošću i životnim avanturama ovog našeg Budvanina iz druge polovine XVIII vijeka.

U XVIII i XIX vijeku u Budvi su se tradicionalno održavale karnevalske fešte u vrijeme poklada. Poput naprijed pomentih pučkih svečanosti organizovanih povodom Dana grada i patrona sv. Ivana Krstitelja, tako su i ove karnevalske zabave pod maskama imale, u manifestacionom pogledu, turistički značaj i karakter.

Što se tiče izletničkog turizma lokalnog življa, ostalo je zabilježeno da su Budvani početkom XIX vijeka svake godine o Spasovdanu išli na izlet na brdo Spas, a između šezdesetih i sedamdesetih

godina pretprošlog vijeka organizovano je više masovnih izleta domaćeg stanovništva na Školj (ostrvo Sv. Nikola) i u Bar. O ovim izletima svoje zabilješke ostavili su don Antun Kojović, Vuk Karadžić i Nikola Vučković.

U pogledu ugostiteljske ponude još od početka XIX vijeka pa do kraja Prvog svjetskog rata, u Budvi je postojao manji broj privatnih ugostiteljskih objekata, uglavnom kafana, krčmi i gostionica, u kojima su pružane usluge hrane („jestiva“) i točenja pića (piva, vina, „žeženih žestokih tekućina“ i dr.). S tim u vezi, treba reći da su pojedine privatne kuće u budvanskom Starom gradu u razdoblju prije Prvog svjetskog rata korišćene za prenoćišta, tj. za smještaj putnika i drugih namjernika, a među njima posebno se ističe hotel „Balkan“ u vlasništvu porodice Zenović.

Prvi nudizam u Budvi

U kolektivnom sjećanju ljudi ovog kraja ostalo je upamćeno da su se na budvanskim plažama prvi nudisti pojavili početkom XX vijeka. To se desilo u vrijeme kada u Budvi faktički nije bilo ni domaćeg niti inostranog turizma, odnosno kada su dominantna svijest i ponašanja lokalnog stanovništva bile pod tradicionalnim i čvrstim moralnim okovima. U takvim društvenim okolnostima prvi naturisti su bili austrijski komandant mjesta (po činu major) i njegova supruga. Kao veliki obožavaoci i ljubitelji prirodnog stila života, njih dvoje su se u ljetnjim mjesecima veoma često, bez odjeće, kupali i sunčali na udaljenim plažama. Razumije se, za njihov način života u skladu sa prirodom, koji - kao sasvim normalno ponašanje - podrazumijeva izlaganje nagog ljudskog tijela ljekovitim sunčevim zracima, patrijarhalna budvanska sredina nije imala mnogo sluha i razumijevanja, pa je to osuđivala kao zastrašujuće, sramotno i nepristojno, reagujući u pojedinim situacijama veoma burno i agresivno. Svoju privrženost majci prirodi i kupanju bez kostima ovaj austrijski major je, međutim, ovako obrazložio načelniku budvanske opštine, sa kojim se često družio:

„Vama Budvanima je priroda dala najsunčanije obale, najbistrije more i najčistiji zrak, a živite u srednjem vijeku. Bojite se vode, zraka i sunca, a ne znate da sva zla i bolesti dolaze od toga što se čovjek u načinu života udaljio od prirode. Treba joj se vratiti. Treba

se osloboditi balasta koji je civilizacija kroz vjekove natovarila na leđa jednom čovjeku. Ne treba dozvoliti da neki djelovi tijela budu osuđeni na to da na njih nikada ne padnu sunčevi zraci i da ih ne pomiluje ljekovita morska voda.⁷¹

Iako su naprijed navedeni majorovi pogledi i obrazloženja bili u sazvučju sa zakonima prirode, svoj - za ono vrijeme - ipak preuranjeni i avangardni „naturizam“ on je platio premještajem iz Budve.

Sa završetkom Prvog svjetskog rata (1918) na našem primorju okončava se tzv. „epoha turizma privilegovanih klasa“, koja se ovdje može - kroz pojavne oblike analogne turizmu - pratiti još od postojanja grčkog emporijuma u Budvi (VI-V vijek stare ere). O toj epohi razvoja turizma, koja je na ovim prostorima trajala gotovo dva i po milenijuma, ne postoje odgovarajući bliži i konkretni podaci, a naročito nedostaju statistički pokazatelji na osnovu koji bi se mogli izvoditi validni zaključci o obimu i strukturi turističkog prometa. O toj epohi u razvoju budvanskog turizma, imajući u vidu njene sveukupne minorne, inferiorne i zanemarljive učinke i efekte, može se govoriti uopšteno i u obrisima, odnosno u znaku sve samih „prokletih deminutiva“, kako bi se slikovito izrazio jedan poznati crnogorski književnik.

2.4. RAZVOJ TURIZMA IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA (1918-1941)

Kao rezultat krupnih društveno-ekonomskih i naučno-tehnoloških promjena nastalih na globalnom planu, nakon Prvog svjetskog rata i kod nas počinje epoha tzv. masovnog (organizovanog) turizma. U odnosu na ostale razvijene zemlje Evrope, zbog sveukupne socio-ekonomske nerazvijenosti i zaostalosti, ova epoha na budvanskom, kao i na cijelom Crnogorskom primorju, kasni punih sedamdesetak godina. Jer, poznato je da se 1845. godina kada je Tomas Kuk formirao prvu putničku agenciju u svijetu, simbolično uzima kao početak razdoblja organizovanog turizma.

71 Dr Miroslav Luketić: Turizam u Budvi 1918-1941, Budva, 1997, str. 269.

„Epoha masovnog turizma ispunjava razdoblje savremenog turizma, koje karakterišu dva perioda: period između Prvog i Drugog svjetskog rata i period nakon Drugog svjetskog rata, odnosno naše vrijeme, koje karakterišu masovna međunarodna i domicilna turistička kretanja dajući prepoznatljiv pečat savremenoj civilizaciji.“⁷²

Po okončanju Prvog svjetskog rata, Crna Gora, a time i budvanska regija, ulaze u sastav novostvorene Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, koja će od 1929. godine biti preimenovana u Kraljevinu Jugoslavije. Život u novoj državi započet je, i pored velikih nadanja i očekivanja, uz krupne probleme, nedaće i protivrječnosti. To je i razumljivo, jer se - s jedna strane - izašlo iz iscrpljujućeg, dugog i surovog rata, a - s druge - neprimjereno bezuslovno ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom i utapanje crnogorske državnosti u novoformiranu zajednicu, uz potpuno gubljenje nacionalnog identiteta, izazvalo je ogromno nezadovoljstvo kod jednog dijela Crnogoraca manifestovano kroz oštre političke podjele, brojne oružane pobune i pojavu komitskog pokreta.

Razumije se, ovakav društveno-politički milje, koji su karakterisali previranja i brojne turbulencije u društvu, nije pogodovao snažnijem razvoju turizma na Budvanskoj rivijeri u prvih petnaestak godina nakon Prvog svjetskog rata. Tek sa 1933. god, broj realizovanih noćenja u Budvi prelazi cifru od deset hiljada. Međutim, ni u preostalom periodu do početka Drugog svjetskog rata budvanski turizam ne ostvaruje neke značajnije učinke, izuzev što je izgrađen - za ono vrijeme i ukupne društveno-ekonomske prilike - veoma reprezentativni hotel „Avala“ u Budvi. To je navelo profesora dr Rada Ratkovića da u svojoj nedavno objavljenoj knjizi „Razvoj hotelijerstva u Crnoj Gori“ (Budva, 2009, str. 15) nedvosmisleno konstatuje da je „razvoj turizma u Prvoj Jugoslaviji (1918-1941) imao puzajući i gotovo simboličan karakter“.

Aktuelnom problematikom razvitka turizma u Budvi između dva svjetska rata temeljno i iscrpno se bavio dr Miroslav Luketić. Svoja saznanja i rezultate sprovedenog naučnog istraživanja s tim u vezi, on je sumirao i objavio u knjizi „Turizam u Budvi 1918-1941“ (Budva, 1997).⁷³

72 Dr Miljan Radović: Jedan pogled na inicijalnu fazu razvoja inostranog turizma u Crnoj Gori, Zbornik radova sa naučnog skupa „Razvoj turizma u Crnoj Gori u XIX i prvoj polovini XX vijeka“, Cetinje, 1997, str. 106.

73 S obzirom na to da je današnja teritorija opštine Budva 1919. godine bila podijeljena na tri oštine (Budvu, Sveti Stefan i Petrovac), i kako je ta administrativna podjela ostala između dva rata, knjiga dr Luketića obuhvata i prati razvoj turizma samo područja stare budvanske opštine (dakle, bez svetostefanskog i petrovačkog područja).

Budući da se radi o veoma sveobuhvatnoj publikaciji, u analizi razvoja turističke ponude i ostvarenog turističkog prometa na području Budvanske rivijere između Prvog i Drugog svjetskog rata najviše sam koristio podatke iz pomenute Luketićeve knjige. Međutim, treba reći da sam - pri tome - konsultovao i druge pisane izvore i literaturu o tom periodu turističkog razvoja, čiji su autori akademik dr Dušan J. Martinović, dr Miljan Radović, dr Rade Ratković i dr.

2.4.1. Razvoj turističke ponude

Prvih godina nakon Prvog svjetskog rata budvanski turizam bilježi veoma skromne i inferiorne rezultate. Novostvorena država, već od početka suočena i opterećena brojnim neriješenim problemima, „nije gotovo ništa učinila za Budvansko primorje, a ovdašnje stanovništvo, ma koliko truda ulagalo, zbog oskudnih materijalnih sredstava nije moglo učiniti nešto više na unapređenju turizma“.⁷⁴

Prema dostupnim podacima, u Budvi je 1926. godine radilo sedam privatnih kafana i gostionica, a 1931. godine raspolagala je skromnim hotelskim smještajem od ukupno 40 kreveta (hotel „Balkan“ - 11 kreveta, hotel „Beograd“ - 21 krevet i hotel „Budva“ - 8 kreveta). Približno toliko kreveta za izdavanje turistima je bilo i u tzv. domaćoj radinosti (privatnim kućama).

Ovako zanemarljiv smještajni kapacitet, uz veoma za to vrijeme neadekvatnu saobraćajnu savladivost prostora (nedostatak kvalitetnih saobraćajnih komunikacija i uopšte nerazvijen saobraćaj), nije omogućavao neki iole ozbiljniji razmah turizma na ovoj rivijeri „vanrednih“ pješčanih plaža.

Prema zvaničnom spisku hotela i sačuvanim podacima o njihovom kapacitetu, u Budvi je 1934. godine bilo registrovano 67 hotelskih kreveta. Ovo povećanje od 27 kreveta u odnosu na navedenu 1931. godinu rezultat je - prije svega - otvaranja novog hotela „Mogren“ (sa 13 kreveta), kao i povećanja broja kreveta u postojećim hotelima. U poređenju sa 1931. godinom, tri godine kasnije četiri puta je povećan smještaj u domaćoj radinosti. U tom vidu turističkog smještaja 1934. godine evidentirano je 134 kreveta za izdavanje, tako da je te godine Budva raspolagala sa ukupno 201 ležajem.

Izgradnjom i otvaranjem puta Cetinje - Budva krajem 1931. godine, Budva je povezana sa unutrašnjošću, što je bilo od velikog značaja za dalji

razvoj turizma na ovom dijelu našeg primorja. Puštanjem u saobraćaj navedenog puta, uz uspostavljanje redovnih pomorskih saobraćajnih linija sa ostalim jadranskim lukama posredstvom kojih je omogućen priliv sve većeg broja inostranih i domaćih gostiju, dalo je podstreka za povećano interesovanje potencijalnih investitora za izgradnju novih turističkih objekata (hotela, restorana i dr.), kao i za renoviranje postojećih kapaciteta na Budvanskoj rivijeri. U tom pogledu, postojale su konkretne inicijative i ideje za izgradnju novih modernih hotela (na Zavali, ostrvu Sveti Nikola, u Budvi i dr.), ali one nijesu opredmećene.

Međutim, jedan broj preduzetnički orjentisanih budvanskih porodica tokom tridesetih godina prošlog vijeka realizovao je značajna investiciona ulaganja u razvoj turističkih kapaciteta. Tako je porodica Zenović 1936. godine adaptirala i dogradila hotel „Balkan“, čime su njegovi kapaciteti prošireni za novih 15 soba, odnosno 30 kreveta.

Treba reći da je u turističkoj 1936. godini Budva raspolagala sa 442 registrovana kreveta za izdavanje turistima, od čega se 97 kreveta odnosilo na hotelski smještaj, a 345 kreveta na domaću radinost. Sljedeće 1937. godine turistička ponuda Budve je proširena i obogaćena za Vilu braće Rajković. Ova vila je bila moderno opremljena i imala je 15 soba sa 30 kreveta za iznajmljivanje. Uz samu morsku obalu stare Budve, 1939. godine je izgrađena Vila Medin (38 kreveta), koja je - takođe - bila moderno i kvalitetno opremljena.

Hotel „Avala“ - prvi simbol turističke Budve

Svakako najveći i najznačajniji realizovani poduhvat u budvanskom i uopšte crnogorskom turizmu između dva svjetska rata, bila je izgradnja reprezentativnog hotela „Avala“, otvorenog za goste u julu 1939. godine. Ovaj hotel je odmah nakon otvaranja postao svojevrsni simbol turističke Budve. Taj prepoznatljiv imidž je trajao sve do njegove ne baš uspjele rekonstrukcije osamdesetih godina prošlog vijeka kada mu je znatno narušen prvobitni izgled. Zato je najnoviji vlasnik ovog hotela odlučio da izgradnjom sasvim novog hotelskog zdanja (koje će naličiti nekadašnjoj „Avali“) na lokaciji gdje se nalazio stari objekat, budvanskom turizmu povrati njegov raniji znak raspoznavanja.

Kada je izgrađena, „Avala“ se, po arhitektonskom izgledu (čije je glavno obilježje bila prelijepa i skladna kamena fasada u mediteranskom stilu), položaju, komforu i uređenosti, ubrajala među najbolje hotele u Evropi. Raspolagala je sa 96 soba i 186 kreveta, imala je dobro opremljenu restoransku salu i kuhinju, kao i veoma

atraktivnu terasu okrenutu prema moru.

„Za 'Avalu' se bez pretjerivanja može reći da je vjesnik razvoja Budvanske rivijere, kao zone za visoki turizam i da je svojim izgledom, nivoom usluga i savremenom organizacijom rada odigrala važnu ulogu u razvoju hotelijerstva i ugostiteljstva na čitavom prostoru Crnogorskog primorja. 'Avala' je bila svojevrсна škola kadrova, ona je doprinijela opštem kulturnom napretku grada i povećanju prihoda stanovništva“.⁷⁵

Glavni inicijator i promoter za izgradnju hotela, bio je poznati beogradski privrednik i apotekar Radomir Stojić, koji se prilikom svoje prve posjete Budvi (1932) naprečac zaljubio u raskošne prirodne ljepote grada. Stoga je odlučio da kupi zemljište nadomak Starog grada uz samu obalu (na Brijegu - kako se nazivala ova lokacija), i započne sa akcijom izgradnje jednog lijepog, velikog i modernog hotela.

Interesantno je napomenuti da je hotel građen i finansiran na čisto akcionarskoj osnovi, zbog čega je bilo formirano Akcionarsko društvo „Budva“ sa osam osnivača-akcionara. Razumije se, većinski akcionar je bio Radomir Stojić, a među sedam manjinskih akcionara nalazila su se i braća Rajković, poznati trgovci iz Budve. U realizaciji ovog krupnog investicionog projekta uspostavljeno je, u dugoj istoriji Budve, prvo privatno-javno partnerstvo. Naime, u cilju kompletiranja građevinske parcele za gradnju hotela „Avala“, opština Budva je dala Akcionarskom društvu dio svog zemljišta (površine oko 920 m²) u dugoročni zakup na 99 godina, po cijeni od jednog dinara godišnje.

Sumirajući svoje utiske oko izgradnje „Avala“, Radomir Stojić (pokretač i glavni finansijer ovog poduhvata) 1970. godine je - između ostalog - zapisao: „Kada je 1939. godine otvoren hotel na najsvečaniji način uz prisustvo mase sveta, toga dana prvi put su zasijale sijalice u Budvi [...]. Sve je to izgledalo tako veličanstveno i sjajno u toj maloj, skoro nepoznatoj Budvi, zasijalo je novo doba za nju [...]. A sada posle toliko godina, kada je Budva postala žiža-osa, oko koje se sve okreće, pa i celo Južno primorje, a posebno Crnogorsko, mislim da ne treba ništa reći nego otići i videti prosperitet toga dela Jadranskog mora.“ Ovim Stojićevim riječima nema se što dodati, osim samo - slijedeći njegovu osnovnu misao - metaforično konstatovati da je sa otvaranjem hotela „Avala“ upaljena prva luča savremenog turističkog razvoja na Budvanskoj rivijeri, koja od tada ovdje neprekidno sija svojim punim sjajem.

Budva između dva svjetska rata

Završni radovi na hotelu "Avala" (1939)

Zlatni nakiti iz budvanske nekropole (nađeni 1938)

Uoči Drugog svjetskog rata (1939) Budva je raspolagala sa sedam hotela i vila za smještaj turista sa ukupno 192 sobe i 355 kreveta, a u domaćoj radinosti je imala 158 soba sa 304 kreveta za izdavanje.⁷⁶ Pošto okosnicu svake turističke ponude čine osnovni smještajni kapaciteti, njihov prikaz za naznačenu godinu dajemo u sljedećem tabelarnom pregledu:

Red. br.	Naziv smještajnog objekta	Broj soba	Broj kreveta
1.	Hotel „Avala“	96	186
2.	Hotel „Balkan“	25	40
3.	Hotel „Beograd“	16	28
4.	Hotel „Mogren“	10	20
5.	Hotel „Budva“	8	13
6.	Vila Medin	22	38
7.	Vila Braće Rajković	15	30
	UKUPNO:	192	355

Što se tiče područja Svetog Stefana, treba reći da je - nesumnjivo - najznačajniji događaj između dva svjetska rata bilo podizanje dvorca-ljetnjakova u prelijepom mediteranskom ambijentu Miločera (1935) za potrebe vladajuće kraljevske dinastije Karađorđevića, čiji su članovi ovdje vrlo rado boravili i ljetovali.

Krajem tridesetih godina prošlog vijeka i na Petrovačkoj rivijeri (Petrovac je u to vrijeme bio, poput Svetog Stefana, zasebna opština), došlo je do evolucije hotelsko-turističkih struktura, kao rezultat ovdje veoma snažne privatne inicijative i prvenstveno osloncem na sopstvene snage. Tako je 1939. godine Petrovac imao tri hotela i jedan pension, sa ukupnim smještajnim kapacitetom od 132 kreveta. U Lučicama je 1937. godine Savo Vuković izgradio hotel sa kapacitetom od 35 soba i 64 kreveta. Hotel „Petrovac“ je izgrađen 1939. godine, a raspolagao je sa 16 soba i 28 kreveta, dok je adaptacijom jedne petrovačke kafane nastao hotel „Primorje“, a imao je 10 soba sa 15 kreveta. Pension „Suđić“ (stari hotel „Palas“) turistima je pružao na korišćenje 14 soba sa 25 kreveta.

76

Dušan J. Martinović: Budvanska rivijera, Cetinje, 1973, str. 78.

Predsjednik Prve komunističke opštine na Jadranu - investitor hotela u Lučicama

Veoma je zanimljivo istaći da je Savo Vuković, vlasnik hotela izgrađenog 1937. godine u Lučicama kod Petrovca, bio predsjednik petrovačke Crvene komune - Prve komunističke opštine na Jadranu (u periodu septembar 1920. - jul 1921. godine). Naime, prvi izbori u novostvorenoj Kraljevini SHS, nakon završetka Prvog svjetskog rata, održani su krajem avgusta i početkom septembra 1920. godine, kada se glasalo za lokalne organe vlasti. Zahvaljujući uspješnoj propagandi i povjerenju naroda, petrovački komunisti (u oktobru 1919. godine u Petrovcu je formirana organizacija KPJ) uspjeli su da odnesu ubjedljivu pobjedu na tim opštinskim izborima. Nakon što su potvrđeni izbori, u septembru 1920. godine formirana je nova opštinska uprava u Petrovcu koju su sačinjavali komunisti. Bila je to prva i jedina komunistička opština na Jadranu, pa je zbog toga Petrovac nazvan Crveni Petrovac ili Crvena komuna. Za predsjednika petrovačke Crvene komune izabran je slobodar, ratnik iz Balkanskog i Prvog svjetskog rata, pečalbar u američkim rudokopima, komunist i ugledni mještani Savo K. Vuković. Sve funkcije u Prvoj komunističkoj opštini na Jadranu obavljale su se besplatno, na čisto volonterskoj osnovi. Nova komunistička uprava je ukinula pazarinu i poreska davanja opštini. Petrovački komunari su iz ličnih sredstava plaćali sve troškove opštine. Donesena je i odluka da se zemlja dodijeli onima koji je obrađuju.

„Rad ove opštinske uprave je kratko trajao, jer se vlasti nijesu mogle miriti sa postojanjem jedne opštine u kojoj su na vlasti komunisti i u kojoj se preduzimaju mjere koje potkopavaju politiku ondašnjeg reakcionarnog režima. Ipak, uprkos više intervencija, oni su se održali na vlasti sve do ubistva Milorada Draškovića, u julu 1921. godine, kada su vlasti smijenile svu upravu, a neke njene članove i pohapsili. Član odbora opštine Pavle Srzentić bio je optužen za učešće u atentatu na kralja Aleksandra Karađorđevića, pa je u zatvoru mučen. Poslije raspuštanja opštinske uprave, u Petrovcu je zavedeno opsadno stanje i postavljen je komesar. Samo po specijalnom odobrenju moglo se tada dolaziti u ovo mjesto.“⁷⁷

Šesnaest godina nakon nasilnog smjenjivanja sa funkcije predsjednika petrovačke Crvene komune, Savo Vuković je, kao veoma

uspješan i preduzimljiv čovjek, pun životne i stvaralačke energije, u Lučicama 1937. godine izgradio, za ono vrijeme, veoma lijep i komforan hotel, koji se koristio sve do razornog zemljotresa iz 1979. godine. O Vukovićevom značajnom ulaganju u turizam, list „Glas Boke“ je uoči Drugog svjetskog rata veoma afirmativno pisao, podržavajući ovakve lokalne preduzetničke inicijative koje doprinose obogaćivanju turističke ponude Petrovca.

Isto tako, treba reći da se Savo Vuković 1936. godine, po direktivi Partije, ponovo kandidovao za predsjednika petrovačke opštine na listi opozicije, koja je na izborima pobijedila ogromnom većinom. Na dužnosti predsjednika opštine ostao je do kapitulacije Kraljevine Jugoslavije i 13-julskog oružanog ustanka. U prvim danima ustanka, sve od hrane i robe što se zateklo u njegovoj trgovini i hotelu, podijelio je ustanicima. U znaku odmazde, italijanska vojska je zapalila hotel. Gledajući sa Paštrovske planine kako izbija dim i vatra iz hotela, sa smješkom je prokomentarisao: „Neka, neka gori - poslije rata gradićemo nove hotele i nove kuće“.

Početkom avgusta 1941. godine Italijani su u planini iznenadili i uhvatili odmetnutog crvenog komunara, patriotu i ustanika Sava Vukovića i potom ga strijeljali na Cetinju. Prilikom egzekucije nije dozvolio italijanskim vojnicima da mu vežu oči. Isprasio se ispred pušćanih cijevi i hrabro uzviknuo: „Pucajte!“

Za kraj ove „utopijske“ storije o Petrovačkoj komuni, navodimo karakterističan refren svečane pjesme „Crveni Petrovac na moru“:⁷⁸

„Ustani pjesmo moja,
Preleti veliku goru,
Da vidiš ljepotu na žalu:
Crveni
Petrovac na moru“.

Naprijed navedene receptivne mogućnosti predratne budvanske, sveto-stefanske i petrovačke opštine su neposredno determinisale obim i intezitet turističkog prometa na ovom dijelu našeg primorja. Radilo se o relativno skromnim turističkim smještajnim kapacitetima, a najznačajniji i najkvalitetniji među njima izgrađeni su poslije velike svjetske ekonomske krize (1929-1933). I, upravo, kada

je trend izgradnje novih hotelskih i ugostiteljskih objekata trebalo da nastavi uzlaznom putanjom, svijet je ponovo zahvatio ratni vihor, koji je u potpunosti sasjekao i ugasio svaku turističku aktivnost ne samo kod nas, već i na čitavoj mediteranskoj obali.

2.4.2 Razvoj i dinamika turističkog prometa

Kao što smo već konstatovali, u prvih petnaestak godina nakon Prvog svjetskog rata turizam na Budvanskoj rivijeri karakteriše veoma skroman intezitet turističkog prometa. Do dinamiziranja domaćeg i inostranog turističkog prometa dolazi, prije svega, u godinama izlaska iz duboke svjetske ekonomske krize, tzv. Velike depresije (1933/1934. godine). Do naznačenog perioda, budvanski turizam, mjereno brojem posjetilaca i realizovanih noćenja, ostvaruje vrlo inferiorne rezultate. Doduše, u velikom dijelu međuratnog razdoblja nije bila uspostavljena kvalitetna evidencija o broju turista i registrovanim noćenjima, tako da do 1936. godine ne postoje sistematizovani i potpuni podaci o realizovanom turističkom prometu za područja ondašnjih opština - Budve, Svetog Stefana i Petrovca. Tek od te godine, stanje sa prijavljivanjem turista se osjetno poboljšalo, tako da su statističke evidencije o posjeti domaćih i inostranih gostiju tačnije i pouzdanije.

„Prvih godina poslije I svjetskog rata prvi domaći turisti bili su ferijalci, a od 1922. godine pa nadalje glavni inostrani posjetioci bili su Čehoslovaci.“⁷⁹ Dolazak čehoslovačkih turista na ljetovanje u Budvu u prvim poslijeratnim godinama vezuje se, prije svega, za djelatnost Društva za promet stranaca (formirano početkom 1922. godine, a ugašeno 1925. godine), čiji je predsjednik bio doktor A. Mikolašek, opštinski ljekar u Budvi, po nacionalnosti Čeh. Svojom inventivnošću, vizijom, smislom za organizaciju i ostvarenim vezama sa matičnom državom, on je direktno zaslužan za prve posjete turista iz Čehoslovačke, vjesnika organizovanog turizma kod nas.

Turistički promet tridesetih godina prošlog vijeka na Budvanskoj rivijeri bilježi dinamičan rast, zahvaljujući - prije svega - unapređenju turističke ponude (povećanju kreveta u hotelskom smještaju i domaćoj radinosti) i poboljšanju saobraćajnih veza sa bližim i daljim okruženjem. Tada je uspostavljena sezonska putničko-teretna pomorska veza

između Dubrovnika i Ulcinja (od 15. maja do 30. septembra), sa pristajanjem u Budvi i Petrovcu, kao i u drugim pristanišnim mjestima na toj relaciji. Nadalje, otvaranje autobuske linije „Jadran-ekspres“ na relaciji Minhen - Cetinje (1930), dalo je značajan podsticaj za dolazak njemačkih turista na naše primorje. Iste 1930. godine, povezan je Beograd sa Podgoricom autobuskim i avionskim saobraćajem. Krajem sljedeće godine, pušteno je u saobraćaj više od tridesetak kilometara novoizgrađenog puta Cetinje - Budva, što je, takođe, doprinijelo povećanju turističkog prometa na Budvanskoj rivijeri. Počev od 1937. godine Zetska plovidba je tokom turističke sezone jednom nedjeljno parobrodom „Lovćen“ održavala pomorsku vezu Venecija - Budva. Najzad, dinamiziranje turističkog prometa na budvanskom primorju, podstaklo je i otvaranje nove avionske linije Beograd - Grude (1938), kao i uvođenje motornog voza između Beograda i Dubrovnika sa priključkom za Herceg-Novi.

Period između dva svjetska rata odlikuje se i prilično živom društvenom djelatnošću usredsređenom na podizanje kvaliteta turizma na Budvanskoj rivijeri. Nakon gašenja Društva za promet stranaca (1925), formirana su dva nova turistička društva - „Primorje“ u Petrovcu (1925) i „Mogren“ u Budvi (1926), koja su dala, nesumnjivo, nemjerljiv doprinos unapređenju i afirmaciji turizma u svojim sredinama. Treba reći da su naznačena turistička društva bila, u prvom redu, angažovana na uređenju ovih primorskih gradića, održavanju parkovskih i zelenih površina, rješavanju komunalnih problema (naročito čistoće i vodosnabdjevanja), poboljšanju saobraćaja i puteva, vršenju turističke propagande, organizovanju dočeka stranaca, podizanju nivoa turističke kulture i svijesti građana i dr.

Posebno veliki i neprocjenjiv doprinos razvoju turizma na ovom dijelu našeg primorja između dva svjetska rata, dali su brojni prijatelji Budve u zemlji i inostranstvu. „Ne postoji grad na našoj obali koji u istoriji razvoja turizma može upisati podatak da je imao tri društva prijatelja. Savremenik tih događaja Ante Slovinić ovako je opisao taj svojevrsni fenomen: „Priroda, izdašno darežljiva ljepotama na Crnogorskom primorju, važila je svakako kao privlačna snaga za priliv posjetilaca. Ali, za sticanje prijatelja - pored prirodne raskoši - najvažniji činilac bili su ljudi-mještani - uporni i neumorni da unaprijede svoj kraj i srdačni i prisni prema gostima koji su im dolazili. Tako je za nekoliko

(ne mnogo) godina relaciju domaćin-gost zamijenio odnos domaćin-prijatelj. A prijatelj starao se o Budvi i njenom turističkom napretku ne manje od domaćina.⁸⁰

Od ovih društava prvo je osnovano Društvo prijatelja Budve u Parizu (1932), zatim Društvo prijatelja Budve i Južnog Jadrana u Pragu (1934) i, najzad, Društvo prijatelja Budve i okoline u Beogradu (1937). Razumije se, svako od tih društava vršilo je promociju, podsticalo u svojim sredinama interesovanje i razvijalo osjećanje ljubavi za budvansko primorje. Na taj način, ova društva su bila svojevrsni promoteri turističkih mogućnosti i prirodnih ljepota našeg kraja, što je konkretno rezultiralo povećanjem turističkog prometa Budve u četvrtoj deceniji XX vijeka.

Kao što je već napomenuto, pokazatelje o dinamici i strukturi turističkog prometa Budve za pojedine godine između dva svjetska rata je, konsultujući - prije svega - raspoloživu arhivsku građu, prikupio, sistematizovao i publikovao dr M. Luketić u svojoj knjizi „Turizam u Budvi 1918-1941“, tako će nam ona, uz ostalu raspoloživu literaturu, poslužiti kao glavni izvor podataka za predmetnu eksplikaciju na zadatu temu.

Prve sačuvane potpuniye pokazatelje o turističkom prometu u Budvi sriječemo tek za 1930. godinu, kada je 621 registrovani posjetilac ostvario 2.366 noćenja, od čega je u hotelima evidentirano 1.745 noćenja, a kod kućevlasnika - 621. Zastupani podaci o turističkom prometu ukazuju da je u većem dijelu međuratnog perioda budvanski turizam bio minorna, gotovo zanemarljiva pojava.

Tek 1932. godine turizam se ovdje približava cifri od deset hiljada realizovanih noćenja. Naime, te godine u Budvi je boravilo 538 gostiju, koji su u svim oblicima smještaja ostvarili 9.082 noćenja, od čega se 7.844 odnosi na domaće turiste, a 1.238 noćenja na inostrane posjetioce. Među strancima najbrojniji su Čehoslovaci (605 noćenja) i njemački turisti (401 noćenje).

Za 1933. godinu sačuvani su podaci o turističkom prometu za prvih devet mjeseci. U periodu januar-septembar Budvu je posjetilo 997 turista, koji su realizovali 11.411 noćenja (najviše noćenja su ostvarili domaći gosti - 8.895, dok su Čehoslovaci sa 2.077 noćenja bili najbrojniji inostrani posjetioci). Ove, 1933. godine, u budvansku luku svraćaju pojedine jahte, koje su krstarile po Mediteranu i Jadranu.

Te jahte, koje su se ovdje zadržavale i po nekoliko dana, označavaju početak nautičkog turizma na Budvanskoj rivijeri.

Sljedeće 1934. godine, turizam u Budvi bilježi dalji dinamičan rast, što se ogleda u tome da je te godine 1.503 turista (435 stranaca) realizovalo 16.125 noćenja (na strance se odnosi 4.265 noćenja). U strukturi turističkog prometa domaći gosti su opet bili dominantni sa 11.860 noćenja, dok su Čehoslovaci sa ostvarenih 3.422 noćenja ubjedljivo najbrojniji inostrani turisti.

Za 1935. godinu nailazimo na podatke o turističkom prometu ne samo za ondašnju budvansku opštinu, već i za opštine Sveti Stefan i Petrovac, što je veoma interesantno u pogledu međusobnog upoređenja tih pokazatelja. U tabeli koja sljedi dajemo prikaz ostvarenog turističkog prometa za ove tri opštine:

Naziv mjesta	Domaći turisti	Noćenja dom. tur.	Inostrani turisti	Noćenja inos. tur.	Ukupno turista	Ukupno noćenja
Budva	1.044	12.842	1.189	12.372	2.233	25.214
Sveti Stefan	345	3.584	11	125	356	3.709
Petrovac	465	6.900	73	980	538	7.880
Ukupno:	1.854	23.326	1.273	13.477	3.127	36.803

Prema „Statističkom godišnjaku Jugoslavije“ za 1936. godinu, te godine u Budvi „turistički promet dostiže najveći domet u periodu između dva svjetska rata: 4.165 posjetilaca (39.904 prenoćišta), od kojih je 2.164 otpadalo na domaće, a 2.001 na strane goste (1.507 Čeha, 307 Austrijanaca, 17 Njemaca i dr.).⁸¹

Iako za 1937. godinu nemamo kumulativne podatke o obimu i strukturi ostvarenog turističkog prometa, hronika budvanskog turizma bilježi da su te godine ovaj grad posjetile brojne poznate ličnosti iz političkog, javnog i kulturnog života kako iz zemlje, tako i iz inostranstva (kraljica Marija Karađorđević, rumunski kralj Karol Drugi, predsjednik vlade Milan Stojadinović, vojvoda i vojvotkinja od Kenta, turski maršal, brojni diplomati i ambasadori stranih država, njemački fabrikant dr Opel, engleska književnica F. S. Koperland, članovi čuvene praške pozorišne kuće „Divaldo“, mnogi poznati srpski pisci i dr.). Prisustvo ovakvog džet-seta ukazuje da Budva uoči Drugog svjetskog rata sve više postaje centar mondenskog turizma na ovom dijelu obale.

Zbog sve zaoštrenije političke situacije u Evropi i stvaranja nepovoljne atmosfere koja je najavljivala novi ratni požar, počev od 1938. godine pa u sljedeće dvije godine, na Budvanskoj rivijeri dolazi do oseke turističkog prometa, što se može zaključiti na osnovu podataka o ostvarenom turističkom prometu za tu godinu, koje dajemo u sljedećem tabelarnom pregledu:

Naziv mjesta	Domaći turisti	Inostrani turisti	Ukupno turista	Ukupno noćenja
Budva	1.359	653	2.012	26.444
Sveti Stefan	168	6	174	1.862
Petrovac	943	188	1.131	13.617
Ukupno:	2.470	847	3.317	41.923

Dakle, u 1938. godini na područje ondašnje budvanske opštine realizovano je za jednu trećinu manje noćenja u poređenju sa rekordnom 1936. godinom.

Budući da se u svim analizama 1939. godina uzima kao reprezentativni standard za upoređenje sa kretanjima nastalim poslije Drugog svjetskog rata, u narednoj tabeli dajemo prikaz ostavrenog turističkog prometa za tu godinu za opštine Budva, Petrovac i Herceg-Novi (u međuratnom periodu ovaj grad konstantno bilježi „najjači“ turistički promet u Crnoj Gori):⁸²

Naziv opštine	Domaći turisti	Inostrani turisti	Ukupno turista	Ukupno noćenja
Budva	2.083	501	2.584	29.916
Petrovac	592	475	1.067	12.915
Herceg-Novi	7.138	1.346	8.484	77.662

Iako je 1939. godine zvanično otpočeo Drugi svjetski rat, u toj godini u Budvi je evidentirano 13% više noćenja nego u prethodnoj 1938. godini, što je - prije svega - rezultat otvaranja hotela „Avala“, kao što smo i rekli, najznačajnijeg hotelskog objekta koji je između dva rata izgrađen na čitavom jugoslovenskom priobalnom području.

⁸² Dr Miljan Radović: Jedan pogled na inicijalnu fazu razvoja inostranog turizma u Crnoj Gori, Zbornik radova sa naučnog skupa „Razvoj turizma u Crnoj Gori u XIX i prvjoj polovini XX vijeka“, Cetinje, 1997, str. 117.

U crnogorskom turizmu u međuratnom periodu najimpozantnije turističke učinke je ostvarivao Herceg-Novi, koji je 1939. godine realizovao čak 2,6 puta više noćenja nego Budva. Tek će u drugoj Jugoslaviji Budva preuzeti primat u turizmu Crne Gore.

Osim kupališnog, odnosno odmorišnog turizma, kao i ranije pomenutog nautičkog turizma (navraćanje jahti, jedrenjaka i jedrilica u budvansku luku), u četvrtoj deceniji XX vijeka na Budvanskoj rivijeri se razvija i izletnički turizam (kopneni i brodski), naročito poslije puštanja u saobraćaj puta Cetinje - Budva, kada posebno postaje atraktivna izletnička ruta Kotor - Cetinje - Budva u oba smjera.

Sve u svemu, turizam na Budvanskoj rivijeri krajem tridesetih godina prošlog vijeka imao je sve uslove za dalji dinamičan napredak, ali je Drugi svjetski rat neplanirano prekinuo njegov razvoj. Umjesto da Budva, Bečići, Sveti Stefan i Petrovac i dalje budu omiljene i primamljive destinacije za mnoge turiste iz čitave Evrope, aprila 1941. godine nepozvano su nam u „goste“ došli njemački i italijanski militaristi, koji su naše hotele za naredne četiri ratne godine pretvorili u kasarne za smještaj operativnih jedinica. Time je suludom politikom njemačkog Trećeg rajha nasilno zaustavljen i prekinut drugi period u razvitku budvanskog turizma.

Turizam Budve između dva rata - doba romantičnog turizma

Generalno posmatrano, razdoblje između dva svjetska rata budvanskom turizmu je - uprkos realizovanim skromnim rezultatima - ipak donijelo izvjesne pozitivne tekovine i kvalitativne promjene, posebno u odnosu na vrijeme prije Prvog svjetskog rata, kada se o turizmu ovdje nije moglo govoriti kao organizovanoj i masovnoj pojavi, već samo o njegovim kroki naznakama.

Pošto su prije toga budvansko primorje i njegove turističke mogućnosti bili gotovo nepoznati za ostali svijet, Budva, Bečići, Sveti Stefan i Petrovac su u međuratnom periodu definitivno skrenuli pažnju široke evropske javnosti na turističke potencijale ovog piktoresknog primorskog kraja, ukrašenog najljepšim plažama na cijelom Mediteranu. Pored izgrađenih turističkih kapaciteta i ostvarenih ekonomskih učinaka, najveći benefit perioda između dva rata ogleda se u tome što je Budvansku rivijeru konačno počela da otkriva turistička Evropa. Jer, svako ko je u to vrijeme posjetio Budvu bio je očaran čudesnom i nezaboravnom ljepotom ovog kraja. „Naše more, Jadran, najlepše je more na svetu. Plavo i bistro, burno i pitomo, gorko i lako [...]. Jadran je naše najveće blago [...]. Vanredne te peščane plaže, na žalost još

su zapuštene i slabo poznate, ali ko tu jednom prođe, uvek se ovamo vraća da provede leto u sunčanju, talasima i divnim noćima“. Ovo su zapažanja i utisci koje je zapisao Miloš Crnjanski, jedan od najpoznatijih srpskih pisaca, prilikom svoje prve posjete Budvi. Njegove riječi najbolje oslikavaju magnetnu privlačnost i primamljivost budvanskih bisernih plaža i modroplavog mora.

S obzirom na to da se o Budvi u Parizu, Pragu, Beogradu i drugim evropskim prijestonicama tada govorilo kao o pravom otkriću i izuzetnom dragulju koji isijava široki spektar turističkih vrijednosti, onda se međuratni period može, s razlogom, nazvati romantičnim dobom u turističkom razvoju ovog dijela našeg primorja. To je vrijeme kada je došlo do snažnije artikulacije ovdje do tada zapretanih i još uvijek neosvojenih turističkih mogućnosti Budvanske rivijere. Zato će taj period ostati zauvijek upamćen po romantičarskim vibracijama koje je budvanski kraj emitovao prema Evropi, čiji su turistički nomadi počeli da otkrivaju njegove iznenađujuće raskošne ljepote, koje su - odista - pravi dar umjetnosti ovdje zbilja veoma izdašne prirode.

Pjesnički prvak engleskog romantizma i neumorni putnik, Džordž Gordon Bajron, kao da je još početkom XIX vijeka najavio ovo buduće doba romantičnog turizma na Crnogorskom i budvanskom primorju, zapisavši otprilike sljedeće: „Kada se rađala naša planeta, najljepši susret mora i kopna mora da se desio na Crnogorskom primorju. A kada su sijani biseri prirode, na ovom dijelu jadranske obale je zahvatano punim šakama“.

Da se kod donošenja odluke o izgradnji „Avale“ glavni inicijator i finansijer ovog ambicioznog hotelskog projekta, beogradski apotekar Radomir Stojić, rukovodio - prije svega - sopstvenim romantičarskim zanosom, a ne nekim posebnim materijalnim interesom, najbolje ilustruje njegova izjava da ga u tom poslu nijesu podstakle nikakve novčane koristi niti bilo kakve pobude u tom pravcu. „Pa i ovde u slučaju Budve, ništa me novac nije pobudio. Da je to bilo, sigurno nikad ne bi ni pomislio, da se uhvatim za taj posao“ - decidno je zapisao ovaj beogradski privrednik i trgovac u svojim sjećanjima 1970. godine.

Poput svakog romantizma koji, prije ili docnije, zakonomjerno sklizne u okrutni realizam, tako se i budvanski turistički romantizam sudario sa surovom zbiljom Drugog svjetskog rata, u kome su - bar za neko vrijeme - raspršeni svi nedosanjani snovi daljeg rasta i uspona turizma na ovim prostorima.

2.5. RAZVOJ TURIZMA POSLIJE DRUGOG SVJETSKOG RATA (1945-2000)

2.5.1. Društveno-istorijski okvir

Poslije Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji je došlo do promjene društveno-političkog i društveno-ekonomskog sistema. Pobjedom socijalističke revolucije odmah iza rata je uspostavljen socijalistički društveni poredak i, umjesto unitarne monarhije, proglašena je republika. Jugoslovenska država je konstituisana na federalnim osnovama, kao državna zajednica ravnopravnih republika i naroda. Crna Gora je, takođe, dobila status ravnopravne članice novoproglašene federalne Jugoslavije. Ne samo crnogorskoj državi (republici), nego - isto tako - crnogorskom narodu, kao i crnogorskoj naciji, vraćena su sva suverena prava koja su im 1918. godine bila brutalno zakinuta.

Dakle, u pogledu državnog uređenja i uspostavljenih ravnopravnih odnosa između konstitutivnih republika i naroda, nova tzv. druga Jugoslavija je napravila ogroman iskorak. Unutrašnji društveno-politički odnosi, na kojima je počivala socijalistička Jugoslavija, bili su u duhu najvećih političkih standarda i dometa u modernoj Evropi i svijetu. Međutim, slaba strana novog uređenja bio je njegov jednopartijski sistem, u kome je posve dominirala jedna stranka (Komunistička partija, odnosno Savez komunista), jedna ideološka matrica i monolitno partijsko mišljenje. Nedostatak demokratskog političkog odlučivanja bio je veliki defekat nove države, što se posebno negativno pokazalo poslije smrti Josipa Broza Tita (neosporno velikog političkog autoriteta i svjetskog državnika), kada se početkom devedesetih godina nova Jugoslavija, u uslovima narastajućeg nacionalizma i šovinizma, u „ognju i maču“ raspala.

Pored eliminacije političkog višeglasja, odnosno liberalne demokratije, gotovo potpuno odsustvo svojinskog pluralizma, uz nerazvijenu tržišnu ekonomiju, bio je drugi krupan defekat SFR Jugoslavije. Ipak, s tim u vezi, treba reći da su se dominacijom jednog oblika svojine (prvo državne, a potom društvene) i centralističkim arbitrarnim odlučivanjem u prvih 20, odnosno 25 godina nakon

Drugog svjetskog rata, akumulirala značajna investiciona sredstva koja su usmjeravana u obnovu ratom porušene zemlje, razvoj socijalističke privrede, izgradnju krupne infrastrukture i ukupne društvene nadgradnje, kao i u ravnomjerni regionalni razvoj. U tim poslijeratnim decenijama, jugoslovenska ekonomija je ostvarila najdinamičnije stope rasta u poređenju sa ostalim državama svijeta.

Ogromna sredstva su uložena i u izgradnju turističkih kapaciteta, tako da je turizam na Budvanskoj rivijeri, kao - uostalom - i na čitavom Crnogorskom primorju, šezdesetih, odnosno sedamdesetih godina prošlog vijeka, doživio superiorni i progresivni razvoj. Isto tako, društveni i ekonomski odnosi koji su bili dominantni u SFR Jugoslaviji, odlučujuće su pogodovali obezbjeđenju neophodnih, nepovratnih sredstava solidarnosti tokom osamdesetih godina XX vijeka, što je doprinijelo veoma efikasnom procesu obnove oštećenih i porušenih turističkih i drugih objekata poslije velikog zemljotresa iz 1979. godine, koji je nanio nesagledive direktne i indirektno štete cijelom Crnogorskom primorju.

Međutim, na globalnom planu, odsustvo političke liberalne demokratije i svojinskog pluralizma, kao i nedostak preduzetništva, kreativnog biznisa i privatne inicijative, pokazali su se već početkom sedamdesetih godina XX vijeka kao ograničavajući faktor daljeg dinamičnog razvoja ukupne nacionalne ekonomije. To se, ujedno, počelo negativno odražavati i na međurepubličke i međunacionalne odnose. Tako je zemlja počela postepeno da ulazi u krizu, a Savez komunista Jugoslavije nije imao viziju prevazilaženja nagomilanih problema kako onih u sferi ekonomije, tako i onih u domenu političkih odnosa. Uz to, retrogradni nacionalizam i šovinizam, poražen u Drugom svjetskom ratu, počeo je postepeno da jača i zauzima dominantne položaje u pojedinim republikama. Sve je to početkom devedesetih godina prošlog vijeka dovelo do eskalacije brutalnog građanskog i vjerskog rata, koji je na kraju rezultirao osamostaljivanjem svih bivših jugoslovenskih republika. Nakon raspada savezne države, došlo je i do potpune obnove crnogorske međunarodno priznate državnosti (na osnovu referendumske odluke iz 2006. godine).

Ukoliko danas sa neke neutralne i objektivne pozicije (iako još uvijek nije proteklo dovoljno vremena za uspostavljanjem potrebne istorijske distance) ocjenjujemo učinke koje su Crna Gora, njen narod

i njena privreda, uključujući pri tome i turizam, ostvarili u drugoj Jugoslaviji, može se slobodno reći da je, manje-više, na svim poljima realizovan impozantan razvoj i napredak. Takav svestrani i dinamični razvitak ostvaren je, prije svega, zahvaljujući uspostavljenim društvenim i ekonomskim odnosima u SFR Jugoslaviji. Odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a, kojima je Crna Gora konačno dobila status ravnopravne federalne jedinice, veliki rezultati koji su ostvareni u obnovi zemlje nakon Drugog svjetskog rata, a naročito ogromna sredstva solidarnosti koja su sve jugoslovenske republike izdvojile za otklanjanje negativnih posljedica razornog zemljotresa, to zorno i nedvosmisleno pokazuju i potvrđuju. Samo da je početkom devedesetih godina prošlog vijeka bilo više državničke mudrosti, političke hrabrosti i pronicljivosti da se ne upadne u „zagrljaj“ tuđeg agresivnog nacionalizma, Crna Gora bi, počev od 1945. godine pa sve do danas, mogla da na svom „kontu“ knjiži samo ekonomske i političke benefite. Ovako, ostaje žal da su se, uz više državničke vizije i političke zrelosti, mogli postići još veći i krupniji razvojni rezultati.

Zastupani „politički pledoaje“ može izgledati suvišnim za temu koja se obrađuje u ovoj monografiji. Međutim, uspostavljeni, odnosno naprijed opisani društveno-istorijski kontekst može uveliko da pomogne boljem razumijevanju ostvarenih učinaka i cikličnih oscilacija u razvoju budvanskog turizma u periodu nakon Drugog svjetskog rata.

2.5.2. Period od 1945. do 1962. godine

Prvi poslijeratni period razvitka budvanskog turizma može se podijeliti na dva razdoblja - period od oslobođenja do 1958. godine, kada su u pogledu izgradnje receptivnih kapaciteta i dinamike turističkog prometa ostvareni više nego skromni rezultati, i period od 1959. do 1962. godine, kada se bilježi znatno dinamičniji turistički razvoj na ovom dijelu našeg primorja.

Usljed velikih razaranja i opšte iscrpljenosti Jugoslavije tokom Drugog svjetskog rata, kao i zbog - u poslijeratnim godinama - poznatog forsiranja primarnog i sekundarnog u odnosu na tercijarni (uslužni) sektor, sve do 1958. godine turističke mogućnosti Budvanske rivijere su minimalno valorizovane. U tom razdoblju, turizam na ovoj rivijeri se - prije svega - temeljio na ponovnom aktiviranju prije rata

izgrađenih smještajnih kapaciteta. Tako je 1946. godine, za turističke svrhe otvoren hotel „Avala“, a 1947. godine i hotel „Miločer“. Međutim, u poređenju sa 1936., kao rekordnom predratnom turističkom godinom, kada je na području ondašnje budvanske opštine registrovano 4.165 posjetilaca, koji su ostvarili 39.904 noćenja, tek krajem ovog razdoblja turistički promet dostiže i nadmašuje navedeni najveći predratni nivo.

„Period 1945-1958. godine karakteriše se prilično ograničenim smještajnim mogućnostima, nekvalitetnim saobraćajnim vezama, u suštini nerazvijenim pratećim djelatnostima i, s tim u vezi, relativno skromnim turističkim prometom, koji je iznosio ispod 10.000 posjetilaca godišnje. To se najbolje vidi iz podatka da je 1954. godine evidentirano svega 5.791 turista (4.963 domaća i 828 stranih) i 38.179 noćenja (34.532 domaća i 3.647 stranih). Dvije godine kasnije, 1956, došla su 6.002 posjetioca i učinila 33.684 noćenja (4.562 domaća sa 27.276 noćenja i 1.440 stranih sa 6.408 noćenja).“⁸³ Svakako, najjača turistička godina u prvom poslijeratnom razdoblju bila je 1957., kada je Budvu posjetilo 9.262 turista (7.535 domaćih i 1.727 inostranih), koji su ostvarili 76.516 noćenja (68.263 domaći i 8.253 inostrani gosti).

Sljedeći četvorogodišnji period (1959-1962), u pogledu realizacije svih relevantnih turističkih pokazatelja, osjetno prevazilazi prethodno razdoblje. Prema podacima obrađenim u Turističkom savezu opštine Budva, u tom periodu je na području Budvanske rivijere ostvaren sljedeći turistički promet:

Godina	Posjetioci			Noćenja		
	Domaći	Inostrani	Ukupno	Domaći	Inostrani	Ukupno
1959.	21.685	5.571	27.256	209.148	34.580	243.728
1960.	36.845	6.514	43.359	309.608	37.746	347.354
1961.	32.049	6.556	38.605	317.660	45.530	363.190
1962.	26.475	6.681	33.156	312.636	44.461	357.097

Značajno povećanje kako domaćeg, tako i inostranog turističkog prometa u periodu 1959-1962. godine rezultat je - prije svega - implementacije mjera ekonomske politike zemlje koje su stimulisale razvoj turizma. Opredmećenjem tih mjera stvoreni su povoljni uslovi za izgradnju smještajnih kapaciteta u komercijalnom ugostiteljstvu, kao

83 Dušan J. Martinović: Budvanska rivijera, Cetinje, 1973, str. 185.

i odmarališnih objekata namijenjenih za organizovani odmor radnika. Tako je na lokaciji pređašnjih malih i neuslovnih hotela „Mogren“ i „Budva“, sagrađen novi, komforniji hotel „Mogren“ (78 kreveta) koji je otvoren 1959. godine. Naredna 1960. godina u istoriji turizma Budvanske rivijere ostaće upamćena naročito po tome što je te godine ekskluzivni hotel „Sveti Stefan“ (119 smještajnih jedinica i 226 kreveta), nakon izvršene uspješne adaptacije starih ribarskih kuća u luksuzne apartmane, primio prve turiste. Kasnije će - upravo - ovaj jedinstveni grad-hotel pronijeti slavu i afirmaciju budvanskog i crnogorskog turizma širom svijeta.

Hotel Sveti Stefan - biser crnogorskog turizma

Pedesetih godina XX vijeka iz samog političkog vrha Jugoslavije potekla je inicijativa da se ribarsko selo Sveti Stefan (o kome smo naprijed naveli dvije zanimljive istorijske priče - prvu o njegovom nastanku i drugu kao o mjestu od pravde, gdje je svake godine zasijedao paštrovski sud poznat pod nazivom „Bankada“) pretvori u luksuzni grad-hotel. Prema sjećanju, ovu ideju je prvi pokrenuo tadašnji visoki savezni funkcioner Edvard Kardelj. Njegov prijedlog su zdušno podržali Blažo Jovanović, tada prva politička ličnost Crne Gore, kao i naši poznati slikari Petar Lubarda i Milo Milunović. Uskoro zatim, Kardeljeva ideja je opredmećena, pa je tako nekadašnje paštrovsko srednjovjekovno utvrđenje postalo jedan od najčuvenijih hotela u svijetu.

Ovaj elitni hotel je otvoren za goste 13. jula 1960. godine. Unutrašnjost grada-hotela čine uske krivudave uličice, sa slikovitim pjacetama. Tu su i četiri crkvice, a hotelski apartmani se nalaze u skladnim kamenim kućama, izgrađenim u mediteranskom stilu. Pretvaranjem starog ribarskog naselja u moderan turistički objekat prvog reda, počinje ispisivanje novije istorije za Sveti Stefan. Samo četiri godine nakon otvaranja (1964), „Lajf magazin“ iz Njujorka uvrstio je „Sveti Stefan“ među deset najekskluzivnijih hotela u svijetu, da bi 1972. godine ovom jedinstvenom gradu-hotelu bilo uručeno najveće međunarodno turističko priznanje - „Zlatna jabuka“, koju dodjeljuje Međunarodna federacija turističkih novinara i pisaca. Pored toga, OOUR „Sveti Stefan“ je 1980. godine postao nosilac najvećeg državnog priznanja SFRJ - nagrade AVNOJ-a.

Za čitav protekli period, hotel „Sveti Stefan“ je odisao duhom pravog mondenskog ljetovališta, u kome je boravio sve sami svjetski džet-set. Ovdje su odsijedali slavni svjetski glumci, režiseri i producenti - Sofija Loren, Karlo Ponti, Kirk Daglas, Doris Dej, Džerladina Čaplin, Marija Šel, Monika Viti, Sidni Poatje, Ričard Vidmark, Silvester Stalone, Džeremi Ajrons i dr. Na „Svetom Stefanu“ su odmarali poznati književnici Andre Marlo i Albert Moravija, nenadmašna balerina Maja Pliseckaja, sovjetski kosmonaut Jurij Gagarin, proslavljeni šahovski šampioni Bobi Fišer i Boris Spaski, kao i prelijepa manekenka Klaudija Šifer. Ovdje su, takođe, boravile krunisane glave, poput engleske princeze Margaret i bivšeg italijanskog kralja Umberta II Savojskog. Nadalje, „Sveti Stefan“ je dočekivao mnoge poznate svjetske političare, kao što su predsjednik italijanske države Sandro Pertini, italijanski premijer Đulio Andreoti, njemački kancelar Helmut Šmit, kanadski predsjednik Vlade Pjer Trudo, jugoslovenski predsjednik Josip Broz Tito, zatim čuveni bankari Maknamara i Rokfeler i dr. Razumije se, nemoguće je ispisati imena svih slavni koji su „Sveti Stefan“ izabrali za odmor, budući da je taj spisak prilično širok.

Mnogi od ovih slavni ličnosti su odmarali u čuvenoj vili 118, za koju se cijena boravka utvrđivala nagodbom sa zakupcem. Početna cijena zakupa iznosila je 1.000 dolara.

Treba reći da su poslovno-finansijski učinci hotela „Sveti Stefan“ stalno bili pozitivni i znatno iznad prosjeka za hotelsko-turističku privredu Budve i Crne Gore. To je navelo Tita da jednom prilikom u šali prokomentariše kako je Sveti Stefan jedini svetac koji nam donosi pare.

U razdoblju od 1959. do 1962. godine na području budvanske opštine su izgrađeni značajni odmarališni kapaciteti. To je vrijeme razvoja radničkog samoupravljanja, kada su uvedene brojne povlastice i subvencije za odmor radnika, omladine i djece. Izgradnjom radničkih odmarališta, uz uvođenje veoma popularnih i prihvatljivih cijena pansiona i smještaja, doprinjelo se ekspanziji domaćeg turističkog prometa na budvanskom primorju. S druge strane, otvaranjem ekskluzivnog hotela „Sveti Stefan“ i broj inostranih posjetilaca početkom šezdestih godina prošlog vijeka pokazuje blagi rast. Ovaj

četvorogodišnji period, sve u svemu, predstavlja „odskočnu dasku“ za dalji rast i napredak budvanskog turizma. Pri tome, elitni hoteli, poput „Svetog Stefana“, „Miločera“ i „Avale“, postaju svojevrstni rasadnici kvalitetnog hotelskog i ugostiteljskog kadra, koji će - nesumnjivo - u jednom dužem periodu davati ton progresivnom razvoju turizma i hotelijerstva na Budvanskoj rivijeri.

2.5.3. Period od 1963. do 1978. godine

Period intezivnog i dinamičnog turističkog razvoja na budvanskom području otpočinje sa 1963. godinom, kada je realizovano gotovo pola miliona noćenja domaćih i inostranih turista, a završava se - do razornog zemljotresa - sa rekordnom 1978. godinom, kada je u svim oblicima smještaja evidentirano više od 2,7 miliona noćenja. Poput prethodnog, tako se i ovaj period može podijeliti na dva kraća razdoblja - period intezivnog ulaganja u turizam (1963-1973. godine) i period tzv. investicionog zatišja (1974-1978. godine).

Početkom šezdesetih godina XX vijeka u Jugoslaviji, a time i u Crnoj Gori, ostvaren je puni konsenzus o tretmanu turizma kao jednog od glavnih faktora njihovog ukupnog društveno-ekonomskog razvoja. Drugim riječima, „razvoj turizma se odvijao u uslovima postojanja jasnih strateških smjernica“.⁸⁴ To je doprinijelo otvaranju etape ambicioznog razvoja turističko-ugostiteljske privrede i na Budvanskoj rivijeri.

Brojne stimulatívne mjere za investiranje u turističku privredu (benificirane kamate, posebni uslovi za kreditno zaduživanje u inostranstvu, povoljni obračun retencione kvote, poreske olakšice na devizne prihode i dr.) omogućile se otvaranje snažnog investicionog ciklusa u budvanskom turizmu koji je trajao punih 11 godina. Dakle, razdoblje od 1963. do 1973. godine se karakteriše izrazito visokom investicionom konjunkturou u turističkoj industriji, koja se ogleda u dinamičnom rastu osnovnih i komplementarnih smještajnih kapaciteta.

Što se tiče osnovnog smještaja, kao okosnice svake turističke privrede, u tom periodu su na području Budvanske rivijere izgrađeni brojni hotelski objekti, i to:

- vile (bungalovi) hotela „Avala“ (otvorene 1963. godine), sa 284 kreveta;

- hotelski kompleks na Slovenskoj plaži (ukupno 1.654 kreveta), koji su činili hoteli "Slavija" (1964), sa 540 kreveta, „Adriatik“ (1965), sa 222 kreveta, „Internacional“ (1966), sa 580 kreveta, Nova „Plaža“ (1967), sa 234 kreveta i Stara „Plaža“ (ranije odmaralište rudnika „Kreka“), sa 78 kreveta;

- hotelski kompleks na Bečićkoj plaži (ukupno 2.380 kreveta), koji su činili hoteli „Splendid“ (1968), sa 414 kreveta, „Belvi“ sa depadansima (1970) - 644 kreveta, „Montenegro“ (1970), sa 344 kreveta, „Montenegro A“ (1971), sa 536 kreveta i „Mediteran“ (1972), sa 442 kreveta;

- hotel „Maestral“ u Pržnu (1970), sa 294 kreveta;

- petrovački hoteli (ukupno 888 novih kreveta) „Oliva“ (1964), sa 154 kreveta, vile „Oliva“ (1963. i 1967), sa 226 kreveta, „Rivijera“ (1967), sa 162 kreveta i „Castellastva“ (1972), sa 346 kreveta i

- hotel „As“ u Perazića Dolu (izgrađen 1973, a aktiviran tek 1983. godine), sa 419 kreveta.

Prema tome, u 11-godišnjem periodu snažnog investicionog ciklusa, na području Budvanske rivijere je izgrađeno (ne računajući hotel „As“) novih 5.500 kreveta (uglavnom, u hotelskim objektima B kategorije, izuzev hotela „Maestral“, koji je imao A kategoriju) u hotelima koji reprezentuju kupališni, odnosno odmorišni turizam u savremenom smislu. Time je ovaj vid smještaja, u poređenju sa 1962. godinom (završnom godinom prethodnog razvojnog perioda), kada je bilo u eksploataciji samo 718 hotelskih kreveta, uvećan skoro devet puta.

Ovakvim dinamičnim razvojem tzv. „hotelske industrije“ stvorena je značajna turistička ponuda za kvalitetniji i masovniji prihvatač - prije svega - inostranih turista. To je - uz izgradnju Jadranske magistrale i sve veće otvaranje Jugoslavije prema razvijenom svijetu - doprinijelo da se inostrani turistički promet u 1973. godini, izražen brojem ostvarenih noćenja, u odnosu na pomenutu 1962. godinu povećao za čak 22 puta. Dakle, novoizgrađeni hoteli - uprkos mogućim prigovorima na njihovu koncepciju,⁸⁵ brzinu i kvalitet gradnje - bili su osnovni agens i razvojni impuls za ekspanziju inostranih turističkih kretanja prema

85 Osnovni prigovor hotelima izgrađenim u ovom periodu odnosi se na njihov jednolični proizvod (radilo se o prilično sterilnim „hotelskim sanducima“ srednje i niže kategorije, sa jeftinom opremom, malim sobama i kupatilima bez dovoljnog komfora).

ovom dijelu našeg primorja, a time i za ostvarivanje što većeg - tako nasušnog - deviznog priliva od turizma.

Treba reći da forsiranje razvoja osnovnih smještajnih kapaciteta, kao najbitnijem receptivnom faktoru turističke privrede, nije isključilo odgovarajuću brigu koja je posvećivana stvaranju uslova za odvijanje masovnog turističkog prometa. Tako su u ovom periodu uložena značajna društvena i lična sredstva građana u razvoj ponude komplementarnih kapaciteta (auto-kampovi, odmarališta, domaća radinost i dr.), čime je stvorena snažna receptivna osnova za dinamiziranje domaćeg turističkog prometa, koji u 1973. godini - mjeren brojem noćenja - u odnosu na 1962. godinu bilježi rast od tri puta.

Da bi se bolje shvatile i razumjele kakve su se dinamične i kvalitativne promjene ostvarile u razvitku ponude turističkih smještajnih kapaciteta na području Budvanske rivijere zaključno sa 1973. godinom, a u poređenju sa predratnim nivoom, dajemo njihov uporedni prikaz u sljedećem pregledu:

Oblik smještaja	1939.	%	1973.	%	Index
Hotelski objekti	598	64,5	6.218	24,2	1.040
Kampovi	-	-	5.000	19,4	-
Odmarališta	-	-	4.704	18,3	-
Domaćinstva	329	35,5	9.791	38,1	2.981
Ukupno:	927	100,0	25.713	100,0	2.774

Navedeni pokazatelji o razvitku receptivne ponude na budvanskom primorju, koji se - kao rezultat izvršenih opsežnih investicionih ulaganja u sve oblike smještaja - desio u poslijeratnom periodu, kao i njihova komparacija sa predratnim nivoom, govore dovoljno sami za sebe i ne treba ih posebno komentarisati.

Paralelno sa značajnim proširenjem i obogaćivanjem turističke ponude na Budvanskoj rivijeri, u razdoblju od 1963. do 1973. godine ostvaren je veoma dinamičan rast turističkog prometa, što se vidi iz sljedeće tabele:

Godina	Posjetiooci			Noćenja		
	Domaći	Inostrani	Ukupno	Domaći	Inostrani	Ukupno
1963.	32.830	14.903	47.733	382.166	115.656	497.822
1964.	36.748	21.925	58.673	387.357	144.862	532.219
1965.	45.635	36.600	82.235	501.470	276.037	777.507
1966.	43.833	54.223	98.056	536.681	399.183	935.864
1967.	45.167	54.211	99.378	466.183	449.647	915.830
1968.	52.698	57.718	110.416	497.744	471.888	969.632
1969.	57.609	77.055	134.416	547.394	672.154	1.219.548
1970.	62.766	77.950	140.716	541.875	760.021	1.301.896
1971.	67.014	90.246	157.260	746.031	886.866	1.632.897
1972.	85.587	88.037	173.624	774.516	812.134	1.586.650
1973.	98.272	103.797	202.069	948.714	974.178	1.922.892

Nakon razdoblja visoke investicione konjunktore u budvanskom turizmu, nastupio je petogodišnji period (1974-1978) relativnog, pa i apsolutnog investicionog zatišja, u kome je došlo do gubitka tempa u realizaciji planiranih sljedećih faza u razvoju turističke ponude, prije svega osnovnih receptivnih kapaciteta. „To, naravno, nije značilo rađanje sumnji u značaj turizma kao faktora razvoja Crne Gore, već, naprosto, ustavnim promjenama iz 1970. godine ukinute su funkcije Federacije u domenu privrednih investicija, a Republika (preokupirana ulaganjima u kapital-intenzivne industrijske kapacitete i infrastrukturna rješenja) nije imala mogućnosti da obezbijedi neophodnu dalju stimulaciju investicija u turizam. Prepušteno sebi turističko ugostiteljstvo, zbog niske akumulativne i reproduktivne sposobnosti i investicione iscrpljenosti, objektivno nije bilo u stanju da rješava krupne probleme iz domena proširene reprodukcije u turizmu.“⁸⁶

Iako se po iole ozbiljnoj investicionoj aktivnosti neće pamti, ovo razdoblje ostaće zabilježeno po realizovanom krupnom integracionom poduhvatu u crnogorskom turizmu, tj. po stvaranju HTP „Montenegroturist“ Budva. Naime, u okviru tog hotelsko-turističkog preduzeća, sa sjedištem u Budvi, krajem 1973. godine objedinjena je turistička ponuda 15 OOUR-a nastalih od bivših hotelskih preduzeća

⁸⁶ Mr Borislav Uskoković: Aktuelna pitanja turističko-ugostiteljske privrede Crne Gore, Titograd, 1979, str. 69.

iz Ulcinja, Bara, Petrovca, Svetog Sefana, Budve, Tivta i Kotora. Imajući u vidu namjenjenu ulogu glavnog nosioca razvoja turizma u našoj Republici, „Montenegroturistu“ je kasnije, doduše više mehanački, nego ekonomski, priključena turistička ponuda iz još nekoliko kontinentalnih crnogorskih opština. Time je konstituisano jedno od najvećih turističko-ugostiteljskih preduzeća na teritoriji bivše SFR Jugoslavije, koje će - svakako - na svojevrsni način obilježiti razvoj turizma na Budvanskoj rivijeri u periodu svog postojanja.

Inače, u razdoblju od 1974. do 1978. godine nastavljen je - izuzev u 1976. godini - ekspanzivni trend rasta turističkog prometa na ovoj rivijeri, što najbolje ilustruje sljedeći tabelarni pregled:

Godina	Posjetiooci			Noćenja		
	Domaći	Inostrani	Ukupno	Domaći	Inostrani	Ukupno
1974.	125.211	100.457	225.668	1.151.864	930.886	2.082.750
1975.	147.195	105.578	252.773	1.260.456	926.398	2.186.854
1976.	145.013	95.078	240.091	1.113.255	829.138	1.942.393
1977.	191.451	92.768	284.219	1.374.293	761.978	2.136.271
1978.	191.437	140.711	332.148	1.546.857	1.198.282	2.745.139

Pred-zemljotresni period u razvoju budvanskog turizma završava se, dakle, u svakom pogledu rekordnom 1978. godinom. Te godine smještajni kapaciteti (osnovni i komplementarni) na području Budvanske rivijere dostižu, do tada, najviši nivo od 36.152 kreveta (6.230 u hotelima, 11.000 u kampovima, 5.123 u odmaralištima i 13.799 kreveta u domaćoj radinosti), što je činilo 29,2% od ukupnih turističkih kapaciteta naše Republike. U navedenim kapacitetima evidentirano je 2.745.139 noćenja (1.198.282 inostranih i 1.546.857 domaćih turista), što je predstavljalo 29,5% od ukupnog turističkog prometa ostvarenog u toj godini u Crnoj Gori. Posebni kvalitet 1978, prije razornog zemljotresa najbolje turističke godine, ogleda se u činjenici da je u smještajnim objektima u opštini Budva registrovano čak 44,2% od ukupnog broja noćenja stranaca u Republici.

Ovo razdoblje u razvoju budvanske opštine ostaće upamćeno ne samo po značajnoj turističkoj izgradnji i dinamiziranju turističkog prometa, već i po aktiviranju sajamskog poslovanja u okviru djelatnosti

Jadranskog sajma u Budvi. Iako je prva sajamska izložba održana 1967. godine, početkom rada Jadranskog sajma može se smatrati 1968. godina, kada je počela izgradnja sajamskih hala ukupne površine od oko 3.000 m².

Već od samog osnivanja, potvrdila se ekonomska opravdanost postojanja sajma u Budvi, zbog njegovog - prije svega - velikog značaja kako za turizam, tako i za čitavu privredu Crne Gore. Vrlo brzo se pokazalo da Jadranski sajam, kao komplementarna djelatnost, predstavlja sastavni dio budvanskog turizma, jer je na njegove manifestacije, iz godine u godinu, dolazilo sve više izlagača i posjetilaca. Na taj način, budvanski sajam je za proteklih četrdesetak godina bio značajan generator ne samo raznovrsnih sajamskih izložbi, nego i turističkih tokova, naročito u pred-sezoni i post-sezoni.⁸⁷

2.5.4. Period od 1979. do 1990. godine

Dinamični uspon budvanskog turizma ostvaren tokom šezdesetih, odnosno sedamdesetih godina XX vijeka, privremeno je zaustavljen u rušilačkom bijesu katastrofalnog zemljotresa, koji je zahvatio gotovo čitavu Crnu Goru. Petnaestog aprila 1979. godine kazaljke časovnika stale su na 7 časova i 20 minuta. Prašina sa ruševina koju je izazvao zemljotres, zamračila je sunce ovog podneblja. Kada se prašina razila i sunce opet obasjalo, ispostavilo se da je uništen veći dio onoga što su ljudska ruka i um na ovim prostorima stvarali vjekovima.

Razorni zemljotres, jačine od preko 9 stepeni Merkalijeve skale, prouzrokovao je ljudske žrtve, povrede stanovništva i ogromne materijalne štete. Pod udarom prirodne stihije razoreni, uništeni i oštećeni su mnogi privredni kapaciteti, čime su osjetno poremećeni normalni tokovi života, rada i privređivanja na čitavom budvanskom području. Ogromna razaranja i oštećenja pretrpio je stambeni fond u društvenoj i privatnoj svojini, kao i objekti društvenog standarda i komunalne infrastrukture. Posebno težak i nenadoknadiv gubitak pretrpjeli su kulturno-istorijski spomenici, a naročito Stari grad Budva, koji se morao posve iseliti i privremeno napustiti.

⁸⁷ Posebno ohrabruje informacija, najavljena iz uprave Jadranskog sajma, da će se krajem 2010. godine na lokaciji postojećih dotrajalih i prevaziđenih sajamskih hala, pristupiti izgradnji modernog, polivalentnog, sajamsko-kongresnog i hotelskog kompleksa, koji će u potpunosti izmijeniti sliku ovog dijela centra Budve.

Svakako, najteže posljedice pretrpjela je ugostiteljsko-turistička privreda, koja je predstavljala lokomotivu razvoja čitave opštine. Potpuno su stradali osnovni smještajni kapaciteti od 2.210 hotelskih kreveta (nestao je kompleks od pet hotela na Slovenskoj plaži, hotel „Mogren“ u Budvi, kao i petrovački hoteli „Oliva“, „Petrovac“, „Sutjeska“ i „4. jul“), teško je oštećeno 2.040 kreveta (uglavnom, u sklopu hotelskog kompleksa na Bečićkoj plaži), dok je 2.100 hotelskih kreveta imalo lakša oštećenja, što znači da je u turističkoj 1979. godini bilo nemoguće koristiti čak dvije trećine ukupnih smještajnih kapaciteta komercijalnog ugostiteljstva. Od 27 ugostiteljskih objekata za vanpasionu potrošnju uništeno je sedam restorana. I receptivna ponuda u komplementarnom smještaju (odmarališta i domaća radinost) je u zemljotresu znatno oštećena.

Na osnovu globalnog uvida u postradale turističke kapacitete, može se zaključiti da je faktički najveći stepen oštećenja nastao na objektima građenim prije „petrovačkog“ zemljotresa iz 1967. godine, kada se nijesu u dovoljnoj mjeri uvažavali i primjenjivali seizmički uslovi i standardi prilikom investicione izgradnje na Crnogorskom primorju. S druge strane, turistički objekti građeni poslije 1967. godine, iako su pretrpjeli znatna oštećenja, ipak nijesu iz temelja porušeni poput onih koji datiraju iz ranijeg perioda.

Uništenja i oštećenja turističko-ugostiteljskih kapaciteta, pored neposredne materijalne štete, dovela su do ogromnih indirektnih šteta u vidu neostvarenog dohotka i izgubljenog tempa u ukupnom društveno-ekonomskom razvoju budvanske opštine. Prouzrokovane direktne i indirektno štete uticale su - razumije se - na drastično smanjenje nacionalnog dohotka, koji je u ovoj komuni sa 3.600 američkih dolara po glavi stanovnika u 1978. pao na svega 900 dolara u 1979. godini.

Međutim, zahvaljujući bratskoj solidarnosti i nesebičnoj pomoći čitave jugoslovenske zajednice (dakle, one druge, a danas već bivše Jugoslavije), opština Budva je - kao i druga područja postradala od katastrofalnog zemljotresa - u vrlo kratkom periodu ponovo doživjela brzi i svestrani društveno-ekonomski preporod, koji se - u prvom redu - temeljio na efikasnoj obnovi i razvoju turističke djelatnosti, kao osnove življenja i privređivanja u ovoj sredini.

Treba reći da je u 10-godišnjem periodu od 1979. do 1989. godine, uz ogromni priliv sredstava solidarnosti i privlačenje dopunske

akumulacije, realizovan, na savremenim osnovama, najveći dio programa obnove i izgradnje - restitucija stambenog fonda, privrednih, tj. turističkih kapaciteta, komunalne infrastrukture, objekata društvenog standarda, Starog grada Budve, kao i najznačajnijeg dijela kulturno-istorijskog nasljeđa.

Proces obnove i revitalizacije uništenih i oštećenih turističkih objekata je - s obzirom na utvrđene prioritete - trajao znatno kraće. Već sa 1984. godinom na planu restitucije i oživljavanja ugostiteljsko-turističke privrede na Budvanskoj rivijeri ostvareni su impozantni rezultati. U tom periodu uspješno su sanirani hotelski kapaciteti u Bečićima, Svetom Stefanu i Petrovcu. Izgrađeni su novi restorani u Budvi („Vidikovac“ - 1980) i Petrovcu („Sutjeska“, „Brežine“ i „Nerin“ - 1983), a završena je i sanacija najvećeg djela odmarališnih objekata. Aktivirani su ranije izgrađeni objekti - hoteli „Kraljičina plaža“ u Miločeru (1981), sa 104 kreveta, i hotel „As“ u Perazića Dolu (1983), sa 419 kreveta, izgrađeni su novi hoteli - „Avala“ (1983) sa 440 kreveta, i „Mogren“ (1983) sa 106 kreveta, oba u Budvi i „4. jul“ (1980) sa 200 kreveta, i „Palas“ (1983) sa 360 kreveta, u Petrovcu.

Na lokaciji Slovenske plaže, gdje je ranije postojalo pet hotela, 1984. godine osposobljena je i uvedena u eksploataciju tzv. prva faza modernog i atraktivnog turističkog naselja od 2.413 kreveta u apart-hotelima, koje je već u prvoj godini rada - po načinu kako je urbanističko-arhitektonski i funkcionalno-ekonomski koncipirano - skrenulo pažnju šire turističke javnosti i time postalo ponos ne samo budvanskog, nego i crnogorskog, pa i jugoslovenskog turizma. S obzirom na činjenicu da je ovim projektom ostvarena savršena „kristalizacija“ domicilnog prirodnog ansambla u pogledu dramatično razuđenog reljefa, klimatskih odlika i načina života zainteresovanih korisnika (turista i njihovih domaćina), ovdje treba pomenuti ime njegovog autora - slovenačkog projektanta Janeza Koba, koji je za usvojeno urbanističko-arhitektonsko rješenje TN „Slovenska plaža“ dobio niz najlaskavijih priznanja i nagrada.

Već tokom 1983. godine, dakle, samo četiri godine nakon razornog zemljotresa, kroz intezivnu realizaciju utvrđenog programa obnove i izgradnje postradalih kapaciteta, ponovo su stvoreni adekvatni receptivni uslovi za dinamični razvoj turizma i ekspanziju turističkog prometa, kao što su bili oni prije petnaestoapriilske

katastrofe. Naime, te godine turistički kapaciteti na Budvanskoj rivijeri (35.886 kreveta u svim oblicima smještaja) i obim ostvarenog turističkog prometa (2.721.192 noćenja domaćih i inostranih turista) skoro su dostigli nivo iz 1978, kao ubjedljivo najbolje pred-zemljotresne godine.

Godine koje su nakon toga uslijedile, postavile su nove rekorde u budvanskom turizmu. Svakako, u te turističke rekorde utkana je - prvenstveno - jedna velika, kolosalna jugoslovenska solidarnost, bez koje se nije mogao ostvariti tako brzi i efikasni proces sanacije i revitalizacije, odnosno reafirmacije zemljotresom poljuljane pozicije turizma na ovoj rivijeri. S tim u vezi treba hipotetički pretpostaviti situaciju da je zemljotres, kojim slučajem, vremenski „kasnio“ samo 10 godina, tj. da se - ilustracije radi - desio 1989. godine, kada bi onda budvanski, odnosno crnogorski turizam obnovio svoje porušene i oštećene objekte i povratio - usljed toga - izgubljenu inostranu klijentelu? Odgovor na to pitanje je više nego jasan - „ad calendae graecas“, tj. nikada!

Sa izgradnjom prve faze TN „Slovenska plaža“, kao - svakako - najvećeg post-zemljotresnog investicionog poduhvata u crnogorskom turizmu, Budvanska rivijera je 1984. godine raspolagala sa ukupno 37.000 kreveta, što je nešto iznad kapaciteta koji su postojali 1978. godine. Obim i struktura turističkih smještajnih kapaciteta za karakteristične godine u periodu od 1978. do 1990. godine, kada se završava „mirnodopsko“ razdoblje u razvoju našeg turizma, imali su sljedeći izgled:

Vrsta turističkog smještaja	Kapaciteti							
	1978.	%	1984.	%	1987.	%	1990.	%
Hoteli i turistička naselja	6.230	17,2	7.709	20,8	7.717	18,4	8.373	22,1
Kampovi	11.000	30,4	8.500	23,0	9.249	22,0	6.850	18,1
Odmarališta	5.123	14,2	9.502	25,7	10.500	25,0	9.200	24,2
Privatni smještaj	13.799	38,2	11.289	30,5	14.504	34,6	13.531	35,6
Ukupno:	36.152	100,0	37.000	100,0	41.970	100,0	37.954	100,0

Što se tiče razvoja osnovnih receptivnih kapaciteta, kao ekonomski najprobitičnijeg segmenta turističke ponude, poslije 1984.

godine faktički nastupa petogodišnji period investicionog zastoja. U tom razdoblju realizovana su samo neka manja ulaganja u poboljšanje postojeće ponude - izvršena je rekonstrukcija vila „Oliva“ (1988) i izgrađena su dva izdvojena restorana: „Golubinji“ (1988) u Šumetu (Sveti Stefan) i „Adriatik“ (1988) u Pržnu. Tek u posljednje dvije godine ovog razdoblja izgrađeno je 436 novih kreveta apartmanskog tipa u okviru druge faze TN „Slovenska plaža“ u Budvi (1989. - 234 kreveta, a 1990. - 202 kreveta). Predmetni investicioni projekat realizovan je sa stranim partnerom iz Švajcarske na principu zajedničkog ulaganja, tj. prava korišćenja vremenskog zakupa kapaciteta (tzv. „time sharing“).

Uspješnim završetkom velikog obnoviteljskog posla na konstruktivnoj sanaciji svih objekata u Starom gradu Budva (1988) stvoreni su uslovi za povratak života u staro gradsko jezgro. Nakon efikasne realizacije programa obnove uslijedilo je - u društvenoj i privatnoj režiji i organizaciji - aktiviranje poslovnog prostora namijenjenog turizmu, ugostiteljstvu, trgovini, zanatstvu i kulturi, čime je turistički proizvod budvanske opštine oplemenjen čitavim spektrom raznovrsnih novih alternativa.

S druge strane, obnovom i revitalizacijom stara Budva je vraćena u prirodni mediteranski kontekst. Tako restauriran Stari grad, doprinio je povećanju zaposlenosti, prinosne snage, prihoda i deviznog priliva od turizma. Osim toga, u muzejima, galerijama, crkvama i drugim objektima kulture stvoreni su uslovi da miruju sjenke višemilenijumskog civilizacijskog razvitka i poetski obojene prošlosti ovog kraja. Taj bogati mozaik brojnih drevnih kultura i civilizacija, u sprezi sa turizmom, ukupnom budvanskom razvoju dao je nove impulse i podsticaje.

„Poslije zemljotresa 1979. godine obnovljena stara Budva zadržala je bašlarovski shvaćenu poetiku prostora, mediteransko pulsiranje svakodnevnog života poput onog na platnima Vojislava Stanića. Tome, pored načina života i mentaliteta sve manjeg broja starijih stanovnika, doprinose maštoviti enterijeri kuća, tajnoviti podrumi i tavani, skaline, krivudave ulice, pjacete i bašte, ograde, kamen i more, kao i mediteranske boje, svjetlosti, mirisi i ukusi. U starobudvanskoj raznovrsnosti je osnova njene ljepote.“⁸⁸

88 Dr Sreten Vujović: „Traganje za budvanskim identitetom“ iz knjige Božene i Mata Jelušića Kako je Budva sanjala Mediteran, Budva, 1966, str. 9.

Hotel "Avala"

TN "Slovenska plaža"

Hotel "Splendid"

Hotel "The Queen of Montenegro"

Hotel "Maestral"

Hotel "Miločer"

Hotel "Zamak"

Hotel "Sveti Stefan"

Koncert Madone na Jazu

Hotel "Palas"

Hotel "Rivijera"

Obnovljena stara Budva - simbol kolosalne solidarnosti jedne zemlje koja više ne postoji

Bilo je dosta značajnih događaja u minulih dvije i po, odnosno tri i po hiljade godina (ukoliko se ima u vidu vrijeme kada je Kadmo ovdje osnovao naselje) civilizacijskog kontinuiteta Starog grada Budve. Ali - bez sumnje - jedan od najznačajnijih je svakako 29. april 1988. godine kada je svečano obilježen završetak velikog graditeljskog posla na obnovi i revitalizaciji stare Budve. Ovaj 29. april ostaće upamćen po tome kako je čovjek, sa mnogo invencije, volje, pregnuća, upornosti, napora i odricanja, savladao prirodnu katastrofu koja ga je zadesila devet godina ranije. Najzad, taj 29. april i novi, obnovljeni Stari grad, ostaće da svjedoče mnogim generacijama o jednoj velikoj, nadasve toploj, ljudskoj i nesebičnoj jugoslovenskoj solidarnosti, bez koje se ne bi mogao ostvariti tako složen i zahtjevan obnoviteljski zadatak. Bila je to neprocjenjiva pomoć i solidarnost koju je obezbijedila država koja više ne postoji. Obnova stare Budve kao da je bila labudova pjesma SFR Jugoslavije, koja je samo tri godine kasnije nestala u požaru građanskog rata potpaljenog na njenim prostorima.

Od ukupno 188 objekata u Starom gradu, u velikom zemljotresu je ostalo neoštećeno samo pet. Više od 300 domaćinstava, sa 936 stanovnika, moralo se posve iseliti iz domova u staroj Budvi. Osim toga, teško su stradali i svi privredni, kulturni, infrastrukturni, fortifikacioni i sakralni objekti.

Međutim, iako je časovnik na zvoniku u starom budvanskom gradu zaustavljen na dan zemljotresa, vrijeme ipak nije stalo za ovo drevno urbano naselje. Naprotiv. Ono je uveliko radilo, vršilo snažne otkucaje za jednu novu, ljepšu i udobniju staru Budvu, kakvu danas imamo. To poglavlje u životu Starog grada predstavlja veliku epopeju sa imenom „Jugoslovenska solidarnost - obnova i izgradnja“.

Pomoć obično dolazi da ublaži posljedice neke nesreće. Ovdje je došla da za jedan duži period, na savremenim osnovama, razriješi niz problema koje je izazvala prirodna stihija. U devetogodišnjem periodu poslije onog tragičnog jutra 15. aprila 1979. godine, u drevnoj Budvi počeli su iz pepela da niču novi objekti i da se ruševinama vraća život, bolji i kvalitetniji. Mnogo je novog i uspješnog, lijepog i tužnog,

teškog i neshvatljivog, herojskog i neobičnog, ljudskog i solidarnog bilo u godinama ponovnog rađanja Starog grada. Iz godine u godinu, iz mjeseca u mjesec, iz dana u dan tkale su se istinite priče o radnim pobjedama i podvizima na saniranju rana petnaestoaprilske katastrofe.

Utvrđenim konceptom obnove nije bilo predviđeno samo prosto vraćanje onih funkcija i namjena koje je Stari grad imao prije zemljotresa, već dalje, šire i raznovrsnije obogaćivanje njihovog sadržaja u skladu sa dugoročnim interesima razvoja turizma čitave budvanske opštine, kako bi se u što većoj mjeri obezbijedila ekonomska i kulturna valorizacija uloženi sredstava. Naime, u planiranju i realizaciji obnove i revitalizacije stare Budve poseban naglasak je dat na tri bitne - ali u odnosu na stanje prije zemljotresa osjetno oplemenjene - funkcije: stanovanju, privređivanju i kulturi, uz očuvanje drevnog ambijenta i autentičnosti kao prepoznatljive šifre grada.

U periodu od 1984. do 1988. godine vrijedne ruke projektanata, neimara restauratora i konzervatora iz Subotice, Beograda, Vranja, Skoplja, Donjeg Vakufa, Cetinja, Titograda, Danilovgrada, Pljevalja i iz drugih krajeva ondašnje Jugoslavije, uspješno su završile radove na postavljanju kompletne komunalne infrastrukture, sanaciji gradskih zidina i gradske tvrđave (Citadele), rekonstrukciji četiri sakralna objekta i zvonika crkve Sv. Ivana, konstruktivnom ojačanju 184 objekta namijenjenih stanovanju, privređivanju i kulturnoj djelatnosti, kao i na popločavanju ulica, trgova, javnih površina i kontakt zone Starog grada. Time su gradu vraćeni spoljna fizionomija, funkcionalana osposobljenost i kulturni sjaj minulih epoha i drevnih civilizacija, sa svojim neponovljivim osobenostima.

Sve je to navelo Lazara Mojsova, tadašnjeg predsjednika Predsjedništva SFRJ, da prilikom svečanog otvranja obnovljene stare Budve kaže, između ostalog, sljedeće:

„Obilaskom Starog grada Budve zadivljeni smo onim što je napravljeno u njegovoj rekonstrukciji. Obnovom, stara Budva dobila je mnogo. Ona je otkrila svoje antičko lice koje je bilo zatrpno vjekovima. Dobila je nove sadržaje koji će obogatiti kulturnu baštinu Budve, Crne Gore i Jugoslavije.

Naporima svih naših radnih ljudi došlo je do velikog obnoviteljskog posla koji je danas omogućio stanovnicima stare

Budve da se vrate, a sutra će svi Jugosloveni i mnogi turisti iz čitavog svijeta moći da vide kakva je velika kulturna baština sakrivena u njenim zidinama. Sve je to djelo ruku naših radnih ljudi i žrtvovanja koje su oni napravili, čak i u ovim teškim godinama kada se nalazimo u ekonomskim teškoćama, što je još jedan dokaz da socijalistička solidarnost može mnogo da postigne“.

U periodu od 1979. do 1990. godine nijesu ostvareni samo značajni rezultati u razvoju osnovnih smještajnih kapaciteta, kao glavne osovine turističkog privređivanja. Opsežna sredstva (društvena i lična) uložena su na planu obnove i izgradnje objekata u komplementarnom smještaju (odmarališta, domaćinstva i auto-kampovi). S tim u vezi treba napomenuti da je u navedenom razdoblju - kao što se može zaključiti na osnovu analize pokazatelja iz naprijed datog tabelarnog pregleda - ostvareno značajno povećanje receptivnih kapaciteta u odmaralištima. Kapaciteti tog vida smještaja su krajem osamdesetih godina prošlog vijeka u odnosu na 1978. godinu gotovo udvostručeni. Svakako, najveći dio odmarališnih objekata izgrađenih na budvanskom primorju nalazi se u vlasništvu preduzeća i drugih asocijacija sa područja Srbije.

Iako se i izgradnja objekata u privatnom smještaju odvijala intenzivnim tempom, zastupani kapaciteti su - u pogledu obuhvatnosti statističke evidencije - najteže „uhvatljiv“ segment turističke ponude na Budvanskoj rivijeri. Stoga podatke o raspoloživim kapacitetima u domaćoj radinosti treba - zbog varijabilnosti statističke dokumentacije i raširene pojave neprijavlivanja gostiju - prihvatiti sa velikom rezervom, tj. kao relativno tačne.

Počev od 1987. godine, posebno obilježje budvanskog turizma činila je realizacija obimnog i raznovrsnog kulturnog programa u okviru pozorišnog festivala „Grad teatar“ i pjesničke manifestacije „Trg pjesnika“. Početkom devedesetih godina njima se pridružuje i Mediteranski muzički festival. Uprkos određenim lutanjima i podleganju aktuelnim dnevno-političkim interesima (posebno kada je reč o „Trgu pjesnika“), ovim manifestacijama je, iz godine u godinu, potvrđen na djelu proces integracije, među-zavisnosti i među-uticajnosti turističke i kulturne djelatnosti, koji je rezultirao dodatnom atraktivnošću za boravak turista (naročito domaćih) na ovoj rivijeri.

Visoki državni funkcioner Srbije - svake godine privatno ljetovao u Budvi

Osamdesetih godina XX vijeka svake godine u Budvi je, sa svojom porodicom, ljetovao Ivan Stambolić, u to vrijeme visoki državni funkcioner Srbije (bio je predsjednik Vlade Srbije, zatim predsjednik CK SK Srbije i na kraju predsjednik Predsjedništva Srbije). To što je neko, kao osvjedočeni prijatelj ovog kraja, svoj godišnji odmor redovno provodio u Budvi, ne bi bilo - samo po sebi - neuobičajeno. Međutim, ono što je u tome zanimljivo jeste da Ivan Stambolić ovdje nije boravio koristeći svoj visoki položaj i privilegije koje sa tim „prirodno“ slijede, u rezidencijalnim državnim vilama ili luksuznim hotelskim apartmanima. On je odsjedao u privatnim stanovima ili kućama kod svojih prijatelja u Budvi. Pri tome, nije koristio bilo kakvo obezbjeđenje, već se opušteno i slobodno šetao budvanskim ulicama, pozdravljao se sa običnim svijetom i komotno sjedio sa prijateljima na terasi hotela „Mogren“.

Ta njegova ljetovanja po istom obrascu su trajala godinama. Mnogim Budvanima takvo Ivanovo ponašanje je bilo pomalo čudno i nsvakidašnje. Jer, bez obzira što je bezbjednost u drugoj Jugoslaviji bila na visokom nivou, bilo je ipak neobično da se neki visoki državni funkcioner, bez bilo kakve pratnje, svakodnevno pojavljuje među narodom i brojnim turistima.

Negdje u avgustu 1987. godine, u staroj Budvi slučajno sam se sreo sa Ivanom Stambolićem. Tada sam obavljao funkciju predsjednika opštine Budva. Prošetali smo ulicama Starog grada i razgledali dokle se stiglo sa njegovom obnovom. Toga ljeta u Budvi smo ambiciozno startovali sa „Gradom teatrom“, „Trgom pjesnika“ i drugim kulturnim manifestacijama. Pozornica odvijanja ovih priredbi bio je upravo Stari grad, koji je kao feniks ponovo vaskrsavao iz ruševina i poprimao nove i ljepše konture i obrise u odnosu na vrijeme prije razornog zemljotresa.

Na „Trgu pjesnika“ Ivan je zapazio plakat kojim je najavljivano gostovanje nekog novinara ili publiciste iz Srbije, više se i ne sjećam o kome je bila riječ. Nakon obilaska stare Budve, sjeli smo ispred „Mogrena“ da popijemo kafu. Nastavili smo razgovor o naslaganim višemilenijumskim kulturnim slojevima Starog grada. U toku neobaveznog razgovora, Ivan me je iznenada upitao:

„Vlado, što će drevnoj Budvi promocija ovih sitnih, palanačkih srpskih nacionalista, koji su, evo, na kraju XX vijeka umislili, kako je njih zapalo, da obnove Dušanovo carstvo“?!

Pomalo zatečen ovim Ivanovim pitanjem, a lično nezadovoljan onim u šta se koncepcija manifestacije „Trg pjesnika“ pretvara, odgovorio sam - pola u šali, a pola u zbilji - sljedeće:

„Organizujemo im promocije zato što se vaše veliko Dušanovo carstvo ne može zamisliti bez nas, bez učešća i doprinosa Crne Gore“.

Otprilike na tome se završio naš razgovor.

Već u septembru te 1987. godine, održana je „čuvena“ Osmo sjednica CK SK Srbije, na kojoj je mirotvorna i proevropska politika Ivana Stambolića doživjela politički krah.

U decembru iste godine Stambolić je razriješen sa dužnosti predsjednika Srbije.

U saobraćajnoj nesreći kod Budve, aprila 1988. godine, pod sumnjivim okolnostima poginula je Ivanova dvadesetčetvorogodišnja ćerka.

Krajem avgusta 2000. godine, kao penzioner i bez političkih ambicija, kidnapovan je za vrijeme rekreacije u Košutnjaku (u Beogradu) i od tada mu se gubi svaki trag.

Krajem marta 2003. godine pronađeni su njegovi posmrtni ostaci na Fruškoj Gori.

Početkom aprila iste godine, uz sve državne počasti, Ivan Stambolić je sahranjen na Topčiderskom groblju u Beogradu.

A naš usputni razgovor o obnovi „Dušanovog carstva“ iz avgusta 1987. godine kao da je, nažalost, proročanski najavio godine bespuća koje su potom uslijedile.

Imajući u vidu stalnu tendenciju rasta turističke potražnje koja preferira kulturne sadržaje, neophodno je dalje obogaćivati, osmišljavati i usavršavati navedene budvanske kulturne projekte, a posebno u pogledu snažnijeg privlačenja inostrane turističke klijentele. To znači da svekoliki budvanski kulturni mozaik (kulturno-istorijsko nasljeđe, muzeji, galerije, pozorišni festival, muzički festival, pjesničke večeri, legende, predanja, istorijske priče i dr.) mora, odista, postati sastavni, integralni dio ukupne turističke ponude, koji će se - u zajedničkoj paketi usluzi - plasirati na međunarodno turističko tržište. Time bi se - razumije

se - generisale nove, kvalitativne promjene u našem turizmu, koje bi rezultirale njegovom povećanom atraktivnošću i prinosnom snagom.

Od katastrofalnog zemljotresa iz 1979. godine, u receptivnim kapacitetima na Budvanskoj rivijeri ostvaren je, uz manje oscilacije, dinamični rast turističkog prometa sve do 1987. godine, kao - svakako - najjače turističke godine budvanskog turizma u XX vijeku (364 hiljada posjetilaca i više od 3,2 miliona noćenja). Poslije te zlatne godine turizma nastupa - nažalost - period stagnacije, pa i velike oseke u realizaciji turističkog prometa, posebno u posljednjoj deceniji prošlog vijeka. Navedena dinamika razvoja turističkog prometa može se najbolje sagledati iz sljedećeg tabelarnog pregleda:

Godina	Posjetioci			Noćenja		
	Domaći	Inostrani	Ukupno	Domaći	Inostrani	Ukupno
1979.	69.178	40.242	109.420	408.729	210.490	619.219
1980.	123.503	74.101	197.604	1.159.405	577.798	1.737.203
1981.	140.123	76.518	216.641	1.289.010	608.721	1.897.731
1982.	160.179	64.462	224.641	1.547.664	561.232	2.108.896
1983.	198.529	79.038	227.567	1.943.177	778.015	2.721.192
1984.	167.519	124.833	292.352	1.516.450	1.089.583	2.606.033
1985.	179.617	168.014	347.631	1.502.872	1.634.868	3.137.740
1986.	163.030	157.949	320.979	1.406.720	1.573.112	2.979.832
1987.	188.125	175.927	364.052	1.519.015	1.719.765	3.238.780
1988.	157.548	144.413	301.961	1.379.915	1.419.260	2.796.175
1989.	168.583	147.470	316.053	1.395.432	1.391.430	2.786.862
1990.	161.706	135.631	297.337	1.366.425	1.325.465	2.691.890

Kao što se može zaključiti, što se tiče domaćeg prometa, ubjedljivo najbolja turistička godina je bila 1983, kada je u svim vidovima smještaja registrovano čak 1.943.177 noćenja domaćih posjetilaca. Sljedeća po jačini godina kada je u pitanju domaći gost, 1987, zaostaje za više od 420 hiljada noćenja za navedenom 1983. godinom.

Inače, najuspješnija godina u pogledu svih relevantnih turističkih pokazatelja (kapaciteti, turistički promet, finansijski rezultati i dr.) bila je već spomenuta 1987. Tada su ukupni raspoloživi kapaciteti

na Budvanskoj rivijeri dostigli maksimalni nivo u čitavom poslijeratnom periodu od 41.970 kreveta, što je predstavljalo 28,7% od ukupnog broja turističkih ležaja Republike. U tim kapacitetima realizovano je rekordnih 3.238.780 noćenja domaćih i inostranih turista, što je činilo 29,9% od ukupnog broja noćenja evidentiranih te godine u Crnoj Gori. Posebni kvalitet poslovno-turističke 1987. godine ogleda se i u rekordnom nivou od 1.719.765 noćenja koje su ostvarili stranci u receptivnim kapacitetima na Budvanskoj rivijeri, što je predstavljalo čitavih 45,7% od ukupnog broja noćenja inostranih turista u našoj Republici.

Upravo za postignute rezultate i uspjehe u turističkoj 1987. godini, a u okviru „Akcije Turističkog saveza Jugoslavije za unapređenje kvaliteta u turizmu“, Budva je - u veoma jakoj konkurenciji sa Dubrovnikom, Makarskom, Opatijom, Porečom, Rovinjom i drugim jadranskim turističkim gradovima - proglašena šampionom jugoslovenskog turizma, za što joj je dodijeljena posebna povelja sa „Velikom zlatnom plaketom“. Ova nagrada je bila kruna jednog velikog i ozbiljnog rada ne samo svih turističkih poslenika i subjekata Budve, nego - isto tako - i čitave lokalne društveno-političke zajednice. S tim u vezi treba reći da period od 1983. pa do 1990. godine predstavlja zlatno, „Periklovo“, doba u razvoju budvanskog turizma tokom XX vijeka. Poslije tih godina dolazi vrijeme turističkog posta i sunovrata, koje će u budvanskom turizmu, zbog poznatih ratnih događaja, poprilično dugo potrajati. Jer, u turizmu - kao i kod mnogih drugih djelatnosti - ugled i renome se teško i sporo stiču, ali se zato lako i brzo gube.

2.5.5. Period od 1991. do 2000. godine

Posljednju deceniju XX vijeka u razvoju budvanskog i crnogorskog turizma karakterišu brojni retrogradni procesi, koji su se desili kako na planu turističke ponude (smanjenje i ruiniranost receptivnih kapaciteta), tako i u sferi turističke tražnje (drastično opadanje turističkog prometa i dr.). U pogledu inostranog turizma, Budva i njena rivijera su u ovoj kriznoj deceniji bile takoreći odbačena destinacija. U tih deset godina (ali i sve do 2004. godine) turizam se ovdje odvijao u znaku niskobudžetnog domaćeg gosta.

Umjesto da se sa sprovođenjem demokratskih i tržišnih reformi stvori još povoljniji ambijent za intezivni preobražaj našeg turizma

na kvalitativnim osnovama, došlo je - štaviše - do ekonomskog sunovrata mnogih turističkih vrijednosti dostignutih tokom šezdesetih, sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog vijeka, a sa kojima - objektivno - nijesmo bili previše zadovoljni, jer su, realno, mogle biti znatno veće i povoljnije.

Kao što je poznato, eroziju kompleksnog turističkog proizvoda u svim njegovim djelovima i snažnu oseku turističkog prometa izazvali su ratni događaji na prostoru bivše Jugoslavije, koji su bili podstaknuti politikom populizma, nacionalističkim histerijama i frustracijama, nerealnim velikodržavnim ambicijama, mitomanijom i brojnim drugim atavizmima.

Vojno-političke turbulencije, potresi i konflikti već su 1991. godine proizveli osjetni pad ukupnog turističkog prometa na Budvanskoj rivjeri (broj noćenja domaćih i inostranih turista je u odnosu na predhodnu 1990. godinu opao za 43%), dok je inostrani turistički promet više nego desetkovan (broj noćenja stranaca u 1991. godini je čak za 14 puta manji nego 1990. godine).

Budući da obim i dinamika razvoja turističkog prometa najilustrativnije oslikavaju negativne trendove koji su se u budvanskom turizmu ispoljili tokom devedesetih godina XX vijeka, dajemo njihov prikaz u sljedećem pregledu:

Godina	Posjetioci			Noćenja		
	Domaći	Inostrani	Ukupno	Domaći	Inostrani	Ukupno
1991.	173.589	11.452	185.041	1.439.908	94.078	1.533.986
1992.	128.312	2.920	131.232	1.014.433	14.059	1.082.492
1993.	101.033	1.446	102.479	809.567	7.417	816.984
1994.	177.027	8.979	186.006	1.419.927	65.189	1.485.116
1995.	202.575	6.643	209.218	1.482.213	46.964	1.529.177
1996.	199.123	21.060	220.183	1.490.688	151.229	1.641.917
1997.	204.165	21.179	225.344	1.575.626	154.882	1.730.508
1998.	200.149	17.304	217.453	1.541.016	116.608	1.657.624
1999.	101.789	6.594	108.392	757.632	39.285	796.917
2000.	123.815	31.847	155.662	966.932	197.980	1.164.912
Ukupno:	1.611.586	129.424	1.741.010	12.497.942	887.691	13.385.633

Kao što se vidi, u posljednjoj deceniji XX vijeka stranci su u svim vidovima smještaja na Budvanskoj rivjeri realizovali zanemarljivih 887.691 noćenje. Dakle, za ovih 10 godina evidentirano je nešto iznad polovine noćenja inostranih turista realizovanih samo u jednoj od ranije boljih turističkih godina, recimo, u pomenutoj 1987. Da situacija u tom pogledu bude još poraznija, skoro polovinu noćenja stranaca ostvarili su turisti iz bivših jugoslovenskih republika, a tada već nezavisnih država (Makedonija, Bosna i Hercegovina, Republika Srpska i dr.). Stvarni inostrani turistički tokovi koji potiču sa nama, do 1990. godine, najznačajnijeg zapadnoevropskog tržišta u tom 10-godišnjem periodu su bili gotovo paralisani i zamrli.

Imajući u vidu prosječni nivo realizovanih noćenja inostranih turista u petogodišnjem periodu od 1985. do 1989. godine (1.547.687 noćenja) i polazeći od pretpostavke da se desio mirni i demokratski rasplet jugoslovenske krize, tj. da su i devedesete godine prošlog vijeka bile normalno turističko razdoblje, treba reći da je budvanski turizam - štaviše - i bez svoje očekivane razvojne komponente, svake godine (počev od 1991.) uskraćen za oko 1,46 miliona noćenja stranaca, što za desetogodišnji period iznosi čak 14,6 miliona izgubljenih noćenja „deviznih“ gostiju.

S obzirom na to da je 1989. godine prosječna dnevna inostrana turistička potrošnja u Crnoj Gori iznosila 43 američka dolara,⁸⁹ lako je izvesti račun iz ekonomije da je turizam na Budvanskoj rivjeri godišnje gubio devizni priliv od gotovo 63 miliona USD, što za čitavu prethodnu deceniju čini nevjerovatnih 630 miliona američkih dolara. Taj volumen neostvarenog deviznog priliva, kao direktna negativna posljedica poznatih ratnih događaja, bio je veliki hendikep i nenadoknativ gubitak ne samo za opštinu Budva i njenu privredu, nego i za cijelu našu Republiku.

Neposrednim uvidom u dati pregled ostvarenog turističkog prometa za posljednju deceniju XX vijeka, može se zaključiti da je u tom periodu najbolja turistička godina bila - svakako - 1997., kada je registrovano ukupno 1.730.508 noćenja, od čega 154.882 noćenja stanaca, dok su upadljivo najslabije godine bile 1993. (vrijeme galopirajuće megainflacije) i 1999. (vrijeme NATO kampanje), kada je realizovano 816.984, odnosno 796.917 noćenja domaćih i inostanih turista.

89

Strategija razvoja turizma Crne Gore do 2010. godine, Podgorica, 1996, str. 59.

U ovom 10-godišnjem periodu, usljed snažnog opadanja generatorske funkcije turizma, negativni procesi devastacije zahvatili su turističku ponudu na Budvanskoj rivijeri. Za to vrijeme, zbog nedostatka kako sopstvenog, tako i mogućnosti obezbjeđivanja tuđeg kapitala, de facto nije izgrađen nijedan novi komercijalni ležaj u osnovnim smještajnim kapacitetima. Takođe, kod ponude komplementarnih objekata (kampovi i odmarališta) nije zabilježeno proširenje kapaciteta, osim što je tokom devedesetih godina došlo do hipertrofirane i potpuno nekontrolisane izgradnje stanova za tržište. Time su, u velikoj mjeri, narušene sve bitne proporcije i norme projektovanog turističkog razvoja na ovom dijelu našeg primorja. Uprkos eksploziji navedene stambene izgradnje, kojom su - u svakom slučaju - obezbijeđeni znatni dodatni turistički kapaciteti, treba reći da je zvanična statistika, za čitavu posljednju deceniju prošlog vijeka, evidentirala manje od 8.000 ležaja u privatnom smještaju.

Što se tiče ukupnih turističkih smještajnih kapaciteta na budvanskom primorju, oni su se u periodu od 1991. do 2000. godine kretali - zavisno od stepena statističke obuhvatnosti - u rasponu od 25.000 do 32.000 kreveta. Ovako izražen negativni trend smanjenja ponude receptivnih kapaciteta prouzrokovan je osekom turističkog prometa, s jedne, ali i „odomaćenom“ praksom neprijavlivanja turista, naročito kod privatnog smještaja, zbog izbjegavanja plaćanja društvenih obaveza (boravišne takse, poreza i dr.), s druge strane.

Za 1997. - najbolju turističku godinu u ovom razdoblju - dajemo prikaz receptivnih kapaciteta po svim oblicima smještaja:⁹⁰

Red. br.	Vrsta turističkog smještaja	Broj kreveta	% učešće
1.	Hoteli	8.090	27,7
2.	Turistička naselja	3.391	11,6
3.	Odmarališta	6.636	22,7
4.	Kampovi	5.742	19,7
5.	Individualni smještaj	5.326	18,3
	Ukupno:	29.185	100,0

Treba reći da su statistički podaci o kapacitetu privatnog smještaja tokom devedesetih godina prošlog vijeka obuhvatali samo

⁹⁰ Zastupani podaci su dati prema evidenciji Sekretarijata za privredu i finansije opštine Budva za navedenu godinu.

one krevete u domaćoj radinosti za koje su kućevlasnici imali dozvolu za izdavanje. Otuda ovako nisko iskazan kapacitet privatnog turističkog smještaja za odabranu godinu. U svakom slučaju on je, kako za ovu, tako i za ostale godine tog perioda, bio daleko veći od onog kapaciteta koji je bilježila zvanična statistika.

Osim što je došlo do osjetnog reduciranja turističke ponude u „statističkom“ pogledu, devedesete godine XX vijeka u razvitku budvanskog turizma karakterišu - u velikoj mjeri - ostarjelost i ruiniranost znatnog dijela smještajnih kapaciteta zbog nedovoljnog ulaganja u tekuće i investiciono održavanje objekata i opreme. Skoro potpuni izostanak neophodne investicione aktivnosti uslovio je drastični pad kvaliteta ponude i kompleksne turističke usluge (izuzev u jednom dijelu privatne inicijative), što je imalo za posljedicu realno smanjenje ekonomskih efekata u turističkom privređivanju.

Najzad, u zastupnom 10-godišnjem periodu veoma je malo urađeno na planu organizacione, vlasničke i upravljačke transformacije budvanske turističke privrede. Taj proces se odvijao, djelimično opet kao posljedica naraslih ratnih tenzija i događaja, sa dosta problema, zastoja i lutanja u iznalaženju optimalnog modela tranzicije za turističko-ugostiteljsku djelatnost. Ipak, glavni razlog zaostajanja privatizacije u turizmu (ali ne samo u toj djelatnosti), ogledao se u gotovo potpunom odsustvu renomiranih investitora, kao i zbog neizgrađenosti finansijskog tržišta i berzanskih institucija, posredstvom kojih bi se - na tržišnim osnovama - izvršila optimalna alokacija vlasničkih prava u turističkim kompanijama sa dominantno državnim kapitalom.

U cjelini uzeto, posljednja decenija prošlog vijeka u razvitku budvanskog turizma sa svim ispoljenim negativnim tendencijama iznevjerila je brojne razvojne ciljeve i ambicije. Umjesto očekivanog razvojnog hoda turizma naprijed, desilo se - nažalost - njegovo veliko nazadovanje i propadanje, sa mnoštvom proizvedenih i multiplikovanih retrogradnih procesa čije se rješavanje prenijelo u XXI vijek.

Analizirajući razdoblje od 1990. do 2003. godine dr Rade Ratković ističe da je to bio „period velikog regressa i stagnacije crnogorskog turizma, kao, uostalom, i ukupne ekonomije i društva Crne Gore. Uzroci ovakvom stanju [...] nijesu bili ekonomske naravi, već isključivo političke, odnosno patogenih političkih kretanja na prostoru bivše Jugoslavije, u koje je i Crna Gora, u nedostatku vlastitog političkog programa, bila nesrećno uključena.“⁹¹

⁹¹ Dr Rade Ratković: Razvoj hotelijerstva u Crnoj Gori, Budva, 2009, str. 125.

2.5.6. Osnovne karakteristike turističke tražnje u razdoblju od 1945. do 2000. godine

Osnovne karakteristike turističke tražnje u budvanskom turizmu u drugoj polovini XX vijeka u nastavku ove studije biće u najkraćim naznakama eksplicirane kroz analizu dinamike i strukture turističkog prometa, sezonskog karaktera turizma, izvora turističke tražnje, iskorišćenosti kapaciteta, prosječnog boravka turista i motiva turističkih kretanja.

Dinamika i struktura turističkog prometa. Turistički promet na Budvanskoj rivijeri, kao što je pokazano predhodnom analizom njegovog obima i dinamike po pojedinim karakterističnim razvojnim periodima, u najvećem dijelu poslijeratnog razdoblja bilježi enormni porast. Treba reći da je naročito u periodu poslije 1960. godine, kada turizam ovdje poprima sve karakteristike masovne pojave, ostvarena značajna ekspanzija turističkog prometa, pri čemu posebno inostrani turizam doživljava markantni uspon. Ovako dinamični rast domaćeg i inostranog turističkog prometa u dva navrata je zaustavljen neekonomskim razlozima - razornim zemljotresom iz 1979. godine i ratnim događajima 1991. godine, kao i slijedom kasnijih oružanih sukoba i političkih lomova.

Kao što je ranije konstatovano, znatno brži i efikasniji oporavak budvanskog turizma je uslijedio nakon zemljotresa (poslije svega 4-5 godina su dostignuti i nadmašeni maksimalni pred-zemljotresni nivoi turističkih kapaciteta i turističkog prometa), nego u post-ratnom periodu tokom devedesetih godina prošlog vijeka, odnosno u početnim godinama XXI vijeka.

Ostvarenu dinamika rasta ukupnog broja noćenja za karakteristične godine iz svake decenije druge polovine XX vijeka, najbolje možemo ilustrovati posredstvom izračunavanja indeksnih poena, s tim da se kao reprezentativna godina uzme rekordna turistička godina iz tog razdoblja 1987. U nastavku dajemo predmetnu tabelu sa iskazanim indeksnim podacima:

Godina	Ukupan broj noćenja	Indeksni odnos	Index
1957.	76.516	Indeks 87/57	4.233
1967.	915.830	Indeks 87/67	354
1977.	2.136.271	Indeks 87/77	152
1987.	3.238.780	Indeks 87/87	100
1997.	1.730.508	Indeks 87/97	187

Neposrednim uvidom u date podatke može se zaključiti da je turistički promet realizovan 1987. godine, mjeren ukupnim brojem noćenja, za čak 4.133% veći nego 1957. godine, odnosno za 254% u poređenju sa 1967. godinom. U odnosu na turističku 1977. godinu bilježi porast od 52%, a u poređenju sa 1997. godinom veći je za 87%.

Pošto su se naročito interesantne promjene u vremenskim koordinatama desile u strukturi turističkog prometa, dajemo njen prikaz za pojedine karakteristične godine u sljedećem pregledu:

Vrsta turist. prometa	1957.	1965.	1970.	1978.	1987.	1993.	1997.
Noćenja domać. turista	89,2	64,5	41,6	56,3	46,9	99,1	91,1
Noćenja stranih turista	10,8	35,5	58,4	43,7	53,1	0,9	8,9
Ukupno:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Kao što se vidi, najznačajnije promjene u korist relativnog porasta inostranog turističkog prometa u ukupnom broju noćenja ostvarile su se tokom sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog vijeka, dok su devedesete godine u pogledu relativnog učešća inostranog prometa u ukupnom prometu noćenja skromnije nego daleke pedesete kada je turizam ovdje faktički bio nerazvijen i imao marginalnu ulogu. To je još jedan u nizu eklatantnih dokaza kakve su se sve negativne tendencije desile u sferi turističkog prometa na Budvanskoj rivijeri u posljednjoj deceniji XX vijeka, tj. sa kojim se „kvalitetom“ turizma ušlo u XXI vijek.

Sezonski karakter turizma. U čitavom poslijeratnom periodu budvanski turizam je imao izrazito naglašenu sezonsku koncentraciju prometa vezanu, prije svega, za ljetnju sezonu, što jasno potvrđuje sljedeći pregled po mjesecima:

Mjeseci	1963.	1968.	1973.	1978.	1984.	1987.	1994.	1997.
VII-VIII	74,5	65,2	62,0	63,7	66,2	54,7	70,7	67,9
VI, IX	21,5	24,7	24,7	24,1	22,7	29,9	22,5	24,3
IV, V, X	3,6	9,7	11,0	9,9	10,3	14,3	6,2	6,5
Ostali mjeseci	0,4	0,4	2,3	2,3	0,8	1,1	0,6	1,3
Ukupno:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Previsoka sezonska koncentracija turističkog prometa je sasvim razumljiva, jer je determinisana ne samo mogućnošću korišćenja prirodnih atraktivnosti (plaže, sunce i more) koje pogoduju prvenstveno razvoju rekreativno-kupališnog turizma na Budvanskoj rivijeri, nego znatnim dijelom i zahtjevima savremene turističke tražnje, koja se odlikuje ekskluzivnim opredjeljivanjem za sunčane zemlje, boravak na obali mora, na pješčanoj plaži, u gužvi turističkih mjesta. S tim u vezi treba reći da čitav mediteranski turizam, kakav je - uostalom - naš na Crnogorskom primorju, pretežno ima sezonski karakter.

Što se tiče vremenske distribucije, unutar same ljetnje sezone uočavaju se, međutim, razlike između domaćeg i inostranog turističkog prometa. Naime, domaći turizam je osjetno „sezonskiji“ od inostranog turizma, što nedvosmisleno potvrđuju naprijed navedeni podaci. U godinama dobre posjete inostranih gostiju (1968, 1973, 1978, 1984. i naročito 1987.), turistički promet je ravnomjernije raspoređen po mjesecima (sa jačom pred-sezonom i post-sezonom), dok je u godinama dominacije domaćeg gosta (1963, 1994. i 1997.) turistički promet najvećim dijelom koncentrisan u glavnoj turističkoj sezoni (u julu i avgustu).

Prema tome, u pogledu ostvarene vremenske (sezonske) distribucije turističkog prometa na budvanskom primorju u analiziranom poslijeratnom periodu, opet se kao najpovoljnija godina nameće rekordna 1987., koja i po svim ostalim kvalitativnim pokazateljima treba da bude reprezentativni standard za poređenje u budvanskom turizmu.

Izvori turističke tražnje. Za predmetnu analizu osnovnih obilježja turističke tražnje posebno je interesantna geografska struktura porijekla turističke klijentele, a posebno inostranih posjetilaca.

U drugoj polovini XX vijeka, svakako, najznačajniji emitivni izvor inostranog prometa za budvanski turizam bila je SR Njemačka (u prosjeku iznad 40%), zatim Velika Britanija (u prosjeku blizu 19%), Čehoslovačka (u prosjeku iznad 10%) i dr. Neposredni uvid u inostrani turistički promet (prema broju noćenja) po zemljama pripadnosti za pojedine karakteristične godine može se ostvariti u sljedećem pregledu:⁹²

Zemlja	1963.	1968.	1973.	1978.	1984.	1985.	1989.
Njemačka	38,4	36,5	49,2	44,2	44,1	42,0	31,2
Velika Britanija	19,4	12,7	15,7	11,2	15,7	21,8	35,4
Čehoslovačka	0,9	23,2	9,8	13,4	10,1	9,7	6,4
Francuska	6,9	2,9	4,6	3,1	4,0	2,5	0,9
Holandija	0,4	2,4	3,0	1,5	3,1	4,0	5,8
Švedska	0,6	5,6	0,2	1,8	4,3	3,2	2,0
Austrija	5,6	3,4	2,1	2,5	1,4	1,2	2,8
Italija	1,8	1,6	3,7	3,5	3,7	2,6	3,1
SSSR (Rusija)	0,5	2,2	3,4	3,1	2,8	2,6	4,5
Poljska	3,6	3,0	1,8	1,7	0,3	0,7	1,6
Belgija	2,0	0,6	1,8	1,3	1,5	1,6	1,5
Danska	0,2	0,7	0,3	0,1	3,0	3,9	0,7
SAD	3,3	1,1	1,7	0,5	1,1	0,3	0,3
Švajcarska	2,5	1,0	0,9	0,8	1,9	0,5	0,7
Mađarska	-	0,5	1,1	2,7	0,3	0,4	0,8
Norveška	-	0,2	0,1	0,8	1,8	1,4	-
Ostale zemlje	13,9	2,4	0,6	7,8	0,9	1,6	2,3
Ukupno:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Pored dominantnog učešća turista iz tri navedene zemlje (koje se u prosjeku kumulativno kreće oko 70%), udio ostalih zemalja je pojedinačno znatno skromniji - za Francusku u prosjeku iznosi iznad 3%, dok je za ostale zemlje to učešće pojedinačno ispod 3%.

S druge strane, što se tiče geografske strukture porijekla domaćeg turističkog prometa, na Budvanskoj rivijeri u drugoj polovini

⁹² Pregled je sastavljen prema podacima Turističkog saveza opštine Budva, s tim što poslije 1985. godine sređena evidencija postoji jedino za 1989. godinu.

XX vijeka, ubjedljivo su najbrojniji turisti bili iz Srbije. Imajući u vidu što se zbililo sa drugom Jugoslavijom, detaljni prikaz u tom pogledu nema, iz današnje pozicije, neku analitičku vrijednost i značaj.

Iskorišćenost kapaciteta. Stepenn komercijalne eksploatacije, odnosno iskorišćenosti receptivnih kapaciteta je bitan faktor kvaliteta ekonomije u turističkom privređivanju. Razumije se, što je veća iskorišćenost svih vidova smještaja, veća je prinosna snaga i zarađivačka sposobnost od turizma.

Računajući dane pune zauzetosti, za godine za koje postoje raščlanjeni podaci, realizovana je sljedeća iskorišćenost pojedinih oblika turističkog smještaja na Budvanskoj rivijeri, i to:

Oblik smještaja	1973.		1978.		1984.		1987.		1991.	
	Br. dana	%	Br. dana	%	Br. dana	%	Br. dana	%	Br. dana	%
Hot. i tur. nas.	142,5	39,0	168,1	46,1	128,8	35,3	167,8	46,0	88,7	24,3
Kampovi	40,4	11,1	43,8	12,0	40,8	11,2	35,0	9,6	12,4	3,4
Odmarališta	106,3	29,1	96,0	26,3	92,3	25,3	84,1	23,0	55,9	15,3
Domaćinstva	34,0	9,3	52,4	14,4	34,6	9,5	50,7	13,9	27,8	7,6
Prosječno kor.	74,8	20,5	75,9	20,8	70,4	19,3	77,2	21,2	47,6	13,0

Kao što se vidi, prosječna iskorišćenost ukupno raspoloživih kapaciteta u budvanskom turizmu, iako se radi o ekonomski najprobitačnijem dijelu turizma naše Republike, veoma je niska. Ona se za prezentirane godine kreće - relativno izraženo - od 13% do 21,2% pune komercijalne eksploatacije. Ovako nisko korišćenje izgrađenih receptivnih kapaciteta je, prije svega, posljedica njihove neadekvatne strukture, u kojoj dominiraju komplementarni nad osnovnim objektima (ilustracije radi, rekordne 1987. godine taj odnos je bio 82:18 u korist komplementarnih kapaciteta), kao i povremenih nepovoljnih tržišnih kretanja turističke tražnje, usljed dejstva prirodnih stihija, ekonomske i političke krize, oružanih konflikata i drugih vanrednih pojava.

Stepenn punog korišćenja kapaciteta u osnovnim objektima (hotelima i turističkim naseljima), kao najznačajnijem segmentu turističke ponude, ubjedljivo je najpovoljniji, i za prikazane godine on se kreće u rasponu od 24,3% do maksimalnih 46,1%, što nedvosmisleno

ukazuje da u budućoj razvojnoj politici naglasak mora - upravo - biti na ovom vidu smještajnih kapaciteta.

Prosječan boravak turista. Dužina prosječnog boravka turista je - takođe - bitna odrednica razvoja turizma. Što se tiče budvanskog turizma, ona se može sagledati u sljedećem pregledu:

Opis	1960.	1965.	1973.	1978.	1983.	1987.	1991.	1997.
Domaći tur.	8,4	11,0	9,7	8,1	9,8	8,1	8,3	7,7
Inostr. tur.	5,8	7,5	9,4	8,5	9,8	9,8	8,2	7,3
Ukupno:	8,0	9,5	9,5	8,3	9,8	8,9	8,3	7,6

Kao što se na osnovu datih kvantitativnih pokazatelja može zaključiti, prosječan boravak turista - iskazan u broju ostvarenih noćenja po posjetiocu - u drugoj polovini XX vijeka pokazuje relativno stabilan nivo i kreće se, za sveukupni turistički promet, u rasponu od 7,6 (1997) do 9,8 dana (1983). S tim u vezi indikativan je blagi pad dužine prosječnog boravka turista koji se desio tokom posljednje decenije prošlog vijeka u odnosu na iste vrijednosti iz ranijih godina. Taj pad je najvjerovatnije posljedica pogoršanja životnog standarda domaćeg gosta, koji prevlađuje u ukupnom prometu u tom periodu.

Motivi turističkih kretanja. Imajući u vidu izražene komparativne prednosti područja Budvanske rivijere, koje se ogledaju prije svega u raznovrsnom prirodno-ambijentalnom potencijalu (najljepše i najatraktivnije plaže na Crnogorskom primorju, jadranski tip blage mediteranske klime sa obiljem sunca, toplo i kristalno bistro more, živopisna subtropska vegetacija i niz drugih ambijentalnih i pejzažnih vrijednosti), dominantni motiv turističkih dolazaka na ovo primorje jeste potreba za aktivnim odmorom, rekreacijom i oporavkom, tj. za sunčanjem, kupanjem i neobaveznim bavljenjem sportskim aktivnostima (sport na vodi, tenis, odbojka na plaži i dr.). Upravo po navedenim prirodnim atraktivnostima i mogućnostima, budvanska mikroregija spada među najpovoljnije za rekreativno-kupališni, odnosno odmorišni (resort) turizam u ljetnjem periodu na Mediteranu. Stoga je taj vid turizma, u čitavom poslijeratnom razdoblju, predstavljao osnovnu, privlačnu snagu za masovni boravak kako

domaćih, tako i inostranih posjetilaca na prostoru od Jaza do Buljarice. Drugim riječima, Budvanska rivijera je bila prepoznatljiva kao izrazito kupališna destinacija.

Ali turizam se ovdje nije svodio samo na rekreativno-kupališnu funkciju. U tom kontekstu treba pomenuti i one manje zastupljene motive turističkih dolazaka radi upražnjavanja kongresnog, klimatsko-lječilišnog, nautičkog, kulturnog, sportskog, izletničkog i drugih oblika turizma. Jer, „turizam se može uspješno razvijati samo kada se bazira na što brojnijim motivima turističkog kretanja. Čini se da u sadašnjem trenutku crnogorskog turizma ovo načelo nije dovoljno uvažavano“.⁹³

2.6. RAZVOJ TURIZMA U POČETNIM GODINAMA XXI VIJEKA (2001-2009)

Crna Gora je u XXI vijek ušla konačno relaksirana od mogućih daljih ratnih scenarija i dramatičnih političkih zapleta na unutrašnjem planu. „Godine bespuća“, koje su nemjerljivo mnogo koštale crnogorsku ekonomiju i naše građane, ostavljene su, kao ružan san, u prošlom vijeku.

Sa 2001. godinom definitivno dolazi do stabilizacije političke situacije, koja je u posljednjoj deceniji XX vijeka bila snažno uzburkana i turbulentna. Razumije se, uspostavljena politička stabilnost na početku XXI vijeka doprinjela je obnovi i rastu ekonomije Crne Gore, a naročito daljem razvoju turizma, koji je devedesetih godina prošlog vijeka doživio pravu „havariju“. Stabilizacija društvenih prilika je, s druge strane, dovela do mirnog rješavanja „crnogorskog državnog pitanja“, odnosno do obnove međunarodno priznate crnogorske državnosti. Osamostaljivanjem crnogorske države (2006) dat je novi podsticaj za ekspanziju crnogorskog, a time i budvanskog turizma, što razvoj turističke ponude i ostvareni turistički promet u periodu od 2006. do 2009. godine to, više nego ubjedljivo, potvrđuju.

Razvoj turizma na Budvanskoj rivijeri u proteklim godinama

93 Mr Borislav Uskoković: Turizam kao faktor privrednog razvoja Crne Gore, Titograd, 1975, str. 64.

XXI vijeka ostaće zabilježen po sprovođenju procesa privatizacije dijela hotelske ponude, koja se nalazila u sastavu HTP „Budvanska rivijera“ a.d. Budva i HP „Miločer“ a.d. Budva, kao i po značajnim investicionim ulaganjima u razvoj novih hotelskih kapaciteta (izgradnja hotela „Splendid“ i brojnih malih i srednjih hotela višeg kvaliteta u privatnom vlasništvu), odnosno po kvalitetnoj tehničkoj rekonstrukciji najvećeg dijela privatizovanih hotela u ovom razdoblju. Osim toga, osjetno su prošireni i oplemenjeni smještajni kapaciteti u tzv. domaćoj radinosti. Razumije se, svi ovi razvojni poduhvati realizovani tokom navedenog perioda, doprinijeli su osjetnom povećanju obima, raznovrsnosti i kvaliteta receptivne ponude u budvanskom turizmu.

S druge strane, stabilizacija političkih prilika na Balkanu, osamostaljivanje Crne Gore, privatizacija hotelske ponude, kao i razvoj novih kvalitetnih receptivnih kapaciteta uticali su na dinamičan rast turističkog prometa u ovom devetogodišnjem periodu, a naročito od 2005. godine.

2.6.1. Privatizacije budvanske hotelsko-turističke privrede

Procesu privatizacije budvanske hotelsko-turističke privrede u XXI vijeku prethodilo je sprovođenje koncepta transformacije tzv. društvenog kapitala tokom devedesetih godina prošlog vijeka. Zastupani koncept transformacije se bazirao na „identifikovanju“ vlasnika društvenog kapitala, tako što je 60% od tog kapitala stavljeno pod kontrolu državnih fondova (od fondovskog kapitala 60% je pripalo Fondu za razvoj, 40% - Fondu PIO i 10% - Zavodu za zapošljavanje), dok je maksimalno do 40% preneseno na radnike i građane.

Treba reći da se ovom transformacijom turističke privrede faktički veoma malo što izmijenilo. Umjesto do tada klasičnog, produkovan je preobraženi društveni kapital, odnosno njegov derivat, tzv. dionički kapital. „Veliki i dugogodišnji administrativni naponi su rezultirali da obilje provedenih promjena za sinergetski rezultat ima reprodukciju početnog stanja. Mijenjalo se, dakle, da bi sve ostalo, u osnovi, isto. [...] Državno-fondovsko upravljanje turističkom (a i ostalom) privredom [...] je i dalje suvereno. Radnike - samoupravljače u radničkim savjetima zamijenili su državni i partijski činovnici u upravnim odborima. Sudeći po rezultatima poslovanja, ovi potonji su

bili mnogo lošiji upravljači, mada su poslovali u uslovima političke i makroekonomske nestabilnosti i krize.⁹⁴

Ovim „retuširanjem“ ranijeg društvenog kapitala, problem privatizacije hotelsko-turističke privrede je samo odložen za XXI vijek, s tim što su krajem prošlog vijeka za to stvorene neophodne zakonske pretpostavke. Već u prvoj godini ovog vijeka (2001) sproveden je proces tzv. masovne vaučerske privatizacije, u kojoj su svim punoljetnjim građanima Crne Gore podijeljeni besplatni vaučeri. Dobijene vaučere građani su ulagali direktno u preduzeća ili u investicione fondove, koji su ih dalje investirali u interesantne kompanije.

Iako u suštini dobra ideja, masovna vaučerska privatizacija nije - zbog više razloga - rezultirala pozitivnim učincima. Zapravo, ona nije donijela strateške investitore, odnosno privukla dodatne investicije u turizam. Izostalo je očekivano restrukturiranje hotelsko-turističkih preduzeća, kao i obezbjeđenje efikasnog korporativnog upravljanja u njima. Budući da su efekti masovne vaučerske privatizacije bili više nego skromni (prema mišljenju Svjetskog savjeta za turizam i putovanja čak „razočaravajući“), nastavljen je trend povećanja gubitaka i nelikvidnosti u turističkoj privredi.

Strategiju za privatizaciju turističke privrede Crne Gore uradila je međunarodna konsultantska kompanija „Flag“ (2000). Polazeći od toga da hotele treba dati na upravljanje onima koji ih mogu učiniti ekonomski produktivnijim, kao prioritetni metod privatizacije usvojenom strategijom je preporučena tenderska prodaja objekata i opreme. Predviđeni su i drugi načini privatizacije, kao što su zajednička ulaganja (joint ventures), franšiza i ugovorni menadžment, kao i prodaja dionica.

„Privatizacija po modelu bankrota (prodaja aktive putem tendera) je, izgleda, omiljena odrednica ove strategije privatizacije, a naročito privatizacione prakse koja je po njoj uslijedila. Tenderska prodaja hotela, kao dominantan vid privatizacije, ubrzo je otpočela. Primjetno je da su hoteli na tenderima postizali znatno, negdje čak i višestruko, nižu cijenu od procijenjene reproduktivne vrijednosti.“⁹⁵

Na ovaj način je, putem prethodnog tenderskog oglašavanja, prodat značajan broj hotela na Budvanskoj rivijeri - „Avala“, „Belvi“,

94 Dr Rade Ratković: Razvoj hotelijerstva u Crnoj Gori, Budva, 2009, str. 129.

95 Dr Rade Ratković: Razvoj hotelijerstva u Crnoj Gori, Budva, 2009, str. 137.

„Montenegro“, „Montenegro A“, „Mediteran“, „Splendid“, „Panorama“, „Maestral“, „As“, „Rivijera“, „Vile Oliva“ i „4. jul“, dok su hoteli „Sveti Stefan“, „Miločer“ i „Kraljičina plaža“ dati u dugoročni zakup na period od 30 godina.

Iako prodajom navedenih hotela nijesu osigurani renomirani investitori i hotelski operateri sa internacionalnom reputacijom za hotelski menadžment,⁹⁶ što je bio jedan od osnovnih ciljeva zastupane strategije, ipak je ovom privatizacijom - u globalu - učinjen korak naprijed, naročito u smislu privlačenja dodatnih investicija i inteziteta izvršenih ulaganja u podizanje nivoa kvaliteta i obogaćivanje hotelske ponude, koja je dobila nove titulare svojine. Da je proces privatizacije hotelske industrije, i pored određenih slabosti i deformacija, uglavnom bio uspješan (novi vlasnici su u privatizovane crnogorske hotele uložili nekih 350 miliona €), slaže se i pomenuti Svjetski savjet za turizam i putovanja (WTTC) iz Londona.

Međutim, nakon proteklih skoro deset godina od početka sprovođenja procesa privatizacije po gotovo istom modelu (prodaja aktive hotelsko-turističkih preduzeća putem javnog tendera), čini se uputnim da treba zastati i analizirati stečena iskustva iz dosadašnjeg tranzicionog perioda. Pošto je sa 2006. godinom otpočeo proces revitalizacije crnogorskog, a time i budvanskog turizma, može se napraviti kraći predah, kao bi se - na bazi pozitivne kritike dosadašnjeg dominantnog modela privatizacije - došlo do inovirane strategije privatizacije crnogorske turističke privrede, koja bi obezbijedila kvalitetno novu poslovnu i razvojnu viziju našeg turizma, primjerenu zahtjevima i operativnim i tehničkim standardima XXI vijeka.

2.6.2. Razvoj turističke ponude

Prema Monstatovim statističkim podacima, opština Budva je u XXI vijek ušla sa 24.739 evidentiranih kreveta u svim oblicima smještaja,⁹⁷ da bi u sljedeće dvije godine taj kapacitet bio, zbog

96 Izuzev za hotel „Maestral“, kupci budvanskih hotela su bili domaći biznismeni, raniji zakupci hotela ili tek osnovane inostrane kompanije. S obzirom na ovakvu pretežnu strukturu novih vlasnika, očigledno da sprovedena privatizacija - prema mišljenju dr Rada Ratkovića (vidjeti detaljnije u njegovoj knjizi Razvoj hotelijerstva u Crnoj Gori, Budva, str. 135-141) - ne daje realne šanse za efikasnije korporativno upravljanje, odnosno za uvođenje hotelskog menadžmenta sa internacionalnim iskustvom.

97 Ukupni smještajni kapaciteti za 2001. godinu su, dakle, „manji“ za gotovo 4.500 kreveta nego 1997. godine, što jasno ukazuje koliko su zvanični statistički podaci neujednačeni i nepouzdati za izvođenje validnijih zaključaka.

neobuhvatnosti statističke evidencije, čak i niži. Tako za 2002. godinu zvanična statistika bilježi ukupno 20.421 krevet, a u 2003. godini - 21.980 kreveta u osnovnim i komplementarnim objektima. Ovakva evidencija je prilično nepouzdana, jer njome - očigledno - nije obuhvaćen značajan dio kreveta u tzv. domaćoj radinosti, odnosno u individualnom smještaju.

Tek sa uvođenjem nove klasifikacije i kategorizacije (2003) situacija sa evidentiranjem smještajnih kapaciteta počinje postepeno da se popravlja. Tako u 2004. godini zvanična statistika bilježi ukupno 30.664 kreveta na budvanskom primorju, od čega 9.828 kreveta u domaćoj radinosti. Od te godine ukupan broj kreveta na nivou svih oblika turističkog smještaja rapidno raste. Treba reći da je ovaj rast posljedica ne samo izgradnje novih receptivnih kapaciteta, već i kvalitetnije i sveobuhvatnije statističke evidencije individualnog smještaja (privatnih soba) u budvanskoj opštini.

Upravo zbog naprijed navedenih razloga, analiziraćemo strukturu smještajnih kapaciteta za sve godine u XXI vijeku, izuzev za 2002. i 2003., jer podaci za te godine nemaju analitičku vrijednost i značaj. U narednom tabelarnom pregledu, na osnovu zvanične statističke evidencije, za opštinu Budva dajemo prikaz turističkih kapaciteta po svim vidovima smještaja:

Vrsta smještaja	2001.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.
Hoteli	8.447	9.623	11.115	11.306	12.888	13.424	13.231
Apartman hoteli	-	746	746	758	658	729	785
Pansioni	120	348	338	388	388	1.041	903
Turistička naselja	3.210	3.034	2.993	3.023	2.860	2.857	2.856
Odmarališta	6.462	3.987	5.727	5.540	4.646	7.832	7.083
Kampovi	2.846	3.098	4.247	4.247	4.099	3.562	3.392
Individualni smještaj	3.654	9.828	10.334	16.369	22.760	33.472	46.821
Ostalo	-	-	-	-	-	30	55
Ukupno:	24.739	30.664	35.500	41.631	48.299	62.947	75.126

Kao što se na osnovu neposrednog uvida u datu tabelu može zaključiti, individualni smještaj u jednom dužem periodu je potpuno neuhvatljiva i krajnje promjenljiva kategorija turističkih kapaciteta

na području budvanske opštine. U tom vidu smještaja, 1978. godine je evidentirano čak 13.799 kreveta, a 1987. godine - 14.504 kreveta. Međutim, u 2001. godini zvanična statistika bilježi zanemarljivih 3.654 kreveta u domaćoj radinosti, odnosno za više od deset hiljada ležaja manje nego daleke 1978. godine. Ovakve statističke protivrječnosti i krajnosti u iskazivanju kapaciteta individualnog smještaja na Budvanskoj rivijeri ne treba posebno komentarisati, jer za tako nešto ne postoji neko iole zdravorazumno i prihvatljivo objašnjenje. Tek od 2008, a naročito od 2009. godine, „uozbiljila se“ i zvanična evidencija kreveta u privatnom smještaju. S tim u vezi treba reći da Monstatov podatak za 2009. godinu od 46.821 kreveta u individualnom smještaju približno odgovara realnoj situaciji.

Razumije se, statističari ne snose odgovornost za ovakvu negativnu fluktuaciju podataka o veličini kapaciteta u domaćoj radinosti, jer je početkom ovog vijeka na području opštine Budva samo nastavljena hipertrofirana, nelegalna izgradnja kolektivnih i individualnih stambenih objekata. Ta negativna pojava je naslijeđena iz posljednje decenije prošlog vijeka, s tim što je u proteklom devetogodišnjem periodu XXI vijeka poprimila karakter prave elementarne nepogode. Kao rezultat potpuno nekontrolisane, stihijske i neplanske izgradnje stanova za tržište (dakle, ne stanova za rješavanje stambenih pitanja domicilnog stanovništva, nego - prije svega - vikend stanova za odmor i rekreaciju), danas za posledicu imamo krupne i veoma teško riješive disproporcije i neuralgične tačke u materijalnom, urbanom i turističkom razvoju opštine.

Ovakvom izgradnjom, izmakloj svakoj društvenoj kontroli, stvoren je urbanističko-ambijentalni nered i kaos, naročito u Budvanskom polju. Na ovu „epidemiju“ nijesu bili imuni ni ostali priobalni djelovi budvanske opštine. Osim toga, agresivnu i nekontrolisanu gradnju stanova za tržište pratilo je, najvećim dijelom, i neubiranje komunalne naknade po osnovu te izgradnje, što čitav problem još više zaoštava. Na taj način, ne samo da je devastiran i trajno neekonomski potrošen najatraktivniji priobalni prostor, nego je propuštena prilika da se od investitora stanova za tržište blagovremeno naplate višemilionska finansijska sredstva i time riješi neki od prisutnih krupnih infrastrukturnih problema na budvanskom primorju.

Kao što je poznato, tokom glavne turističke sezone u ovim stanovima boravi ogroman broj neprijavljenih gostiju, koji vrše strahovit pritisak na i onako limitirane infrastrukturne kapacitete,

izazivajući pri tome velike gužve na plažama i u saobraćaju. S druge strane, ekonomske koristi i benefiti od njihovog boravka su više nego skromni i beznačajni.

Sve su to, dakle, negativne i višestruko štetne nus-pojave, koje će biti veoma teško sanirati i ublažiti u periodu sprovođenja *Master plana razvoja crnogorskog turizma do 2020. godine*. U vezi s tim, ipak, povoljna okolnost jeste što je nedavno zaustavljena svaka dalja bespravna gradnja objekata, kao i što je usvojen veliki dio detaljnih urbanističkih planova i studija lokacija čime su stvorene nepohodne planske pretpostavke za uvođenje više reda i odgovornosti u urbanom i turističkom razvoju opštine Budva.

U statističkom obuhvatanju ostalog turističkog smještaja nijesu izraženi problemi i fluktuacije kao kod privatnog sektora, jer podaci o kapacitetima u tim drugim oblicima smještaja korespondiraju sa realnim stanjem, tako da se svaka analiza na njih može osloniti.

Ono što se odmah da zapaziti jeste činjenica da je u proteklim godinama XXI vijeka hotelska ponuda na Budvanskoj rivijeri značajno proširena i sadržajno obogaćena. Ovaj vid smještaja, koji predstavlja okosnicu svake kvalitetne turističke ponude, pokazuje rast od 66% u posmatranom devetogodišnjem periodu (2001/2009), što je u svakom slučaju ohrabrujući pokazatelj. Ostvareni razvoj hotelskog smještaja je, prije svega, rezultat realizovanih značajnih investicionih ulaganja, odnosno velikog broja izgrađenih malih i srednjih hotela višeg kvaliteta u privatnom vlasništvu.

Što se tiče hotelskog smještaja (bez turističkih naselja i pansiona), na budvanskom području u 2001. godini je bilo registrovano 27 hotelskih objekata, sa kapacitetom od 8.447 kreveta. Na osnovu obavljenog statističkog snimanja u avgustu 2009. godine, na Budvanskoj rivijeri je evidentirano čak 84 hotela, koji su raspolagali sa 14.016 kreveta, odnosno za 5.539 kreveta više nego na samom početku ovog vijeka. Prema tome, u periodu 2001/2009. godine aktivirano je 57 novih hotelskih objekata, pretežno sa dvije, tri i četiri zvjezdice. Među njima najbrojniji su, kao što smo već istakli, oni koji pripadaju kategoriji tzv. malih (do 25 soba) i srednjih hotela (od 26 do 99 soba). U tom periodu su - takođe - renovirani i sadržajno obogaćeni gotovo svi privatizovani hotelski objekti (izuzev hotela „As“ u Perazića dolu, čija izgradnja još uvijek traje).

Svakako, ovu razvojnu fazu budvanskog hotelijerstva obilježila je izgradnja ekskluzivnog hotela „Splendid“ (prvog hotela sa pet zvjezdica u Crnoj Gori i jednog od najluksuznijih u regionu) u Bečićima,

koji je otvoren za goste 13. jula 2006. godine. Uz grad-hotel „Sveti Stefan“ i turističko naselje „Slovenska plaža“, ovaj savremeni hotel čija je izgradnja finansirana ruskim kapitalom, predstavlja jednu od najznačajnijih investicija u istoriji budvanskog turizma.

Splendid - hotel za XXI vijek

Na mjestu starog, dotrajalog i oronulog hotela „Splendid“, ali na znatno široj lokaciji, podignut je novi, moderni i luksuzni hotel istog naziva, sa neupordivo većim operativnim i tehničkim standardima i najraznovrsnijom ponudom i sadržajima. Čim je otvoren, dobio je epitet „hotel za XXI vijek“.

Smještajne kapacitete „Splendida“ čini 688 kreveta, koji su raspoređeni u 322 standardne „superior“ sobe i apartmana sa zasebnim balkonima (220 soba i apartmana je sa pogledom na more, a 102 sobe su sa pogledom na brda i planine), četiri junior apartmana, 13 velnes apartmana, te u jedan penthaus i jedan predsjednički apartman. Ova dva posljednja super-luksuzna, rezidencijalna apartmana (pored prostranih soba, imaju izolovane terase sa bazenom), nalaze se na vrhu hotela sa fascinantnim pogledom na otvoreno more. Njima na raspolaganju stoji heliodrom, izgrađen na krovu hotela, prvi te vrste na ovim prostorima.

Pored živopisnih vrtova i njegovanih travnjaka, elegantnog ulaza, veleplepnog prostora recepcije i brojnih prelijepih restorana i barova, posebno obilježje hotelu „Splendid“ daje kongresni centar i jedinstveni Spa centar.

Kongresni centar je organizovan na prostoru od 1.224 m². Njegovu okosnicu čini 700 m² djeljive konferencijske sale, koja može da primi do 780 gostiju. Ovaj nesevakidašnji prostor, sa pet metara visokim plafonima i bez stubova, opremljen je najmodernijom tehničkom opremom.

„Splendidov“ Spa centar je smješten u posebnom objektu, na površini od čak 3.000 m². To je prvi takav Spa centar u regionu, koji pruža najraznovrsnije velnes usluge relaksacije i terapije, kao i egzotične terapijske tretmane.

Sa ovako bogatim i kvalitetnim uslugama i raznolikim sadržajima, hotel „Splendid“ je predodređen za cjelogodišnji rad. Drugim riječima, njegova sezona traje svih 365 dana u godini, što treba da bude jedan od strateških ciljeva budvanskog i crnogorskog turizma u sprovođenju *Master plana njegovog razvoja do 2020. godine*.

Kod ostalih oblika turističkog smještaja (turistička naselja, odmarališta, kampovi i dr.) u ovom periodu nije došlo da nekih bitnijih promjena, osim što je kapacitet pansionskog smještaja sa 120 kreveta (2001.) povećan na 903 u 2009. godini.

U 2009. godini, kada je statistička obuhvatnost turističkih kapaciteta bila najrealnija, na Budvanskoj rivijeri je registrovano 75.126 kreveta, što je predstavljalo čak 43,3% od ukupnih smještajnih kapaciteta u Crnoj Gori. Ovakav obim raspoloživih receptivnih kapaciteta čini dobru osnovu za razvoj turizma. Ono što, međutim, u tome ne zadovoljava, jeste prilično nepovoljna struktura ovih kapaciteta, jer svega 23,7% se odnosi na osnovni vid smještaja (hoteli i srodni objekti), a 76,3% na komplementarni oblik smještaja (dopunski). „Radi se o nepovoljnoj strukturi, posebno kad se ima u vidu da konkurentne zemlje kao Španija (48,2%) i Grčka (60,8%) imaju mnogo bolji odnos u korist osnovnog smještaja.”⁹⁸

Prema tome, kod dizajniranja buduće strategije razvoja budvanskog turizma naglasak treba dati na prestrukturiranju ovako nepovoljne turističke smještajne infrastrukture, tako što bi se u budućnosti posebno stimulisala i podržala izgradnja hotela od četiri do pet zvjezdica koji bi bili otvoreni tokom cijele godine, a destimulisala i usporavala gradnja stanova za odmor i privatnih apartmana.

2.6.3. Razvoj i struktura turističkog prometa

U periodu od 2001. do 2009. godine, a naročito u prethodnih nekoliko godina, došlo je do postepene obnove i reafirmacije turizma, odnosno do inteziviranja turističkih tokova na Budvanskoj rivijeri. U narednom tabelarnom pregledu dajemo prikaz turističkog prometa koji je realizovan u svim oblicima smještaja, za sve protekle godine XXI vijeka:

Godina	Posjetioci			Noćenja		
	Domaći	Inostrani	Ukupno	Domaći	Inostrani	Ukupno
2001.	145.534	45.662	191.196	1.100.460	297.649	1.398.109
2002.	127.472	52.554	180.026	883.773	377.298	1.261.071

2003.	147.783	57.767	205.550	1.000.458	383.947	1.384.405
2004.	182.537	74.208	256.745	1.126.346	516.364	1.642.710
2005.	194.824	124.394	319.218	1.330.073	718.779	2.048.852
2006.	197.523	174.243	371.766	1.244.851	1.074.488	2.319.339
2007.	33.466	409.109	442.575	198.890	2.791.639	2.990.529
2008.	37.088	479.329	516.417	187.855	3.104.083	3.291.938
2009.	45.315	486.520	531.835	241.882	3.016.767	3.258.649

Kao što se vidi, budvanski turizam je u prvoj godini XXI vijeka, dakle, konačno u stabilnim političkim prilikama, ostvario 1.398.109 noćenja domaćih i inostranih turista, što je za gotovo 235.000 noćenja manje u odnosu na davnu 1970. godinu, odnosno za čak 1.840.671 noćenje manje u poređenju sa turističkom 1987. godinom. Navedeni kvantitativni pokazatelji najbolje ilustruju na koji je nivo, zbog promašene i neodgovorne ratne politike, degradiran i srozan naš turizam tokom devedesetih godina XX vijeka.

Zaključno sa 2004. godinom, turistički promet, mjeren brojem posjetilaca i volumenom noćenja, u budvanskoj opštini je - uglavnom - stagnirao. Ovakva stagnacija turističkih tokova u početnim godinama XXI vijeka može se tumačiti prenesenim negativnim dejstvom iz ratnih devedesetih godina prošlog vijeka. Tek u poslovno-turističkoj 2005. godini, broj ukupnih noćenja domaćih i stranih gostiju prelazi granicu od dva miliona. Od te godine turistički promet na Budvanskoj rivijeri rapidno raste, da bi 2008. godine u dosadašnjoj istoriji budvanskog turizma bio ostvaren rekordni broj od čak 3.291.938 noćenja. Te godine je za 53.158 noćenja nadmašen raniji turistički rekord realizovan u 1987. godini. Prema tome, i pored značajnog povećanja turističkih kapaciteta, trebalo je da protekne punih 20 godina da bi budvanski turizam došao na nivo iz osamdesetih godina prošlog vijeka.

U vezi sa ostvarenom dinamikom povećanja turističkog prometa u periodu 2001/2009. godine, veoma je interesantna njegova distribucija po zemljama pripadnosti, koju za karakteristične godine dajemo, prema broju realizovanih noćenja domaćih i inostranih turista, u sljedećem pregledu:⁹⁹

⁹⁹ Turisti iz Srbije se od 2007. godine tretiraju kao inostrani gosti, što treba imati u vidu kod predmetne analize.

Zemlja porijekla	2001.		2005.		2007.		2008.	
	Br. noć.	%	Br. noć.	%	Br. noć.	%	Br. noć.	%
a) Noćenja dom. turista	1.100.460	78,7	1.330.073	64,9	198.890	6,7	187.855	5,7
b) Noćenja inost. turista	297.649	21,3	718.779	35,1	2.791.639	93,3	3.104.083	94,3
Albanija	-	-	18.050	0,9	71.309	2,4	43.010	1,3
Austrija	1.853	0,1	3.932	0,2	79.058	2,6	80.953	2,5
Bosna i Hercegovina	77.063	5,5	34.943	1,7	306.915	10,3	206.222	6,3
Češka Republika	37.718	2,7	55.346	2,7	87.784	2,9	72.538	2,2
Francuska	1.293	0,1	56.275	2,7	152.967	5,1	118.348	3,6
Italija	2.639	0,2	29.118	1,4	175.587	5,9	120.287	3,7
Mađarska	4.743	0,4	8.285	0,4	141.974	4,7	120.313	3,7
Makedonija	7.566	0,5	52.218	2,5	65.360	2,2	89.264	2,7
Njemačka	4.629	0,3	87.116	4,3	60.247	2,0	87.354	2,6
Rusija	62.622	4,5	204.998	10,0	622.359	20,8	700.816	21,3
Srbija	-	-	-	-	593.605	19,8	905.982	27,5
Ukrajina	-	-	-	-	53.509	1,8	158.538	4,8
Velika Britanija	1.082	0,1	35.611	1,7	71.226	2,4	57.735	1,8
Ostale zemlje	96.441	6,9	132.887	6,5	309.739	10,4	342.723	10,4
Ukupno noćenja (a+b)	1.398.109	100,0	2.048.852	100,0	2.990.529	100,0	3.291.938	100,0

Snažnom povećanju inostranog turističkog prometa u početnim godinama XXI vijeka, a naročito od 2005. godine, doprinijelo je - prije svega - rusko emitivno tržište. Broj noćenja koje su ostvarili posjetioci ovog područja u periodu od 2001. do 2009. godine bilježi progresivni rast od gotovo trinaest puta. Naime, ruski turisti su 2001. godine realizovali relativno skromnih 62.622 noćenja, a osam godina kasnije (2009. godine) čak 810.126 noćenja u svim oblicima smještaja. Ovakvu

dinamiku rasta gostiju sa ruskog turističkog tržišta od 2005. godine su pratile izrazito opsežna ulaganja ruskih investitora u razvoj turističkih kapaciteta, kao i u druge nekretnine (kupovina stanova, zemljišta i dr.). Zastupane investicije i ogroman priliv novca koji je dolazio iz Rusije, ali i iz drugih evropskih zemalja, izazvao je dramatičan rast cijena svih nekretnina na budvanskom području, kao i na čitavom Crnogorskom primorju. Isto tako, došlo je i do pregrijavanja berzanskih cijena akcija i drugih hartija od vrijednosti na finasijskom tržištu Crne Gore. Vrtoglavi rast cijena nekretnina i akcija doveo je do konstituisanja virtuelne stvarnosti u crnogorskoj ekonomiji i društvu, koja je proizvela brojne nerealne predstave, privide i iluzije. Međutim, globalna ekonomska i finansijska kriza, koja je naročito od 2008. godine ozbiljno uzdrmala svjetsku privredu, veoma se nepovoljno odrazila i na našu ekonomsku zbilju, tako što je pruzrokovala snažnu destrukciju realnog sektora, dovela do pada potrošnje i investicija i uticala na drastičan pad potražnje i cijena na tržištu nekretnina, kao i na tržištu kapitala.

Iako je velika ekonomska kriza osjetno pogodila i svjetski turizam (poznato je da u krizi prvo stradaju luksuzna potrošnja i korišćenje godišnjih odmora van svog mjesta boravka), budvanski turizam je u kriznoj 2009. godini pokazao značajnu vitalnost za razliku od mnogih drugih destinacija. Naime, u odnosu na prethodnu 2008., prošle godine je zabilježen pad ukupnih noćenja od svega 1%. Za ovako relativno dobar tržišni učinak budvanskog turizma u 2009. godini opet su najzaslužniji gosti sa ruskog tržišta, koji u poređenju sa prethodnom godinom ostvaruju rast noćenja od čak 15,6%. S druge strane, turisti iz Srbije u prošloj godini zabilježili su pad prometa mjenog brojem noćenja od čak 23,1% u odnosu na 2008. godinu.

Uz rusko emitivno tržište, koje iz godine u godinu pokazuje permanentni rast, Srbija je - svakako - tradicionalno veoma izdašan izvor tražnje za budvanski turizam. Poznato je da srpski turisti najčešće odsijedaju u komplementarnom smještaju (domaća radinost, odmarališta i kampovi). Posjetioci sa ova dva najzastupljenija turistička tržišta su u protekle tri godine učestvovala sa 45,3% (gosti iz Srbije ostvarili su prosječno učešće od 22,9%, a turisti iz Rusije od 22,4%) u ukupnom broju noćenja realizovanih na Budvanskoj rivijeri. Za očekivati je da će turisti iz Rusije i Srbije i u budućnosti snažno dominirati u strukturi budvanskog turističkog prometa.

Interesantno je da treću poziciju, iako sa velikim zaostatkom u odnosu na dva pomenuta tržišta, čvrsto drže gosti iz Bosne i Hercegovine sa trogodišnjim prosjekom od 8,2% učešća u ukupnom prometu. Nadalje, slijede turisti koji dolaze iz Italije (učešće od 5,1%), Francuske (učešće od 4,4%) i Mađarske (učešće od 4,3%). Ono što posebno pada u oči jeste da nekada dva najznačajnija emitivna područja inostranog prometa (Njemačka i Velika Britanija) prilično zaostaju kada se radi o razvoju turističke tražnje u budvanskom turizmu za protekle dvije decenije. Očigledno je da su se turisti sa navedenih tržišta (ali - nažalost - ne samo oni), dok je na prostorima druge Jugoslavije buktao ratni požar, okrenuli drugim destinacijama. Stoga jedan od strateških zadataka našeg turizma treba da bude usmjeren na ponovnom animiranju i privlačenju potencijalne tražnje sa njemačkog i britanskog tržišta, kao i sa čitavog područja koje pokriva Evropska unija.

U poređenju sa sedamdesetim i osamdesetim godinama prošlog vijeka, budvanski turizam je u prethodne tri godine ostvario još snažniju dominaciju u ukupnom crnogorskom turističkom prometu. Naime, u periodu od 2007. do 2009. godine, na Budvanskoj rivijeri je realizovano čak 41,1% od ukupnog broja noćenja domaćih i inostranih turista na nivou naše države.

Ovakvom dinamičnom razvoju budvanskog turizma u naznačenom periodu jednim dijelom je doprinijela dobro organizovana i efikasna turistička propaganda ove destinacije na međunarodnom tržištu. U proteklim godinama XXI vijeka, Budva je naročito uradila na svojoj promociji u okviru tzv. kulture spektakla, kao vodeće kulture post-industrijskog društva. Osnovna ideja je bila da se, prije svega, kroz spektakularizaciju vrhunske muzičke zabave skrene pažnja na turističke potencijale Budve i time ostvari dodatni marketing za sticanje konkurentske prednosti naše destinacije. U tom kontekstu posebno će ostati upamćena dva spektakularna mega koncerta - britanskih rok legendi Rollingstonsa (jul 2007. godine) i pop kraljice Madone (septembar 2008. godine), koji su održani na Jazu. To su bili prvorazredni kulturni događaji, koji su izazvali veliko interesovanje njihovih fanova i pristalica iz šireg regiona.

Iako je „produkcija“ elitne kulture veoma značajna za turizam, u svakom slučaju ne smije se zapostaviti nasušna potreba za izgradnju prepoznatljivog budvanskog identiteta, koji se ovdje oslanja na

višemilenijumski civilizacijski kontinuitet, kao i na bogatu i raznoliku kulturnu baštinu kraja. Čini se da je ipak sopstveni kulturni identitet optočen osmišljenom kulturom spektakla, uz unapređenje domicilnih prirodnih resursa i stvaranje kvalitetne i raznovrsne turističke ponude, najbolja paradigma za potpunu afirmaciju budvanskog turizma na međunarodnom planu.

3.

*Strateški ciljevi budvanskog turizma do
2020. godine*

Strategija razvoja budvanskog turizma do 2020. godine treba da se bazira na održivom korišćenju raskošnih prirodnih vrijednosti (bezbroj predivnih plaža, izvanredna klima, živopisni pejzaž i dr.) i kulturno-istorijskih potencijala (bogata kulturna baština, duga i zanimljiva istorija, brojne legende i predanja i dr.). Sve to, uz razvoj visokokvalitetnog turističkog smještaja, vrhunsku uslugu, raznovrsnu ponudu sadržaja i razne zabave, predstavlja okvir koji će omogućiti Budvi, Bečićima, Svetom Stefanu i Petrovcu da, u što većoj mjeri, postanu privlačni za savremene turiste, koji će ovdje boraviti tokom cijele godine.

Matrica stabilnog i dugoročno održivog razvoja turizma na Budvanskoj rivijeri podrazumijeva aktivno sudjelovanje i usklađen rad svih subjekata društva, javnih i privatnih, na očuvanju i unapređenju zastupanih resursa, kako bi se time stvorio što atraktivniji ambijent za nova ulaganja u naš turizam. U vezi s tim treba reći da je sve veća konkurencija između destinacija na globalnom tržištu kapitalnih investicija u turizam. Presudnu ulogu kod alokacije investicija u pojedine turističke regije ima povrat na uloženi kapital. Niži troškovi poslovanja (manji porezi i dr.), blaža normativna regulacija (otklanjanje administrativnih barijera i sl.), očuvanje i unapređenje prirodno-

kulturnog diverziteta, smanjenje isključivo sezonskog korišćenja ponude i brojni drugi faktori, rezultiraju rastom stope povrata od investicija u turizam, te povećanim interesom investitora za preusmjeravanje ulaganja u područja sa višim prinosom na kapital. Pošto je to „alfa i omega“ svake ekonomije, strategija budvanskog turizma mora biti prvenstveno usmjerena na održivi razvoj, koji će na dugi rok stvarati ekonomske koristi svim sudionicima u turističkom privređivanju. Ne bude li toga, u širokom luku će nas zaobilaziti strateška ulaganja. A bez inovativne, savremene, raznovrsne i kvalitetne ponude, budvanski turizam će, objektivno, veoma teško održati konkurentnost na potencijalnim emitivnim tržištima.

Da bi Budva, kao - uostalom - i cijela Crna Gora, postala visokokvalitetna mediteranska destinacija i dugoročno profitirala od turizma, neophodno je da se dosljedno i odgovorno opredmete sve one vizije, zahtjevi, mjere, aktivnosti i razvojni ciljevi koji su definisani *Master planom razvoja turizma Crne Gore do 2020. godine* (usvojen 2001. godine), *Inoviranim Master planom iz 2008. godine*, odnosno *Strategijom razvoja turizma u Crnoj Gori do 2020. godine*, koja je donesena 2008. godine.

Deset razvojnih ciljeva kao Deset Božijih zapovijesti

U cilju sprovođenja pomenutih strateških dokumenata, kada je riječ o održivom razvoju budvanskog turizma do 2020. godine, pažnja mora - prije svega - biti fokusirana na realizaciju deset najvažnijih razvojnih zadataka, i to:

1. stvaranje, očuvanje i promocija prepoznatljivog budvanskog identiteta kao „srži“ brenda ove destinacije;
2. zaštita, održivo korišćenje i razvoj prirodnih i kulturnih dobara;
3. inovacija strategije i okončanje procesa privatizacije u hotelsko-turističkoj privredi;
4. podizanje nivoa kvaliteta svih smještajnih kapaciteta (osnovnih i komplementarnih);
5. prestrukturiranje masovnog plažnog turizma, uz izgradnju raznolikih i visokokvalitetnih hotela i drugih receptivnih kapaciteta;
6. ulazak poznatih međunarodnih hotelskih brendova na Budvansku rivijeru;

7. razvoj kulturnog turizma, koji se zasniva na prožimanju i jedinstvu kulturne baštine i turističke ponude;

8. razvoj turizma orijentisanog na boravak i aktivnosti u prirodi (implementacija koncepta tzv. umjerenog turizma za područje srednjeg pobjrđa);

9. razvoj saobraćajne infrastrukture (izgradnja lokalne zaobilaznice oko Budve, brze saobraćajnice i dr.) i

10. edukacija menadžmenta i svih zaposlenih u turizmu.

U nastavku ove monografije ukratko ćemo se osvrnuti na nasušnu potrebu efikasne realizacije naprijed naznačenih razvojnih ciljeva, koji predstavljaju okosnicu strategije razvoja budvanskog turizma do 2020. godine.

3.1. STVARANJE I OČUVANJE BUDVANSKOG IDENTITETA

U sadašnjoj eri dramatične eksplozije agresivnog turbo-kapitalizma, u kome su pojedinačni interesi neprikosnoveni, i svemoćne dominacije tzv. tržišnog fundamentalizma, Budva počinje da zanemaruje sopstveni, prepoznatljivi kulturni identitet i narušava kontinuitet svog višemilenijumskog civilizacijskog razvoja. Na društvenoj sceni postepeno se konstituše novi sistem vrijednosti (da Budva istovremeno bude kao Monte Karlo i Abu Dabi), koji ne korespondira sa kulturnom prošlošću ovog slikovitog i poetski obojenog mediteranskog kraja.

Zasljepljeni visokom konjunkturuom u prodaji nekretnina (prije svega, atraktivnih lokacija uz samu obalu) i suočeni sa, u jednom kratkom periodu, pravom navalom raznoraznih neprovjerenih investitora i mešetara, kao da ponekad previdamo prostu činjenicu da Budva, za sva vremena, treba da bude i ostane Budva. Uostalom, to je ono što ona oduvijek i jeste - skladni mediteranski grad prepoznatljive venecijanske ljepote, koji „treba da brižljivo njeguje svoj kulturni kontinuitet, odnosno dalje izgrađuje kulturni identitet“,¹⁰⁰ kao „srž“ brenda budvanske turističke destinacije.

¹⁰⁰ Dr Sreten Vujović: Predgovor za knjigu Kako je Budva sanjala Mediteran, čiji su autori Božena Jelušić i Mato Jelušić, str. 14.

Brojne težnje i stremljenja, bez obzira koliko bila dobronamjerna i trenutno profitabilna, da budvansko primorje - sa soliterima i neboderima planiranim uz samu morsku obalu - treba da u svom urbanom i materijalnom razvoju oponaša i imitira neke druge poznate gradove i sredine, predstavljaju naše velike zablude, koje - ukoliko se na vrijeme prepoznaju i shvate - mogu biti korisne koliko i istine.

Zato Budva ne smije dozvoliti da njena briga prema graditeljskoj, kulturnoj i duhovnoj baštini, odnosno kreiranju urbanog razvoja po mjeri budvanskog mediteranskog bića kao paradigme budvanskog identiteta, posustane i izgubi bitku pred naletom sve masovnijeg i unificirajućeg turizma i divljeg kapitalizma. Sticanje samosvijesti o tome je veliki izazov, i dug današnje generacije prema dolazećoj budućnosti i mladim naraštajima koji tek treba da stupe na pozornicu života. Sada vrlo aktuelni i nasušni zahtjev za dosljedno respektovanje principa održivog razvoja, ne smije se preobratiti u svoju suprotnost koja se može nazvati neodrživim razvojem, u kome se do te mjeri eksploatišu i troše prirodni resursi da se postavlja opravdano pitanje hoće li išta ostati za buduće generacije. Jer, kao što je dobro poznato, budućnost nije onakva kakvu je želimo, već je onakva kakvu je činimo!

Posljednjih godina Budva se okrenula organizaciji pomenutih skupih mega-spektakala. Ovim muzičkim koncertima i nastupom poznatih mega zvijezda želi se stvoriti prestiž i imidž turističke destinacije, iza čega dolaze džet-set, ulaganja u luksuzne hotele, marine, kockarnice, golf-terene, zabavne i velnes centre i druge prestižne turističke objekte. Razumije se, visokokvalitetna turistička zabava treba da privuče elitnu turističku klijentelu i time značajno poveća turističku potrošnju po gostu, produži sezonu i sl.

Umjesto kulture spektakla, Budvi više - čini se - treba kultura identiteta, zbog već pomenutog veoma bogatog i raznovrsnog kulturnog i duhovnog nasljeđa koje malo koji drugi grad na Jadranskoj obali ima. Jer, spektakli su prolazni i ne ispune sva naša očekivanja uvijek. A - s druge strane - promocija i valorizacija sopstvenih kulturnih i prirodnih vrijednosti najbolji su način za stvaranje identiteta ove turističke destinacije. Sve ono što je prepušteno propadanju i zubu vremena, zaboravljeno, zapretano i potisnuto u drugi plan, a predstavlja dio našeg višemilenijumskog civilizacijskog kontinuiteta, treba da „vaskrsne“ kao svojevrsni brend destinacije.

Budva raspolaže veoma atraktivnim i nadasve raskošnim turističkim potencijalom. Ima jedinstvenu prirodnu baštinu (najljepše plaže na Mediteranu, Velju maslinu prije Hrista rođenu, koja još uvijek rađa plodove i dr.) i čarobni kulturni mozaik civilizacija (legendu o Kadmu i Harmoniji iz XV vijeka stare ere i brojne druge mitove i predanja, budvansku nekropolu iz starog vijeka, četiri hiljade arheoloških predmeta, osam vrijednih srednjovjekovnih manastira, svoje Stanjeviće u kome se stvarala moderna Crna Gora, svoju zaštitnicu Gospu - „Madonu in Punta“, Zanovićevu pojavu „blistavu poput komete na ljetnjem nebu“, Ljubišu kao Njegoša u prozi, veličanstveno obnovljeni Stari grad, jedinstveni grad-hotel Sveti Stefan i brojne druge kulturno-istorijske vrijednosti i znamenitosti). Taj se ogromni potencijal može i mora potpunije i intezivnije valorizovati u cilju stvaranja prepoznatljivog identiteta budvanskog turizma. A jednom uspostavljeni destinacijski brend postaje moćno sredstvo za upravljanje destinacijskim imidžom, odnosno za strateško upravljanje čitavom destinacijom, čime se povećava konkurentnost turističke ponude i obezbjeđuje njeno efikasnije pozicioniranje na međunarodnom turističkom tržištu.

Spomenik Kadmu i Harmoniji - mjera budvanskog kulturnog identiteta

Malo je gradova na cijelom Mediteranu koji se, poput Budve, mogu podičiti svojim mitološkim utemeljenjem, koje seže u XV vijek stare ere, odnosno čije je mitsko osnivanje smješteno u „možda i najznačajniji ciklus helenske mitologije - onaj tebanski.“¹⁰¹

Ukoliko bi se u predloženoj promotivnoj akciji „otkrio“ Kadmov i Harmonijin grob, o čemu smo već pisali u ovoj monografiji, Budva bi se još čvršće utkala u najveću civilizacijsku priču antičke Grčke, koja je - preko Kadmove sestre Evrope - podarila ime našem kontinentu, kome u današnje vrijeme toliko željno stremimo. Međutim, budući u stalnoj vezi sa svojim osnivačem, Budva je „sanjala“ Evropu, koju je u grčkom mitu oteo Zevs, petnaest vjekova prije Hrista. Da nema ništa drugo iz svoje bogate kulturne i duhovne baštine, samo priča o legendarnom osnivanju bila bi dovoljna za konstituisanje snažnog konkurentskog identiteta ove turističke destinacije.

Mnogi evropski gradovi svojim osnivačima podižu spomenike. Bilo bi primjereno da se tome pridruži i Budva. Dakle, negdje na lokalitetu prvobitne drevne Budve (današnji prostor oko crkava, sa tvđavom Citadelom) trebalo bi podići spomenik Kadmu i Harmoniji. Time bi se Budva ne samo odužila svojim legendarnim osnivačima, nego bi to bila prava mjera budvanskog kulturnog identiteta, koji bi se pretočio u destinacijski brend čitave Budvanske rivijere.

3.2. ZAŠTITA I ODRŽIVO KORIŠĆENJE PRIRODNE I KULTURNE BAŠTINE

Prirodni resursi (more, sunce, ugodna klima, plaže i dr.) su još uvijek glavni motivacijski faktor za dolazak i boravak turista na Budvanskoj rivijeri. Stoga je zaštita, valorizacija i unapređenje prirodne baštine primarni uslov dugoročnog održivog razvoja budvanskog turizma.

Ekološki aspekt turizma bazira se na očuvanju prirodne okoline i otklanjanju svih potencijalnih prijetnji i opasnosti koje mogu degradirati životnu sredinu. U tom smislu, Budva mora, pored ostalog, prioritetno da razriješi dva goruća komunalna problema, i to:

- da obezbijedi efikasno upravljanje sa čvrstim otpadom (komunalnim, građevinskim i sl.) i
- da pristupi temeljnoj sanaciji i rekonstrukciji kanalizacione infrastrukture za regulisanje i odvođenje otpadnih voda, uz maksimalno poštovanje svih savremenih tehničkih standarda na tom planu.

Zastupane probleme treba kvalitetno i integralno rješavati faktički za cijelo područje opštine, koje je namijenjeno turizmu. U sadašnje vrijeme to je *conditio sine qua non* dugoročnog održivog razvoja turizma na budvanskom primorju.

Nadalje, neophodno je smanjiti, odnosno - po mogućnosti - potpuno ukinuti devastaciju i degradaciju prostora, kao i pažljivo i odgovorno usmjeravati i kontrolisati dalji antropogeni uticaj na autohtoni biološki, geografski i pejzažni diverzitet čitavog budvanskog

prostora. Prioritetno treba očuvati prirodne i zelene površine, kao i ambijent starih ruralnih naselja.

Polazeći od principa i kriterijuma održivog razvoja, posebno se moraju štititi reprezentativni i monumentalni zasadi maslina (koji su ovdje bespravnom i nekontrolisanom gradnjom prilično ugroženi), kao i drugo raskošno mediteransko rastinje. Najzad, potrebno je obezbijediti kvalitetniju zaštitu već strogo zaštićenih područja, prije svega plaža, koje su svakako jedan od najdragocjenijih prirodnih dragulja čitave Budvanske rivijere, na koje se oslanja ovdje dominantni kupališni turizam.

Sve u svemu, očuvanje ukupne ekološke ravnoteže i razvoj sve popularnijeg eko-turizma, koji imaju snažno uporište u održivom razvoju, moraju biti jedan od prioritetnih ciljeva budvanskog, a i crnogorskog turizma, do 2020. godine.

Uz prirodno nasljeđe, široki spektar kulturnih dobara predstavlja jedan od glavnih potencijala turističkog razvoja Budve. Stoga zaštita, obnova i valorizacija kulturne baštine, uz razvoj svijesti o njenom značaju za dalji uspon budvanskog turizma, treba da bude strateški zadatak čijoj realizaciji će se posvetiti najveća pažnja. S tim u vezi se posebno naglašava značaj potpune zaštite Starog grada Budve (jedinog spomenika kulture I kategorije na ovom području), uz očuvanje njegove prepoznatljive mediteranske autentičnosti i savršeno ostvarenog graditeljskog sklada.

U okviru režima zaštite kulturnih dobara posebnu pažnju treba posvetiti manstirskim kompleksima i drugim sakralnim objektima, koji predstavljaju prave graditeljske dragulje budvanskog kraja. Pošto su oni, manje-više svi, podignuti na izuzetno pogodnim i atraktivnim lokacijama, nameće se nasušna potreba čuvanja njihovog okolnog pejzaža od bilo kakve graditeljske uzurpacije koja bi mogla da naruši ambijentalnu harmoniju ovih objekata sa neposrednim okruženjem.

Osim toga, država Crna Gora treba da preuzme kompletnu brigu, organizaciju i odgovornost oko završetka obnove manastira Stanjevići, jer on predstavlja, kao što smo naprijed istakli, pravi istorijski dragulj njene slavne prošlosti. Pored Stanjevića, bilo bi uputno da se obnove crkva Sv. Antuna iznad druge plaže Mogren, kao i crkva Sv. Đurđa koja se nalazila u sastavu utvrđenja Crnojevića na brdu Đurđevac u blizini manastira Stanjevići. Obnovom ovih crkvice otrgnuli bismo

od zaborava podsjećanje na mornara-brodolomca koji se spasio na plaži Mogren (po kome je plaža i nazvana), odnosno na našu poznatu srednjovjekovnu dinastiju Crnojevića koja je tokom jednog perioda mnogih nemirnih vremena vladala na ovim prostorima.

U periodu koji je pred nama trebalo bi konačno na adekvatan način zaštititi, konzervirati i prezentirati vrijedne i zanimljive mozaičke „tepihe“ na području budvanske opštine (lokaliteti Mirišta u Petrovcu, trobrodne bazilike u staroj Budvi, „villa urbana“ kod hotela „Avale“ i dr.). Ovi antički mozaici, gotovo zaboravljeni, daleko su od očiju javnosti i moguće turističke valorizacije.

Isto tako, potrebno je poboljšati saobraćajnu dostupnost izdvojenih vangradskih fortifikacionih objekata (tvrđava Kosmač i Mogren, utvrđenja Đurđevac, kule Boškovića, Srzentića kule i dr.), koji - sa markantnim izgledom i prkosnim formama - dominiraju svojim lokalitetima. Navedene fortifikacije potiču iz različitih perioda budvanske istorije i predstavljaju dio njenog neponovljivog civilizacijskog amalgama. Zato ih treba što kvalitetnije zaštititi od daljeg propadanja i potpunije uključiti u turističku ponudu budvanskog primorja. Posebno kompleksi tvrđave Kosmač kod Brajića i Srzentića kule (Kastio Srzentića) iznad Petrovca,¹⁰² mogu da budu namijenjeni specifičnim sadržajima kulture i turizma, ili njihovoj kombinaciji.

U ostvarivanju strategije razvoja budvanskog turizma do 2020. godine, neophodno je imati aktivan odnos prema obnovi autentičnih seoskih aglomeracija u originalnom ambijentu. Uz očuvanje tradicionalne primorske arhitekture naših ruralnih naselja (kamene kuće „na jednu vodu“, sa voltovima, vodenice, stari mlinovi za masline, gumna, bistijerne, česme i dr.), potrebno je stvarati uslove za povratak stanovnika i života u ova sela.

Strateški koncept održivog razvoja turizama na Budvanskoj rivijeri treba da se zasniva na korišćenju jedinstva prirodnog diverziteta i nepokretnog kulturnog nasljeđa. Jedino na njihovom jedinstvu, prožimanju i sadejstvu, može se graditi konkurentski identitet, odnosno destinacijski brend našeg turizma u XXI vijeku.

102 Ispred ove kule su, i to s razlogom, snimani kadrovi filma „Čudo neviđeno“ reditelja Živka Nikolića. Kao što i sam naziv filma kaže, sa ovog stjenovitog lokaliteta se - odista - pruža fascinantni pogled na petrovačku rivijeru, koji je ravan čudu neviđenom.

3.3. INOVACIJA STRATEGIJE I OKONČANJE PROCESA PRIVATIZACIJE U HOTELSKO-TURISTIČKOJ PRIVREDI

Kvalitetna i uspješna tranzicija je, takođe, jedan od najvažnijih razvojnih zadataka našeg turizma, koja treba da se realizuje na ekonomski i tržišno što validniji i prihvatljiviji način. Pri tome, mora se imati u vidu da privatizacija nije sama sebi cilj, nego samo način kako da se dođe do što efikasnijeg modela korporativnog upravljanja i dinamičnog razvoja hotelsko-turističke privrede.

Značajan dio hotelskog portfelja na području budvanske opštine koji se nalazio u državnom vlasništvu, u proteklom periodu je privatizovan i restrukturiran. Treba reći da je sprovedena tranzicija, iako nije dovela investitore sa internacionalnim renomeom za hotelski menadžment, presudno uticala da se taj segment smještajnih kapaciteta u velikoj mjeri kvalitetno tehnički rekonstruiše i obnovi u skladu sa savremenim međunarodnim standardima. Svakako, da se nije desila vlasnička promjena, danas bi veliki dio tih hotela i dalje izgledao prilično ruinirano, zapušteno i prevaziđeno.

Stoga je neophodno tokom sljedećih godina dovršiti proces privatizacije preostale hotelske ponude koja se nalazi - prije svega - u sastavu HG „Budvanska rivijera“ a.d. Budva. Razumije se, iz tog procesa su izuzeti elitni hoteli „Sveti Stefan“, „Miločer“ i „Kraljičina plaža“, zbog njihovog posebnog značaja za crnogorske nacionalne interese. Kao što je poznato, ovi hoteli su dati u dugoročni zakup na period od 30 godina, tako da će njima - nakon realizacije planirane rekonstrukcije - ubuduće upravljati renomirana međunarodna kompanija.

Međutim, prije nego što se nastavi dalji proces vlasničke tranzicije, bilo bi uputno da se pristupi inovaciji strategije privatizacije u turizmu Crne Gore. Taj redefinisani koncept privatizacije treba graditi na pozitivnoj kritici dosadašnjeg modela, analizi ostvarenih rezultata, uočenih slabosti i deformacija, kao i stečenog iskustva na tom planu.

U kreiranju inoviranog modela tranzicije potrebno je, prije svega, uspostaviti takve tehnike privatizacije kojima bi se, po mogućnosti, sačuvala poslovna koherentnost postojećih hotelsko-turističkih preduzeća (HG „Budvanske rivijere“ i dr.) na Crnogorskom primorju. Njihova dalja pretjerana segmentacija i sprovedena privatizacija na toj

osnovi, značila bi nastavak dosadašnje prakse „rasprodaje“ pojedinih hotela, bez dovoljnog uvažavanja ekonomije obima i eksploatacije prednosti koje ona donosi na planu zajedničke prodaje turističkih kapaciteta, marketinga, jedinstvene nabavke, tehnološke funkcije, politike investiranja, disponiranja sa finansijskim sredstvima i dr. Uz očuvanje poslovne monolitnosti HG „Budvanska rivijera“ i drugih sličnih turističkih preduzeća, osnovni cilj treba da bude da se u perspektivi obezbijedi strateški investitor koji će, ne samo kvalitetno rekonstruisati hotelsku ponudu, nego će - isto tako - obezbijediti bitno drugačije tržišno pozicioniranje i donijeti novu razvojnu viziju našeg turizma, sa posebnim naglaskom na uvođenje hotelskog menadžmenta internacionalnog kvaliteta.

Veoma interesantne konceptijske ideje u vezi sa inovacijom strategije privatizacije u turizmu Crne Gore zagovara dr Rade Ratković (vidjeti detaljnije u njegovoj knjizi „Razvoj hotelijerstva u Crnoj Gori“, Budva, 2009, str. 142-144). Poenta njegovog koncepta ogleda se u tome da se prioritarno, na osnovu posebnog zakona, uspostavi domaći strateški vlasnik turističkih preduzeća u vidu specijalizovane investicione menadžment kompanije, koja bi - u uslovima očekivane makro-ekonomske stabilnosti - izrasla u sposobnog partnera potencijalnim stranim investitorima. Sa tim strateškim investitorima bi se ulazilo u razne poslovne aranžmane, kao što su zajednička ulaganja, menadžment, ugovori, franšize, merdžeri, akvizicije i dr. U svakom slučaju, ovakav prijedlog, kao i sve druge ideje, trebalo bi raspraviti na ekspertskom nivou, kako bi se u novonastalim uslovima došlo do optimalnog modela dalje privatizacije turizma u našoj zemlji.

3.4. PODIZANJE NIVOA KVALITETA SVIH SMJEŠTAJNIH KAPACITETA

U uslovima sve zaoštrenije tržišne utakmice i prisutne globalne ekonomske krize, samo one destinacije koje raspolažu kvalitetnom i raznovrsnom turističkom ponudom mogu računati na dalji rast i razvoj svih relevantnih pokazatelja turističkog privređivanja. Više nije dovoljno

imati samo izobilje prirodnih vrijednosti (more, sunce, plaže, pejzaž i dr.), već se - prije svega - mora kvalitetom i raznolikom ponudom u svim njenim djelovima izboriti konkurentska prednost određene destinacije na međunarodnom turističkom tržištu. Razumije se, ta fundamentalna zakonitost determiniše i tržišnu poziciju budvanskog turizma u XXI vijeku.

Nužan preduslov za povećanje iskorišćenosti receptivnih kapaciteta i produženje turističke sezone jeste podizanje kvaliteta svih smještajnih objekata (osnovnih i komplementarnih) i obogaćivanje ponude unutar njih. Osnovni cilj je da se time promijeni kvalitativna struktura kako hotelskih, tako i svih ostalih smještajnih kapaciteta. Zavisno od prisutnih trendova ponude i potražnje na međunarodnom turističkom tržištu treba prilagođavati standarde kvaliteta naših receptivnih objekata.

Pošto smještajni kapaciteti predstavljaju osnovu svake turističke ponude, stalni razvojni zadatak, odnosno glavna odrednica strategije treba da bude podizanje kvaliteta svih receptivnih objekata (od 3 do 5 zvjezdica) i prilagođavanje kriterijuma kvaliteta međunarodnim standardima. S tim u vezi treba reći da je veliki dio hotelske ponude na području Budvanske rivijere u proteklih nekoliko godina doživio pravi tehno-ekonomski preporod. Naime, njihovi novi vlasnici uložili su značajna investiciona sredstva u rekonstrukciju, podizanje nivoa kvaliteta i oplemenjivanje restrukturiranih hotelskih objekata. Međutim, oni hoteli - koji u procesu tranzicije nijesu dobili svoje poznate titulare svojine - još uvijek čekaju na temeljnu rekonstrukciju u skladu sa tržišnim zahtjevima i relevantnim tehničkim standardima.

„Hotelijerstvo i njemu adekvatni turistički objekti - anglo-američki nazvani 'resorts' - čine razvojne motore turističke privrede. Njihov standard i njihova tržišna orijentacija prema ciljnim grupama, određuju vučnu silu ponude. Na paletu njihove ponude nadograđuje se imidž, sektor transporta i prodajna efikasnost.“¹⁰³ Stoga osnovni razvojni cilj do 2020. godine treba da bude usmjeren na izgradnju kvalitetnih, visokoprofitnih hotela sa 4-5 zvjezdica koji će biti otvoreni tokom cijele godine. S tim u vezi treba reći da bez velnes i fitness centara, konferencija, simpozijuma, sporta, golfa i drugih rekreacionih sadržaja u diverzifikovanoj hotelskoj ponudi nema turizma tokom čitave godine.

103 Strategija razvoja turizma u Crnoj Gori do 2020. godine, Podgorica, 2008, str. 26.

Što se tiče standarda drugih smještajnih kapaciteta, posebno je nezadovoljavajuće stanje kod preostalih „real-socijalističkih“ odmarališnih objekata, koji - po pravilu - zauzimaju prvoklasne lokacije, uz samu obalu. Oni moraju - takođe - što prije da uđu u proces vlasničke, upravljačke i tržišne transformacije. Time bi se stvorili uslovi za njihovu uspješnu rekonstrukciju i podizanje kvaliteta smještaja na nivo od tri i više zvjezdica, odnosno da se tamo gdje je neophodno, pristupi izgradnji novih, umjesto postojećih neupotrebljivih i zastarjelih objekata.

Nadalje, neophodno je i da kampovi prate trend podizanja opšteg nivoa kvaliteta smještajne ponude. Respektovanjem standarda kvaliteta, te uvođenjem međunarodnih kamping brendova, ovaj oblik smještaja treba da slijedi razvoj čitave destinacije.

Pošto su hoteli i slični smještajni kapaciteti pokretači i nosioci profitabilnog turističkog razvoja, a imajući u vidu da su prirodni resursi i infrastrukturni kapaciteti na području Budvanske rivijere prilično limitirani, potrebno je administrativnim instrumentima usporiti dalju izgradnju privatnih stanova i apartmana. S druge strane, onaj segment individualnog smještaja u domaćoj radinosti, koji ne zadovoljava realne kriterijume savremenog turizma, treba da se što prije rekonstruiše i modernizuje, kako bi ispunio sve one kvalitativne zahtjeve koje nameće turizam XXI vijeka (standard od najmanje tri zvjezdice i dr.).

Povećanje kvaliteta svih smještajnih objekata i proširenje ponude visokokvalitetnog hotelskog sektora, koji mora biti autentičan, neponovljiv i raznolik, jedini je način za ostvarivanje veće iskorišćenosti turističkih kapaciteta i veće potrošnje turista, a time i atraktivnosti za investitore. Zajednički i sinhronizovani naponi svih subjekata unutar naše turističke destinacije mogu rezultirati kvalitetnom i raznovrsnom ponudom, odnosno pozitivnim imidžom čitavog budvanskog turizma.

3.5. PRESTRUKTURIRANJE MASOVNOG PLAŽNOG TURIZMA

U *Master planu* i *Strategiji razvoja turizma u Crnoj Gori do 2020. godine*, dio obale od Budve do Bara, sa mnogobrojnim plažama i drugim prirodnim vrijednostima, smatra se „kičmom“ crnogorskog turizma, jer

se ovdje ostvaruje polovina turističkog prometa u Crnoj Gori.

Međutim, hipertrofiranom izgradnjom stanova za tržište (neproduktivnih u osnovi jer služe samo za odmor i rekreaciju), u proteklih dvadesetak godina stvoren je pravi urbanistički nered, naročito u Budvanskom polju, mada nijesu pošteđeni ni ostali djelovi budvanske opštine. Ova potpuno nekontrolisana „eksplozija“ tzv. vikend stanova, kao i mnogobrojne privatne sobe, preokrenuli su smještajnu infrastrukturu na Budvanskoj rivijeri. Posljedica ovakve situacije ogleda se u dominaciji masovnog turizma, sa prekobrojnošću posjetilaca u „špicu“ glavne turističke sezone i niskom potrošnjom po gostu. Sve to otvara širom vrata sivoj ekonomiji koju je objektivno veoma teško kontrolisati jer poprma ogromne razmjere.

U navedim strateškim dokumentima razvoja crnogorskog turizma do 2020. godine se, s razlogom navodi, da je sadašnjim prevalentnim kupališnim odmorom po povoljnoj cijeni dostignut visok stepen zasićenosti. Zato masovni plažni turizam više ne bi trebalo širiti, već ga kvalitetno prestrukturirati, odnosno tržišno transformisti u skladu sa principima održivog turističkog razvoja. Razumije se, strateški cilj treba da bude razvoj visokokvalitetnog turizma tokom čitave godine, kao i povećanje prihoda po gostu.

Ovakva razvojna orijentacija podrazumijeva - prije svega - smanjenje dalje gradnje stanova za tržište, uz izgradnju raznolikih i visokokvalitetnih hotelskih objekata, sa raznovrsnom pratećom turističkom infrastrukturom za aktivni odmor i rekreaciju turista tokom svih dvanaest mjeseci u godini. Poenta je da se, koliko je to moguće, smanji opterećenost budvanskog primorja tokom glavne turističke sezone, odnosno da se stvori veća tržišna sposobnost i primamljivost ukupne turističke ponude tokom pred-sezone i post-sezone. To se može postići ukoliko se, pored tradicionalnih turista kupača, dodatno pridobiju druge ciljne grupe. A za nove vidove tražnje, treba obezbijediti raznoliku i diverzifikovanu ponudu „na primorju i u zaleđu, kao i njihovo povezivanje u jedinstveni turistički proizvod.“¹⁰⁴ S tim u vezi, na važnosti posebno dobija autentičnost i sposobnost inscenacije turističkog doživljaja, kombinacijom mediteranskog duha, atraktivnih predjela, kulturnih sadržaja i bogate istorije, kao ključnog faktora uspjeha u upravljanju konkurentskim identitetom destinacije.

3.6. ULAZAK POZNATIH MEĐUNARODNIH HOTELSKIH BRENDOVA

Započeti proces tržišne transformacije budvanskog turizma ne može se ostvariti bez priliva „svježeg kapitala“, odnosno direktnih stranih investicija u razvoj njegove hotelsko-turističke ponude. S obzirom na to da je nezadovoljavajuća stopa rentabilnosti investicionih ulaganja u turizam, država Crna Gora mora, svojom aktivnom ekonomskom i fiskalnom politikom, otkloniti prepreke za postizanje traženog nivoa povrata na investicije. To se, pored ostalog, može ostvariti posebnim poreskim olakšicama u turizmu, otklanjanjem brojnih administrativnih barijera kroz najavljenju „giljotinu propisa“, intezivnom saradnjom javnog i privatnog sektora kod realizacije krupnih investicionih projekata u turističkoj privredi i dr. Uz to, treba sprovoditi kvalitetni marketing i prezentaciju stimulativnih mjera i pozitivnih faktora bitnih za potencijalne investitore.

U okviru strateške orijentacije za privlačenje stranih direktnih investicija, naročito bi bio značajan dolazak međunarodnih hotelskih brendova (Hilton, Kempinski i dr.) u naš turizam. Prisustvo brend-hotela pozitivno utiče na turizam, jer podiže njegovu konkurentnost, generira novu tražnju, dodatne investicije i toliko potreban „znati-kako“ model („know-how“). Ulaskom u međunarodni hotelski lanac, hotel znatno podiže nivo kvaliteta svoje usluge, unapređuje operativne i tehničke standarde, sistem marketinga i rezervacija, kao i komunikacijske kanale i vizuelni identitet. Time se obezbjeđuju kvalitetniji i platežno sposobniji gosti, koji u ovim hotelima - po pravilu - borave tokom čitave godine.

Budući da su prednosti mnogobrojne, ne samo za vlasnike hotela, već i za destinaciju, neophodno je da država brojnim stimulativnim mjerama i stvaranjem povoljnijih institucionalnih uslova za ulaganja u hotelske nekretnine podstakne ulazak najpoznatijih međunarodnih hotelskih brendova na crnogorsko turističko tržište. Benefiti od takvih ulaganja bili bi de facto nemjerljivi.

3.7. RAZVOJ KULTURNOG TURIZMA

Kulturni turizam obuhvata aktuelne i potencijalne korisnike turističke ponude, kojima je glavna težnja doživjeti autentičnost prepoznatog kulturno-istorijskog ambijenta. Drugim riječima, kulturni turizam predstavlja svojevrsnu simbiozu sadržaja kulture (materijalnih i duhovnih vrijednosti) i turizma. Razvitak savremenog turizma teško se može dugoročno osigurati bez potencijala kulturne baštine, a to znači da je kulturni turizam primarni uslov održivog razvoja turizma.

Treba reći da turisti iz glavnih emitivnih zemalja pokazuju sve veće interesovanje za proizvode kulturnog turizma, odnosno za kulturnu i duhovnu baštinu receptivnih područja. Prema podacima Svjetske turističke organizacije, oko 37% svih međunarodnih putovanja uključuje elemente kulture. Nadalje, predviđanja ukazuju da će se do 2020. godine turistička potražnja, koja uključuje kulturne sadržaje i atrakcije, povećavati prosječno za 15% godišnje.

Polazeći od naprijed navedenih konstatacija i pokazatelja, i imajući u vidu bogatu riznicu budvanske kulturne baštine koju čine brojni kulturni slojevi od najstarijih vremena pa sve do danas, ili od Kadma i Harmonije do „Grada teatra“ i „Muzičkog festivala“, neophodno je inicirati izradu i donošenje *Strategije razvoja kulturnog turizma* na području budvanske opštine. Ovom strategijom treba osmisliti dugoročni koncept privlačenja potencijalnih turista, koji bi se, podstaknuti - prije svega - svim vrijednostima budvanskog civilizacijskog amalgama (u to - razumije se - treba uključiti kulturno nasljeđe Cetinja, Kotor, manastir Ostrog i dr.), prevashodno odlučivali za boravak na Budvanskoj rivijeri.

Kada govorimo o kulturnom turizmu kao specifičnom načinu zadovoljenja potrebe turista, imamo u vidu to što se relaksirajući faktor korišćenja turističke usluge odvija u autentičnom doživljavanju jedinstvenog kulturološkog miljea u dvije vremenske dimenzije. U direktnom kontaktu sa domaćinom, konzumenti kulturnog turizma spajaju sadašnjost i prohujala vremena. Time se potencijalni turisti obogaćuju i nadahnjuju minulim kulturno-istorijskim događajima i kulturnim zbivanjima u sadašnjosti. To pruža dvostruku vremensku dimenziju neke turističke regije, a turistu takoreći stavlja u situaciju

vožnje vremenoplovom. A taj vremenoplov u slučaju budvanskog kulturnog turizma, imajući u vidu tezu o vremenu nastanka grada, obuhvata razdoblje od tri i po milenijuma, a samim tim, daje i izvanrednu osnovu na kojoj se može graditi model razvoja turističke ponude ovoga kraja.

Pored kulturne baštine koja se javlja u materijalnom obliku (predstavljena širokim spektrom kulturnih dobara), istorija budvanskog kraja, kao što smo to neposredno prikazali i ilustrovali u ovoj monografiji, obiluje brojnim legendama, predanjima i pričama, koje se rado slušaju i lako pamte. Ako se na prigodan način prezentiraju, one razbuktavaju maštu turista, izazivajući kod njih vjerovanje u istorijsko značenje onoga što se događalo upravo na mjestu gdje se nalaze.

Sve to zajedno, i kulturna i duhovna baština budvanskog područja, doprinosi ne samo razvoju kulturnog turizma, već dominantno utiče na stvaranje konkurentskih prednosti ove destinacije.

3.8. IMPLEMENTACIJA I RAZVOJ KONCEPTA UMJERENOG TURIZMA

Analize savremene turističke tražnje su pokazale da skoro svaki drugi turista pri izboru destinacije favorizuje netaknutu prirodu. Doživjeti lijepu, ekološki očuvanu i netaknutu prirodu danas spada u tri osnovne potrebe savremenog turista. U tom kontekstu sve je veći broj onih koji svoj odmor žele provesti, ne u luksuznim hotelima i drugim „betonskim tvrđavama sa krevetima“, već u rent-a-vilama ili manjim porodičnim hotelima, koji su - respektujući načela ambijentalne izgradnje - smješteni u netaknutoj prirodnoj sredini.

Što se tiče budvanske opštine, takve prirodne ambijente srijećemo u njenom zaleđu, u zoni srednjeg pobrđa. To je zona u kojoj se nalazi najveći broj tradicionalnih seoskih naselja koje su vlasnici počeli da obnavljaju. Ovo područje, iako „napadnuto“ bespravnom gradnjom i različitim stilovima arhitekture, pruža dobre mogućnosti za realizaciju koncepta tzv. umjerenog turizma, odnosno turizma upućenog na prirodu. Prirodni turizam se orjentiše na doživljaje koje pružaju boravak i rekreativne aktivnosti u prirodi. Ovakav

turizam podrazumijeva aktivne šetnje, pješačenje i planinarenje, kao i posjete domicilnim kulturno-istorijskim znamenitostima. Zbog relativne blizine mora, on se može kombinovati sa kupanjem i sunčanjem na plažama.

Umjereni (prirodni) turizam preferira onaj dio klijentele koja traži mir, odnosno koja izbjegava mjesta sa velikom gužvom. Takve uslove pruža upravo budvansko zaleđe, koje se - u topografskoj podjeli ovog područja - tretira kao pojas srednjeg pobrđa. Za implementaciju tog vida turizma neophodno je, pored smještajnih objekata (koji svojom malom gustinom i malom visinom u najmanjoj mogućoj mjeri narušavaju prirodni ambijent),¹⁰⁵ izgraditi panoramske pješačke staze, odnosno obnoviti stare zapuštene austrougarske vojne puteve (od Petrovačke gore do tvrđave Kosmač i Brajića, od Budve do manastira Stanjevići i utvrđenja Đurđevac i dr.). Time bi se za početak stvorila minimalna turistička infrastruktura za implementaciju koncepta umjerenog turizma.

U svakom slučaju, prirodni turizam orjentisan na područje srednjeg pobrđa zaslužuje da se nađe među deset izdvojenih razvojnih prioriteta, kojima se mora posvetiti posebna pažnja u realizaciji dugoročne strategije razvoja budvanskog turizma do 2020. godine. Globalne konture tog vida turizma su date u *Prostornom planu opštine Budva* donesenom 2007. godine, a konkretna prostorno-planska razrada pojedinih seoskih područja treba da bude prepuštena usvajanju konkretnih studija lokacija. Osnovni cilj izrade ovih studija je da se stvori planska osnova za obnovu živopisnih seoskih naselja srušenih u razornom zemljotresu iz 1979. godine, kao i da se u tim naseljima predvidi odgovarajuća turistička izgradnja kao podrška razvoju prirodnog turizma. Razumije se, zastupani turistički objekti u zoni srednjeg pobrđa, svojim stilom gradnje, izgledom i izborom materijala, treba da se uklope u pejzažnu sliku i autohtonu graditeljsku tradiciju ovog područja.

¹⁰⁵ Hotel „Zamak“, koji se nalazi između sela Duletići i Pobori, predstavlja eklatantan primjer smještajnog objekta namijenjenog za razvoj turizma orjentisanog na prirodu.

3.9. RAZVOJ SAOBRAĆAJNE INFRASTRUKTURE

Saobraćajna infrastruktura je „krvotok“ svake države, odnosno pojedine njene regije. Od njene razvijenosti i kvaliteta u velikoj mjeri zavisi efikasnost odvijanja turističkih kretanja do određene destinacije, odnosno unutar nje. U tom kontekstu treba shvatiti ulogu i tumačiti značaj cjelokupnog saobraćajnog sistema za kvalitetni i dinamični razvoj budvanskog turizma. Drugim riječima, u dugoročnoj strategiji razvoja turizma na Budvanskoj rivijeri, izgradnja neophodne saobraćajne infrastrukture mora biti jedan od prioritarnih zadataka.

U ovoj studiji već smo istakli kakav strateški značaj za ubrzani i svestrani razvoj budvanskog i crnogorskog turizma ima izgradnja dva planirana autoputa (Jadransko-jonskog i Bar - Boljare - Beograd). Međutim, kako navedeni autoputevi neposredno ne prolaze kroz budvansku teritoriju, u eksplikaciji ove problematike zadržaćemo se samo na saobraćajnim rješenjima koja su tretirana u okviru *Prostornog plana opštine Budva* iz 2007. godine.

Tri najznačajnije nove saobraćajnice čija je izgradnja predviđena zastupanim Prostornim planom su:

- brza saobraćajnica (sa četiri trake), koja se proteže od granice sa kotorskom opštinom do granice sa barskom opštinom;
- zaobilaznica od Lastve Grbaljske do Rafailovića (u dužini od preko 12 km) i
- put preko Paštrovske planine (tzv. „Carski put“ kojim je austrijski car Franjo Josif 1875. godine doputovao na Kosmač) od Petrovačke gore do Brajića u dužini od oko 13 km.

Brza saobraćajnica duž Crnogorskog primorja, od Debelog brijega do Sukobina kod Ulcinja (u dužini od 110 km), biće nastavak slične trase koju Hrvatska gradi od Dubrovnika do Debelog brijega. Ova saobraćajnica je trasirana u zaleđu primorja, jer postojeća Jadranska magistrala, prolazeći kroz urbane zone skoro svih gradova na Crnogorskom primorju, narušava njihov prirodni ambijent. Njenom izgradnjom će se - nesumnjivo - potpunije valorizovati turistički potencijali crnogorske obale i njenog neposrednog zaleđa.

Predviđenom zaobilaznicom oko Budve bi se usmjerio

tranzitni saobraćaj na relaciji Herceg-Novi, Kotor i Tivat prema Cetinju i Podgorici, odnosno prema Baru, kao i u suprotnom smjeru.

Trasa novoplaniranog puta preko Paštrovske planine, uglavnom ide starim, zapuštenim austrougarskim vojnim putem, po zatalasanom terenu sa visinom od oko 650 metara (Petrovačka gora i središnji dio planine), pa sve do 800 metara nadmorske visine kod Brajića. Nekadašnji „Carski put“ je veoma interesantan za izletnički turizam, a uz to i kao atraktivna pješačka tura.

Pored tretiranja zastupanih saobraćajnica, treba zaštititi, revitalizovati, označiti i unijeti u turističke karte sve stare puteve (vojne, panoramske, spomeničke i dr.), koji mogu - uz adekvatnu prezentaciju i promociju - da obogate turističku ponudu čitavog budvanskog područja i omoguće razvoj eko-turizma, zasnovanog na povratku prirodi, zdravoj prehrani, pješačenju i planinarenju.

U strategiji razvoja budvanskog turizma do 2020. godine, ne treba zanemariti aktivnosti vezane za pomorski saobraćaj, odnosno za efikasnije uključivanje budvanskog primorja u frekventne mediteranske turističke tokove. Budući da je o razvoju nautičkog turizma bilo više riječi u okviru tematskog poglavlja o geografsko-saobraćajnom položaju opštine Budva, nema potrebe da se na tome ovdje posebno zadržavamo.

Najzad, svim navedenim saobraćajnim komunikacijama treba dodati potrebu izgradnje žičara, čiji je smisao organizovanje izleta u planinska područja, kao i aktivno bavljenje sportom i rekreacijom. Za sada su izgledne dvije relacije, i to:

- žičara Bečići - tvrđava Kosmač na Brajićima (dužine oko 3.300 metara) i
- žičara Smokov vijenac - Ograđenica na Paštrovskoj planinini (dužine oko 2.000 metara).

Postoji ideja i za treću žičaru od Jaza do prelijepog vidikovca na Kolovirskom visu (iznad sela Gornji Pobori), kao direktna veza sa Ivanovim koritima i Njegoševim mauzolejom. Razumije se, ova žičara može biti aktuelna prilikom izgradnje turističkog kompleksa na plaži Jaz.

3.10. EDUKACIJA MENADŽMENTA I SVIH ZAPOSLENIH U TURIZMU

Opštepoznato je da su ljudi ključni faktor uspjeha i konkurentnosti u turizmu, kao izrazito radno-intenzivne djelatnosti. Zadovoljstvo gostiju ukupnom turističkom ponudom zavisi - prije svega - od kvaliteta usluga koju im pružaju zaposleni u turizmu. S druge strane, uspjeh u turističkom privređivanju je u direktno proporcionalnoj vezi kako se tim poslovanjem upravlja.

Da bi se navedeni ciljevi efikasno ostvarili, neophodno je da se povećća udio visokoobrazovanih kadrova u turizmu, koji treba da budu noseća kreativna i menadžerska snaga najvažnijeg budvanskog sektora poslovanja. S druge strane, sve analize su pokazale da težište budućih kadrovskih potreba u našem turizmu mora da bude na kvalifikovanom kadru III i IV stepena. Ovi kadrovi „treba da se školuju po dualnom sistemu obrazovanja (kombinacija teorijske i praktične nastave, odnosno uvježbavanja)“.¹⁰⁶

Osim toga, potrebno je obezbijediti permanentnu edukaciju svih zaposlenih u hotelsko-turističkoj djelatnosti kako bi se održao korak sa savremenim tehnologijama, standardima i trendovima u svjetskom turizmu. Na svim nivoima se mora pristupiti konstantnom usavršavanju i edukaciji. Pri tome, naglasak treba da bude na međusobnom povezivanju teorije i prakse, kako bi se realizovao proces edukacije koji je orjentisan prema usavršavanju stranih jezika, operativnim, stručnim i menadžerskim znanjima, kao i praktičnim vještinama (kuhinja, restoran, recepcija, animacija, velnes, zdravstveni turizam i dr.).

Cjelokupni sistem obrazovanja i usavršavanja potrebno je pažljivo planirati i prilagoditi svakom turističkom, hotelijerskom i ugostiteljskom zanimanju. Kao što smo naprijed istakli, savremeni turizam zahtijeva čak 57 raznih specijalističkih zanimanja. Ta brojka, sama za sebe, dovoljno ubjedljivo ukazuje koliko je zahtjevan i složen zadatak u vezi sa realizacijom vrlo diverzifikovanog programa obrazovanja i edukacije svih zaposlenih u turizmu. Naročito je važno da se proces obrazovanja i trajnog usavršavanja koncipira tako da uključi savremene discipline, znanje i vještine, kao i da znatan vremenski udio u tom procesu dobije praktična nastava i obuka.

Svako turističko preduzeće, lokalna samouprava, turistička organizacija, škole, kao i drugi turistički subjekti Budve treba da se uključe u program poboljšanja edukacije, uključujući:

- investiranje u edukaciju svojih zaposlenih radnika;
- zapošljavanje mladih, stručno obrazovanih kadrova, koji se potom usavršavaju kroz tekuću praksu;
- sprovođenje praktične nastave i obuke za srednje škole i fakultete i
- uvođenje turizma kao fakultativnog ili obaveznog predmeta u višim razredima osnovne škole.

Posljednjih godina u budvanski turizam se ulažu velika sredstva (u podizanje kvaliteta i izgradnju turističkih kapaciteta i infrastrukture). Međutim, paralelno sa tim investicijama posebnu pažnju treba posvetiti značaju ljudskih resursa u turizmu, odnosno ulaganjima u tzv. mekane razvojne elemente, kao što su permanentna edukacija zaposlenih u turizmu i podsticanje kreativnosti i inovativnosti. Jer, turizam je značajan generator novih radnih mjesta i jedna od grana privređivanja sa najvećim potencijalom za budući rast zapošljavanja u čitavoj Crnoj Gori. Sve su to dodatni razlozi da se stalnom obrazovanju menadžmenta i svih zaposlenih u turizmu i komplementarnim djelatnostima priđe na društveno najodgovorniji način.

¹⁰⁶ Dr Rade Ratković: Razvoj hotelijerstva u Crnoj Gori, Budva, 2009, str. 315.

4.

Riječ na kraju

Budvanska ekonomska zbilja je gotovo sva u znaku turizma, koji je za proteklih pola vijeka (1960-2010) ovdje doživio munjeviti uspon i markantni rast. Posmatrajući budućnost putovanja i turizma, ovaj sektor će ostati snažan kako na globalnom nivou, tako i na Budvanskoj rivijeri, kao i u čitavoj Crnoj Gori. To najbolje ilustruju sprovedena istraživanja Svjetskog savjeta za turizam i putovanja iz Londona za 2009. godinu.

Kako se očekuje, doprinos šire ekonomije putovanja i turizma crnogorskom bruto domaćem proizvodu (BDP) povećaće se sa 20,8% u 2009. godini (730,0 miliona EUR) na 25,6% (1.791,5 miliona EUR) do 2019. godine. Na globalnom nivou, ekonomija putovanja i turizma treba da ostvari doprinos od 9,4% svjetskom BDP-u u 2009. godini.

Nadalje, predviđa se da će u Crnoj Gori ekonomija putovanja i turizma rasti od 6,2% godišnje u realnim okvirima od 2010. do 2019. godine. Pošto su putovanja i turizam djelatnosti sa ubrzanim rastom, prognozira se da će one povećati ekonomsku aktivnost u svijetu za 4% godišnje u realnim okvirima u narednih deset godina.

Najzad, procjenjuje se da će šira ekonomija putovanja i turizma doprinijeti porastu zaposlenosti u Crnoj Gori sa 29.000 radnih mjesta u 2009. godini (ili 17,8% od ukupnog broja zaposlenih) na 41.000 radnih mjesta (ili 23% od ukupnog broja zaposlenih) do 2019. godine. Danas u svijetu postoji 219,8 miliona radnih mjesta u ekonomiji putovanja i turizma, što će rasti do 275,7 miliona radnih mjesta u 2019. godini.

Imajući u vidu da budvanski turizam u ukupnom crnogorskom turizmu, mjereno brojem ostvarenih noćenja, u periodu od 2007. do 2009. godine učestvuje sa čak 41,1%, postaje sasvim jasno kakvu će ekspanziju rasta i razvoja doživjeti turističko privređivanje na Budvanskoj rivijeri do 2020. godine.

Međutim, turizam nije samo fenomen budvanske sadašnjosti i budućnosti. Njegova historija, u obliku raznih manifestacionih pojava koje su naličile turističkim putovanjima, ovdje se može pratiti još od perioda VI i V vijeka stare ere kada je Budva bila grčki emporijum, odnosno od kada su na njene obale svraćali grčki moreplovci na putu za svoje kolonije na Srednjem i Sjevernom Jadranu.

Dakle, u stvarnosti turizam na budvanskom primorju egzistira duže od 2.500 godina. A u mitu, budvanski turizam pronalazi svoje legendarno „začeće“ još u XV vijeku stare ere, kada je Budvu osnovao tebanski kralj Kadmo, doputovavši ovdje sa ženom Harmonijom. Kadmov i Harmonijin dolazak u današnju Budvu među Enhelejce, na mitski način simbolizuje samo ishodište i pra-početak turističke djelatnosti. Ukoliko je vjerovati drevnom grčkom mitu, budvanski kulturno-civilizacijski krug se time proširuje sa dosadašnjih dvije i po hiljade na čak tri i po hiljade godina, kao što smo već više puta napomenuli.

Iz budvanskog višemilenijumskog vremeplova vratimo se ipak vremenu kada je turizam ovdje postao masovna pojava, sa izrazito dinamičnim stopama rasta i razvoja. Ekonomske rezultate koje je budvanski turizam ostvario u proteklih pet decenija niko ne može osporiti. Njena briljantna turistička budućnost je gotovo u potpunosti osigurana. Međutim, prevalentna tendencija ukupnog društvenog i materijalnog razvoja opštine Budva, orjentisana na što potpuniju valorizaciju domicilnih komparativnih prednosti za razvitak turizma, dovela je - u velikoj mjeri - do mono-sektorske privredne strukture opštine, u kojoj dominira turističko-ugostiteljska djelatnost. Ovakav jednostrani i mono-funkcionalni razvoj privrede pokazao je određene slabosti i defekte, koji su posebno došli do izražaja poslije razornog zemljotresa iz 1979. godine, kao i tokom ratnih zbivanja i zaoštrene ekonomske krize u periodu od 1991. do 2000. godine. Stoga razvojnu energiju u decenijama koje slijede, treba, osim u dalji kvalitetni razvoj turizma, usmjeriti na eliminisanje uspostavljene mono-

sektorske strukture privređivanja i postepeno oslobađanje budvanske opštine od pretjerane zavisnosti od turističkog privređivanja. Većom diverzifikacijom privredne strukture, naročito u zaleđu kuda će proći trasa brze saobraćajnice, osigurao bi se skladniji i uravnoteženiji društveno-ekonomski razvoj budvanskog područja, sa višestruko pozitivnim posljedicama.

Razumije se, to ne znači zapostavljanje daljeg dinamičnog turističkog razvoja, jer je turizam ovdje - kao rijetko gdje drugo - u proteklih pedesetak godina potvrdio, uprkos pratećim zastojima, osekama i stagnacijama, visoki stepen vitalnosti. Njegov posebni značaj se ogledao u aktiviranju čitavog spektra komplementarnih djelatnosti (trgovine, saobraćaja, sajamskog poslovanja, komunalne privrede i dr.), koje su u razvoju turizma - kroz dejstvo multiplikativnog efekta - obezbjedile novo dopunsko tržište.

Budući da je u posljednjoj deceniji XX vijeka - zbog poznatih ratnih konflikata i uvedenih ekonomskih sankcija - došlo do ekonomskog „sunovrata“ mnogih turističkih vrijednosti dostignutih tokom ranijeg perioda, pred opštinom Budva i njenom privredom su postavljeni veliki i odgovorni poslovi i zadaci, da tokom prve decenije XXI vijeka izvrši rekonstrukciju, obnovu i revitalizaciju turizma na kvalitativnim osnovama. To - u svakom slučaju - nije bilo lako i jednostavno realizovati, s obzirom na to da su prisutne brojne disproporcije, protivrječnosti i defekti u materijalnom razvoju Budve i njenog turizma, kao ovdje prioritete privredne djelatnosti. Zahvaljujući tome što se Crna Gora u XXI vijeku konačno okrenula sebi i svojoj državi, preboljevši rane tuđih nacionalizama, ksenofobija i frustracija, u post-referenduskom periodu turizam na Budvanskoj rivijeri ponovo doživljava ekonomski polet i dinamičan uspon.

Strpljivo gradeći sopstveni identitet, koji crpi svoju inspiraciju i nadahnuće iz tri i po hiljade dugog civilizacijskog kontinuiteta budvanskog kraja, kao svojevrsnog brenda ove destinacije, turizam Budve u narednoj deceniji treba da ostvari brojne razvojne zadatke i ciljeve, koje smo u zastupanoj monografiji tretirali kao „Deset Božijih zapovijesti“. Time smo željeli da metaforom samo ukažemo kakav kolosalni značaj za dalji svestrani i kvalitetni razvoj budvanskog turizma imaju fundamentalna opredjeljenja definisana kroz *Master plan, Inovirani Master plan* i *Strategiju razvoja turizma u Crnog Gori do 2020. godine*.

Ostvarenje tih strateških zadataka biće - svakako - teška i neizvjesna bitka, poput one u Termopilskom klancu, sa dosta napornog i kreativnog rada, prolivenog znoja, usputnih zabluda, padova i uspona. Tome putu i angažmanu nema - međutim - alternative. Jer, opšepoznato je da - u uslovima sve veće i zaoštrenije konkurencije na međunarдном turističkom tržištu - samo dobro organizovana i raznolika ponuda može imati svoju tražnju. Više se, dakle, ne može očekivati da ćemo iz domicilnih prirodnih atraktivnosti (sunce, plaže, more i dr.) i, nažalost, stvorenog urbanističko-ambijentalnog nereda i haosa, tj. „začaranog kruga“ u nemilosrdnom trošenju, devastiranju i olakoj rasprodaji najvrednijeg priobalnog prostora, ubuduće imati brže ili sporije povećanu rentu u vidu fizičkog prometa i ekonomskog prinosa od turizma. To je naša prava turistička realnost, od koje se mora poći u dosljednom i odgovornom sprovođenju intencija i duha Master plana, kao dugoročnog programa obnove, oporavka i razvoja crnogorskog, a time i budvanskog turizma na početku trećeg milenijuma.

I na samom kraju, želio bih da istaknem da svako iole detaljnije i sveobuhvatnije istraživanje turističkog razvoja u opštini Budva na samom početku se suočava sa nedostatkom svih relevantnih podataka, kao i sa neujednačenošću, fluidnošću i varijabilnošću raspoložive informaciono-dokumentacione osnove. Sa istim i sličnim problemima susreo se i autor ove monografije, posvećene razvoju budvanskog turizma kroz minule decenije i vjekove.

Iako se radi o dominantno turističkoj opštini, koja - upravo - turizmu treba da zahvali za ostvareni poslijeratni preporod i napredak u svekolikom pogledu, do sada je, a naročito u posljednje vrijeme, vrlo malo urađeno na planu prikupljanja, sređivanja i sistematizovanja širokog spektra interesantnih statističkih i drugih informacija, neophodnih kako za naučno-istraživačke svrhe, tako i za tekuće promotivno-marketinške i razvojne poslove u turističkom sektoru.

Stoga se kao nasušni zadatak nameće potreba da se odmah, bez odlaganja, pristupi konstituisanju jedne moderne i svestrane baze podataka o prošlosti i sadašnjosti budvanskog turizma, koja bi bila pohranjena i obuhvaćena u savremenim računarskim medijima, s tim što bi se svake godine dopunjavala i ažurirala novim poslovnim informacijama. Zato neka ovaj skromni prilog o razvitku budvanskog turizma bude podsticaj za opredmećenje zastupane ideje.

Literatura i izvori:

1. Dr Rade Ratković: *Razvoj hotelijerstva u Crnoj Gori*, Budva, 2009.
2. Mr Dušan J. Martinović: *Budvanska rivijera*, Cetinje, 1973.
3. Miroslav Luketić: *Budva - Sv. Stefan - Petrovac*, Budva - Cetinje, 1966.
4. Dr Miroslav Luketić: *Turizam u Budvi 1918-1941*, Budva, 1997.
5. Miroslav Luketić: *Kazivanja o prošlosti*, Budva, 1988.
6. Grupa autora: *Budva, Monografija*, Budva, 1996.
7. Grupa autora: *Razvoj turizma u Crnoj Gori u XIX i prvoj polovini XX vijeka*, Zbornik radova sa naučnog skupa, Cetinje, 1997.
8. Grupa autora: *Turizam Crne Gore u drugoj polovini XX vijeka*, Zbornik radova sa naučnog skupa, Cetinje, 2004.
9. Mr Borislav Uskoković: *Turizam kao faktor privrednog razvoja Crne Gore*, Titograd, 1975.
10. Dr Silvana Đurašević: *Turistička putovanja*, Podgorica, 2008.
11. Vlado Duletić: *Razvoj turizma na Budvanskoj rivijeri u drugoj polovini XX vijeka*, Poseban otisak iz Zbornika radova sa naučnog skupa, Cetinje, 2004.
12. Grupa autora: *Istorija Crne Gore*, knjige 1 - 4, Titograd (Podgorica), 1967 - 2004.
13. Eduard Peričić: *Sclavorum regnum Grgura Barskog - Ljetopis popa Dukljanina*, Bar, 1998.

14. Ljubomir Kapisoda Stanjević: *Stanjevići stogodišnja rezidencija dinastije Petrović*, Cetinje, 1998.
15. Dr Radoslav Rotković: *Kraljevina Vojislavljevića*, Podgorica, 1999.
16. Dragoljub Ivanović: *Klimatska monografija Budve*, Beograd, 1969.
17. Božena Jelušić - Mato Jelušić: *Kako je Budva sanjala Mediteran*, Budva, 1996.
18. Grupa autora: *Petrovačka komuna 1920. godine - Prva komunistička opština na Jadranu*, Zbornik radova sa naučnog skupa, Titograd, 1986.
19. Žika Bujuklić: *Pravno uređenje srednjovjekovne Budvanske komune*, Budva, 1988.
20. Grupa autora: *Bar grad pod Rumijom - Prilog Barski rodoslov*, Bar, 1984.
21. Robert Grevs: *Grčki mitovi*, Beograd, 2002.
22. Robert Grevs: *Zlatno runo*, Beograd, 1966.
23. Stjepan Zanović: *Turska pisma*, Cetinje, 1996.
24. Stefan Zanović: *Pakao ili nebo*, Titograd, 1979.
25. Vuk Vrčević: *Ogranci za istoriju Crne Gore*, Nikšić, 2002.
26. Stjepan M. Ljubiša: *Pripovijesti i pričanja*, Beograd, 1949.
27. *Srednjovjekovni Statut Budve*, Budva, 1988.
28. Petar I Petrović: *Poslanice*, Cetinje, 1993.
29. Mladen S. Crnogorčević: *Crkve i manastiri u općini Budvanskoj*, Zadar, 1901.
30. Ministarstvo turizma Vlade RCG: *Strategija razvoja turizma Crne Gore do 2010. godine*, Podgorica, 1996.
31. Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine Vlade RCG: *Strategija razvoja turizma u Crnoj Gori do 2020. godine*, Podgorica, 2008.
32. DEG: *Masterplan - Strategija razvoja turizma Crne Gore do 2020. godine*, Podgorica, 2001.

33. *Prostorni plan opštine Budva*, Budva, 2007.
34. *Monstat: Statistički godišnjaci*, Podgorica.
35. Međuopštinski centar za reviziju GUP-ova Budve i Cetinja i Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije Beograd: *Revizija Generalnog urbanističkog plana Budve - Studija razvoja privrede i društvenih djelatnosti*, Beograd - Budva, 1983.
36. Republički komitet za turizam: *Aktuelna pitanja turističko-ugostiteljske privrede Crne Gore*, Titograd, 1979.
37. Sekretarijat za privredu i finansije opštine Budva: *Razne analize za period od 1983. do 1999. godine*.
38. Međuopštinski centar za reviziju GUP-ova Budve i Cetinje i Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije Beograd: *Revizija Generalnog urbanističkog plana Budve - Osnove plana*, Beograd - Budva, 1983.
39. Turistički savez opštine Budva: *Podaci o ostvarenom turističkom prometu u opštini Budva za period od 1959. do 1999. godine*,
40. Fakultet za turizam i vanjsku trgovinu Dubrovnik, Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije Beograd i Institut za društveno-ekonomska istraživanja Titograd: *Razvoj turizma i zdravstvenog turizma na priobalnom području SR Crne Gore, Separat za opštinu Budva*, Dubrovnik - Beograd - Titograd, 1984.
41. Svjetski savjet za turizam i putovanje: *Ekonomsko istraživanje putovanja i turizma za 2009.*
42. JP za upravljanje morskim dobrom Crne Gore: *Plaže i kupališta na Crnogorskom primorju*, Budva, 2002.
43. Društvo prijatelja Budve i okoline u Beogradu: *Godišnji izveštaj o radu u 1937*, Beograd, 1937.
44. Internet: *Montenegrina digitalna biblioteka crnogorske kulture* (sajt).
45. Internet: razni sajtovi.